

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.655>

<https://orcid.org/0009-0006-1983-0989>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Dovilė Čypaitė-Gilė

Žydų (e)migracija iš Lietuvos 1918– 1940 metais. Proceso rekonstrukcija

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2024

Disertacija rengta 2019–2023 metais Vilniaus universiteto Istorijos fakultete.

Mokslinė vadovė – prof. dr. Jurgita Verbickienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Gynimo taryba:

Pirmininkas – doc. dr. Nerijus Šepetys (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Nariai:

Prof. dr. Ruth Leiserowitz (Vokietijos istorijos institutas Varšuvoje (Lenkija), humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

Dr. Dangiras Mačiulis (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

Dr. Juozas Skirius (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

Doc. dr. Dovilė Troskovaitė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje **2024 m. rugsėjo 13 d. 15 val.** Vilniaus universitete, Istorijos fakultete, 211 auditorijoje.

Adresas: Universiteto g. 7, Vilnius, tel. +3702687280; el. p. if@if.vu.lt.

Kalba, kuria bus ginama disertacija – lietuvių.

Su disertacija galima susipažinti Vilniaus universiteto ir Lietuvos istorijos instituto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.655>

<https://orcid.org/0009-0006-1983-0989>

VILNIUS UNIVERSITY

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

Dovilė Čypaitė-Gilė

Jewish (E)migration from Lithuania 1918–1940. Reconstruction of the Process

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
History and archeology (H 005)

VILNIUS 2024

The dissertation was prepared between 2019 and 2023 at the Faculty of History of Vilnius university.

Academic supervisor – Prof. Dr. Jurgita Verbickienė (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005)

Dissertation Defence Panel:

Chairman – Assoc. Prof. Dr. Nerijus Šepetys (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005)

Members:

Prof. Dr. Ruth Leiserowitz (German Historical Institute Warsaw (Poland), Humanities, History and Archaeology, H 005),

Dr. Dangiras Mačiulis (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology, H 005),

Dr. Juozas Skirius (Vytautas Magnus University, Humanities, History and Archaeology, H 005),

Assoc. Prof. Dr. Dovilė Troskovaitė (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology, H 005).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 15:00 on 13th September 2024 in meeting room 211 of the Faculty of History, Vilnius University.

Address: Universiteto g. 7, Vilnius, Lithuania), Tel. +370 2687280; e-mail: if@if.vu.lt

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of Vilnius University and the Lithuanian Institute of History, as well as on the website of Vilnius University: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

TURINYS

IVADAS.....	7
1. LIETUVOS ŽYDŲ (E)MIGRACIJA RYTŲ EUROPOS IR LIETUVOS TYRIMŲ KONTEKSTE: TEORIJOS IR METODAI	41
1.1. Migracijos teorijos tiriant Lietuvos žydų (e)migraciją 1918–1940 metais.....	41
1.2. Kas yra emigrantas 1918–1940 metais?	50
1.3. Kelionės dokumentai ir jų išdavimas.....	57
1.4. Kaip tirti tarpukario Lietuvos užsienio paso bylas? Lietuvos žydų emigracijos atvejis	62
2. LIETUVOS ŽYDŲ EMIGRACIJOS KRYPTYS IR TENDENCIJOS 1918–1940 METAIS	72
2.1. Statistiniai duomenys apie žydų emigraciją iš Lietuvos 1923–1939 metais.....	72
2.2. Socialinė (e)migruojančių asmenų charakteristika remiantis užsienio pasų bylomis.....	80
2.3. Emigracijos (ne)pasirinkimai pasakojimuose: priežastys ir kryptys	92
2.3.1. Prastos gyvenimo sąlygos, socializacijos stoka, ambicijos.	93
2.3.2. Šeima	97
2.3.3. Sionistinės idėjos, antisemitizmas.....	104
3. EMIGRACIJA KAIP KASDIENYBĖS DALIS	117
3.1. Emigracijos drama: pasiruošimas išvykti, daiktai, keliai ir kelionės patirtys	118
3.2. Emigracijos keliai	127
3.3. Kelionės patirtys	135
3.4. Lietuvos valstybės ir Lietuvos žydų diasporos ryšiai 1918–1940 metais.....	140
3.4.1. Ekonominis bendradarbiavimas.....	144
3.4.2. Kultūriniai ryšiai	152
3.4.3. Politinis atstovavimas	161

IŠVADOS.....	164
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS	169
SUMMARY	184
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	191

IVADAS

Kaune gyvenusio Mošės Goldbergo atmintyje gerai įstrigusi jo galbūt paskutinė diena Lietuvoje: „Iš pradžių prieš kariuomenę buvau užregistruotas emigruoti į Prancūziją. <...> mano tėvas piktinosi: „Moše, tu pirmas iš visos giminės paliksi Kauną, tu būsi pirmas...“ Mama verkė, o aš skaudančia širdimi paėmiau savo lagaminą ir grįžau kartu su tėvais namo.“¹ Šiame sakytinės istorijos fragmente užfiksuota įtampa tarp pasirinkimų – išvykti ar pasilikti? Ištrauka atspindi, koks dramos ir net dvejonų pilnas buvo sprendimas palikti namus. (E)migracija pirmiausia individuali, o tik vėliau kolektyvinė patirtis.

Kaip ir šiandieninėje Lietuvoje bei Europoje, taip ir tarpukariu emigracija buvo vienas opiausių socialinių ir ekonominių reiškinių nepaisant jos formų – laisva ar priverstinė. Šiuo tyrimu analizuojamas tarpukario Lietuvos didžiausios etninės mažumos – žydų – emigracijos procesas ir jo tendencijos. 1923 m. surašymo duomenimis, iš daugiau nei 2 mln. Lietuvos gyventojų žydai sudarė 150 tūkst. (7 proc.).² Paradoksalu, bet dažnai mokslinėje, o ypač populiariojoje literatūroje teigiama, kad tarpukaris Lietuvoje buvo žydų tautos klestėjimo laikas, tačiau tuo pat metu – 1928–1938 m. – žydai sudarė apie 34 proc. visų Lietuvos emigrantų.³ Šie duomenys atrodo įspūdingi įvertinus santykinai nedidelę žydų bendruomenės dalį Lietuvos visuomenėje. Pastebėtina, kad bendrame tarpukario migracijos tyrimų kontekste žydų migracija išskiriama migracijos į Palestiną ir Pietų Afrikos Sąjungą (PAS)⁴ atveju. Kitų Lietuvos migracijai būdingų šalių pasirinkimuose ji įkomponuojama į bendrą emigracijos procesą, nors įsikūrę naujose vietose Lietuvos žydai ir lietuviai dažniausiai sudarė skirtingas bendruomenes.

Lietuvos migracijos tyrimuose tarpukario emigracija įvardijama kaip ekonominė. Ši migracijos rūšis buvo būdinga ir žydų bendruomenei. Tik specifiškai žydams priskiriama emigracijos priežastis – išpopuliarėjusios sionizmo idėjos⁵, skatinusios sugrįžti žydus į Pažadėtąją žemę. Tačiau gausi imigracija į Palestiną prasidėjo tik XX a. 4-ajame dešimtmetyje. Bent iš pirmo

¹ Mošės Goldbergo sakytinė istorija, 1983, ZA UCT BC949, Series A, A82.

² Gediminas Vaskela, *Gyventojai, Lietuva skaitmenimis 1919–1940 m.*, 2003, p. 266.

³ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai: lietuvių emigracijos istorijos apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1993, p. 66.

⁴ Pietų Afrikos Sąjunga buvo dabartinės Pietų Afrikos Respublikos pavadinimas 1910–1961 metais.

⁵ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2006, p. 180.

žvilgsnio, XX a. 3-iajame dešimtmetyje Lietuvos žydų emigracija savo pobūdžiu buvo panaši į lietuvių – norėta gyventi geriau.

Šiame tyrime nagrinėjamas tarpukario laikotarpis, kur pagrindinę vietą užima emigravusio žmogaus prisiminimai (sąlytinė istorija) ar asmens dokumentai – užsienio pasai, kurie tam tikra prasme pasitarnauja kaip asmens atspindys ir leidžia rekonstruoti prisiminimus apie emigracijos procesą.⁶ Įvedus ir sujungus valstybės politikos, istorinio konteksto ir asmens, kaip tam tikro veiksnio, vaizdinius, bus pasiekta išvadų, kurios leis aiškiau suvokti, kaip atrodė emigracijos procesas tiriamu metu.

Emigracijos tik kaip ekonominės migracijos suvokimas yra pagrindinė temos problema, nors ekonominė priežastis emigruoti dažnai Lietuvos migracijos tyrimuose pažymima kaip esminė⁷. Vertinant tarpukario Lietuvos migraciją šiandieniniu žvilgsniu, negalima jos įvardinti tik kaip ekonominės. Sociologai, tyrinėjantys šiandieninės migracijos tendencijas, teigia, kad prasta ekonomika pati savaime neskatina migracijos ir negali būti suabsoliutinta kaip vienintelis migracijos veiksnys. Žmogus gali turėti ekonominių motyvų, tačiau tai nereiškia, kad motyvui įgyvendinti jis pasirinktų migracijos strategiją. Antra vertus, ekonominių motyvų turintis asmuo gali nuspręsti migruoti, tačiau emociniai šeimos ryšiai gali slopinti migraciją, ir priešingai – jei ryšiai yra silpni, gali ją paskatinti.⁸

Migracijos tyrimuose, kuriuose nagrinėjami tam tikri laikotarpiai (šiuo atveju tarpukaris), dažniausiai susitelkiama į visuomenę kaip į visumą, priklausomą nuo tam tikrų socialinių procesų, tačiau nepažvelgiama į žmogų kaip emocijų ir visų išvardintų veiksmų valdomą subjektą. Tyrinėjant tarpukario žydų emigraciją svarbu įsigilinti į socialinę, ekonominę ir politinę terpę, tačiau nemažiau svarbu suvokti, kas vyko žmonių gyvenime: kokie šie žmonės, ką jie veikė, kur gyveno, koks jų išsilavinimas, šeiminė padėtis, amžius, galiausiai – ką jie jautė. Svarbu sujungti šiuos dėmenis ir suprasti, kaip jie koreliuoja. Socialinės asmeninės charakteristikos gali padėti paaiškinti, kodėl pasirinkta viena ar kita migracijos šalis ir konkretus kelionės tikslas.

⁶ Užsienio pasuose buvo įklijuojamos fotografijos, nurodomi svarbiausi jo savininko duomenys: vardas, pavardė, gimimo data ir vieta, nuolatinė gyvenamoji vieta, užsiėmimas, tautybė, šeimos sudėtis ir tikyba. Be to, buvo įrašoma akių ir plaukų spalva, veido forma, ūgis, ypatingos žymės.

⁷ Pvz., A. Eidinto, E. Aleksandravičiaus, V. Kasperavičiūtės, S. Vaitekūno darbuose.

⁸ Luke Martell, *The Sociology of Globalization*, Cambridge: Malden (Mass.) Polity Press, 2010, p. 111.

Tyrimu nesiekama atlikti kiekybinės analizės, nes, kaip išaiškinta istoriografijoje, nustatyti tikslų migracijos skaičių ir apimties neįmanoma⁹ dėl nenuoseklumo pildant išvykstančių žmonių statistiką, ypač pirmaisiais nepriklausomybės metais. Šiuo tyrimu norima išryškinti žydų migracijos proceso dinamiką ir sąveikavimą su tuomete politika, socialine terpe.

Tyrimo aktualumą ir naujumą lemia tai, kad Lietuvoje vis dar trūksta kompleksinių žydų bendruomenės socialinės istorijos tyrimų. Nors tarpukario žydų migracija suvokiama kaip ekonominė (tai, kaip aptarta, labiau apibendrintas to laikotarpio migracijos proceso įvardinimas), trūksta gilesnių ir įvairesnių tyrimo rakursų. Svarbu suprasti ir įvertinti tarpukario Lietuvos visuomenės migracijos procesų nevienalytiškumą. Dažnai mokslininkai tarpukario emigraciją mato kaip vientisą Lietuvos visuomenės reiškinį, neskaido jos atskiromis socialinėmis ar etninėmis grupėmis (pagal skirtingus kriterijus) ir nedetalizuoja. Atlikus tokio pobūdžio tyrimą, galima matyti dar aiškesnes kultūrines sąsajas tarp tuometės emigravusios žydų grupės ir šiandienės litvakų diasporos. Tarptautiniu lygmeniu tema aktuali tuo, kad šalyse, atliekančiose demografinius tyrimus, paliečiama ir tarpukario žydų emigracijos iš Rytų Europos tematika. Žydų migracijos Europoje tema rodo, kad šis reiškinys nebuvo atsitiktinis, jam svarbūs socialiniai, kultūriniai ir ekonominiai aspektai, susisiekimo infrastruktūra, o sprendimą priimančio asmens gyvenamoji vieta buvo svarbus kriterijus ir pačiai galimybei keliauti.

Objektas, tikslas ir uždaviniai

Tyrimo *objektas* – žydų, 1918–1940 m. priėmusių sprendimą išvykti (trumpam, ilgam ar nuolat) iš Lietuvos, (e)migracijos eiga ir patirtys.

Darbo *tikslas* – atlikus tyrimą, rekonstruoti žydų migracijos procesą iš tarpukario Lietuvos. Tyrimu siekiama įžvelgti keletą aspektų: kas lėmė pasirinkimą emigruoti iš Lietuvos; kaip vyko migracijos procesas; kaip žmogaus socialinės charakteristikos lėmė šalies (ne)pasirinkimą. Pridėti „e“ raidę skliausteliuose prie žodžio migracija pasirinkta suvokus, kad šiame tyrime daugiausia koncentruojamasi į emigracijos patirtis, tačiau taip pat svarbios ir kitos migracijos formos (sezoninė, trumpalaikė), į tai įeina ir nepasirinkimai emigruoti bei reemigracija.

Be to, šiuo tyrimu norima patikrinti *hipotezę*, preziumuojančią, kad ne tik prastos ekonominės sąlygos Lietuvoje lėmė Lietuvos žydų emigraciją, bet būta platesnio galimų priežasčių spektro, taip pat įvertinti įsitvirtinusias

⁹ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66–67.

klišės suprantant emigracijos procesą ir emigruojančių asmenų pasirinkimus.

Uždaviniai:

1. Apžvelgus tiek Lietuvoje, tiek užsienyje plėtojamus Lietuvos ir Rytų Europos žydų migracijos tyrimus (įtraukiant ir lietuvių emigraciją), išsiaiškinti tarpukario Lietuvos žydų migracijos proceso tendencijas, jų specifiką ir disonansus, suvokiant, kad lokaliu ir globaliu mastu tarpukario žydų migracija traktuojama skirtingai, taip pat atsakyti į klausimą – kodėl vyrauja skirtingi istoriografiniai požiūriai?

2. Išanalizavus Lietuvos migracijos politiką ir užsienio pasų išdavimo ir saugojimo tvarką Lietuvoje tarpukariu, nustatyti, ką emigracijos įstatymai lėmė žydų emigracijos procese, kaip buvo suvokiama emigranto sąvoka ir kokią reikšmę tai turi tyrimui.

3. Išnagrinėjus Lietuvos užsienio pasų bylas, statistinius duomenis, sakytinę istoriją, rekonstruoti Lietuvos žydų emigrantų profilius, identifikuojant, kokią reikšmę emigracijai turėjo lytis, amžius, gimimo ir gyvenamoji vieta, išsilavinimas, užsiėmimas, šeiminė padėtis.

4. Išnagrinėjus šaltinius, rekonstruoti žydų, tarpukariu priėmusių sprendimą emigruoti (laikinais ar nuolat) iš Lietuvos, motyvus ir priežastis.

5. Išnagrinėjus šaltinius, identifikuoti, kaip buvo ruošiamasi kelionei, ir išanalizuoti emigrantų kelionių patirtis, kokią reikšmę ši proceso dalis turi emigracijos tyrimuose.

6. Nustatyti, ar (kaip) būta ryšių tarp emigravusios (tiriamuoju laikotarpiu – emigruojančios) žydų bendruomenės ir Lietuvos valstybės, identifikuojant valstybės ir emigrantų ryšius ir abipusius lūkesčius.

TYRIMO CHRONOLOGIJA IR METODAI

Tyrimo chronologija apima nepriklausomos Lietuvos laikotarpį – 1918–1940 metus. Žydų emigracija iš Lietuvos prasidėjo XIX a. ir turėjo įtakos tarpukario emigracijai, tad tyrime neišvengiamai nukrypstama ir į XIX a. pabaigą – XX a. pradžią, kai vyko pirmoji emigracijos banga iš tuometei Rusijos imperijai priklausiusios Lietuvos teritorijos¹⁰. Tada susiformavo tam tikri žydų migracijos keliai ir taškai, o tarpukariu jie lėmė *grandinę migraciją* (angl. *chain migration*), kai emigruojama į jau

¹⁰ Tomas Balkelis, „Population Displacement in Lithuania in the 20th Century: Experiences, Identities and Legacies“, in: *Journal of Baltic studies*, 2018, vol. 49, no. 2, p. 265–267.

įsikūrusias bendruomenes. Pirmoji emigracijos banga skiriasi nuo antrosios savo pobūdžiu, tačiau visiškai jų atskirti nederėtų, nes tam tikros migracijos tendencijos, kurios tęsėsi tarpukariu, susiformavo dar XIX a. pabaigoje.

Tyrime kontekstiškai svarbios ir Pirmojo pasaulinio karo patirtys. 1915 m., Pirmojo pasaulinio karo metu, artinantis fronto linijai, carinės Rusijos armijos vadovybės nurodymu iš tuomečių Kauno ir Kuršo gubernijų buvo priverstinai iškeldinti apie 200 tūkst. žydų.¹¹ Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui žydams buvo leista grįžti į Lietuvą. Šiame tyrime daroma prielaida, kad Pirmojo pasaulinio karo metų patirtys turėjo įtakos vėliau renkantis emigruoti iš Lietuvos teritorijos. Nors į Pirmojo pasaulinio karo metų emigracijos specifiką nebus koncentruojamasi, tačiau keliamas klausimas – kaip Lietuvos žydų patirtys Pirmojo pasaulinio karo metu koreliavo tarpukario emigracijos procese?

Mokslininkai¹² išskiria, jog tarpukario migracija (antroji emigracijos banga)¹³ prasideda 1920 m. ar net 1922 m., išleidus pirmąjį emigracijos įstatymą¹⁴. Tačiau šiame darbe koncentruojamasi į visą nepriklausomos Lietuvos laikotarpį, nes tyrinėjamas ne tik (e)migracijos procesas, bet ir tarpukario Lietuvos ekonominis, socialinis ir kultūrinis kontekstas, emigracijos specifikos kaita. Nagrinėjant šaltinius itin svarbia data tampa 1939 m. rugsėjo 1 d. – Antrojo pasaulinio karo pradžia. Pagal emigracijos rūšių apibrėžimus emigracija karo metu suvokiama kaip priverstinė¹⁵. Tačiau iki 1940 m. birželio 15 d. sovietų okupacijos veikė emigracijos įstatymai, tad čia keliami klausimai: ar matoma žydų emigracijos tendencijų pokyčių prasidėjus karui; kaip tai išryškėja teisiniuose dokumentuose bei sakytinėje istorijoje?

Geografija. Tyrimo objektas yra žydų emigracija iš Lietuvos 1918–1940 m., todėl žydų emigracijos proceso tyrimas apima Lietuvą bei Vilniaus ir Klaipėdos (iki 1923) kraštų. Tyrime dažnai vartojamas terminas „Rytų

¹¹ Semion Goldin, *The Russian Army and the Jewish Population, 1914–1917 Libel, Persecution, Reaction*, David Feldman, Birkbeck College – University of London, London, 2022.

¹² Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66.

¹³ XIX a. pab. – XX a. pr. – pirmoji emigracijos banga; emigracija iš Lietuvos Respublikos 1920–1940 m. – antroji emigracijos banga.

¹⁴ 1922 m. *Išėivybės įstatymas*, Vyriausybės žinos, Kaunas, 1922 m. rugpjūčio 5 d., nr. 99.

¹⁵ Priverstinės migracijos priežastys: religinis ar politinis persekiojimas; karai, ginkluoti konfliktai; maisto trūkumas ir badas; stichinės nelaimės (potvyniai, žemės drebėjimai, ugnikalnių išsiveržimai); gyventojų perteklius; priverstinis iškeldinimas iš gyvenamosios vietos dėl naujų statybų ar kitų vietovės plėtros planų; ekologinės nelaimės.

Europos žydų emigracija“ – Rytų Europa suvokiama su žydų grupėmis, gyvenusiomis Lenkijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Estijoje, Rusijoje, Rumunijoje, Vengrijoje ir šiuolaikinės Moldovos teritorijoje. Šis terminas glaudžiai susijęs ir sėslumo riba – Rusijos imperijos europinės dalies teritorijos, kurioje buvo leidžiama gyventi žydams, riba.

Pagrindinis tyrimo *metodas* šiame darbe – daugiausia tarpukario Lietuvos laikotarpių šaltinių (teisinių dokumentų (įstatymų, potvarkių, nuostatų, užsienio pasų, dokumentų jiems gauti), statistinių duomenų, internetinių duomenų bazių, atsiminimų, sakytinės istorijos, tarpukario Lietuvos ir užsienyje leistos periodikos, literatūrinių kūrinių) analizė. Ja siekiama išryškinti tarpukariu iš Lietuvos nusprendusių pasitraukti Lietuvos žydų emigracijos procesą – migruojančios visuomenės (asmens) ir valstybės socialinio ir ekonominio konteksto koreliaciją.

Tyrimui itin svarbi sociologinė prieiga. Migracijos procesams nagrinėti tinkamai adaptuoti sociologams būdingi kokybinio interviu metodai praverčia analizuojant sakytinės istorijos šaltinius.¹⁶ Kadangi migracija yra individuali asmens patirtis, šaltinius svarbu nagrinėti indukcinio metodu tam, kad būtų pasiektos dedukcinės išvados ir interpretacijos apie visą visuomenę. Tyrime pasitelktas kokybinis metodas, jo taikymas – būdas ištraukti į paviršių nematomus veiksnus, dariusius įtaką individualiems sprendimams ir lėmusius mikro- ir makrolygmens įvairiakrypčius padarinius.¹⁷ Tyrimas iškėlė svarbų metodologinį klausimą – kaip teisingai interpretuoti interviu (sakytinę istoriją) ir pritaikyti juos istoriniams tyrimams, jeigu interviu atliktas kitu laikotarpiu ir kito tyrėjo? Naudojant interviu kaip sakytinės istorijos šaltinį iš esmės pakanka kritinės šaltinių analizės, tačiau svarbu ir kokybinio interviu metodologijos išmanymas bei taikymas, suvokiant jau atliktų interviu tikslą ir rekonstruojant klausimyną. Todėl šiame tyrime adaptuota klasikinė kokybinio interviu metodo eiga, kurią struktūriškai pateikia sociologas Alanas Brymanas. Pasak mokslininko, pirmiausia reikia sudaryti bendrus tyrimo klausimus, šio tyrimo atveju – dekonstruoti klausimyną. Tolesni etapai: tinkamų tyrimo dalyvių pasirinkimas, tyrimo objektą atitinkančių šaltinių identifikavimas, duomenų rinkimas, sisteminimas, interpretavimas (jų tikslinimas), conceptualus ir teorinis darbas, rezultatų aprašymas ir išvadų formulavimas.¹⁸

¹⁶ Alan Bryman, *Social research methods*, Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 379–415.

¹⁷ Natalija Valavičienė, *Lietuvos fizinių ir technologijos mokslų specialistų tarptautinė migracija*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015, p. 88.

¹⁸ Alan Bryman, *Social research methods*, p. 79–95.

Disertacijoje pasitelktas ir biografinis metodas. Jis naudingas dekonstruojant šeimos istorijas, nes siekiama sužinoti ne tik asmens poziciją konkrečiu klausimu, bet ir ištirti, kaip emigracijos reiškinys paveikė patį asmenį. Apimamas nemažas laiko nuotolis, nes emigracija – ilgalaikis procesas. Biografinio tyrimo medžiaga, apimanti duomenis apie kelias tarpusavyje glaudžiai susijusias socialines grupes, sociologams leidžia analizuoti ir vertinti socialinį procesą vykstant veiksmui.¹⁹ Gyvenimo istorijos medžiaga leidžia matyti ir vertinti patį emigracijos procesą. Tyrime siekta dvinario supratimo – kokia buvo emigruojanti žydų visuomenė ir kaip procesas buvo suvokiamas iš Lietuvos valstybės perspektyvos. Greta šaltinių analizės kaip šalutinė prieiga pasitelkiama ir tematiką atspindinčios istoriografijos bei migracijos teorijų analizė bei interpretacija, suteikianti teorinį pagrindą empirinei tyrimo daliai.

Istoriografija ir šaltiniai

Emigrantai ar pabėgėliai? Toks klausimas kyla nagrinėjant užsienio ir Lietuvos istoriografiją, susijusią su aptariamu laikotarpiu. Klausime užkoduotos dvi migracijos rūšys – laisva ir priverstinė. Lietuviškuosiuose tyrimuose žydų migracija suvokiama kaip laisva, o užsienio istoriografijoje ilgą laiką vyravo naratyvas, kuris ją grindė išstūmimu ir pogromais. Kodėl esama dviejų disonuojančių mokslinių naratyvų?

Rytų Europos žydų migracijos tyrimai dėl savo masto ir kompleksiskumo apima atskirą žydų istorijos studijų sritį, tai susiję ir su tuo, kad patys emigracijos tyrėjai dažnu atveju būdavo emigrantai. Apskritai žodis *diaspora* ilgą laiką buvo siejamas su žydų bendruomene dėl jos nuolatinio judėjimo.²⁰ Beveik 3 mln. žydų tautybės asmenų nuo XIX a. vidurio iki 1920 m. paliko Rytų Europą.²¹ Profesinis ir akademinis susidomėjimas žydų migrantais aukščiausią tašką pasiekė maždaug 1910–1920 m. pradžioje, o dar kartą – 7-ajame dešimtmetyje.²² Pirmasis tyrimų etapas sutapo su žydų, atvykstančių iš Europos, pagausėjimu ir viešomis diskusijomis dėl imigracijos išlaidų ir naudos. Tarptautiniu mastu moderniosios žydų migracijos studijos išliko aktualios dėl bendrų migracijos procesų šiandienos pasaulyje: pabėgėlių

¹⁹ Philip Thompson, *The Edwardians: The remaking of British Society*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1975.

²⁰ Scott Ury, „Jewish migration in modern times: the case of Eastern Europe“, in: *East European Jewish Affairs*, 47:2–3, 2018, p. 127–133.

²¹ Gur Alroey, *Bread to eat, clothes to wear. Letters from Jewish Migrants in the Early Twentieth Century*, Detroit: Wayne State University Press, 2011 p. 6–10.

²² Scott Ury, *op. cit.*

krizės, darbo migracijos ir bendro proceso dinamiškumo. Migracija tapo ir žydiškosios tapatybės Vakarų pasaulyje dalimi, todėl proceso tyrimai niekada nepraranda pulso.²³

Istoriografijoje susiformavo specifinis žydų migracijos iš Rytų Europos naratyvas. Jis emigracijos paskatą aiškina antižydiškumu, prievarta ir pogromais – tai lėmė žydų išstūmimą iš Rytų Europos moderniais laikais. Ilgainiui šis naratyvas formavo žydų bendruomenės atmintį bei tapatybę ir įsitvirtino kaip *persekiojimų* paradigma.²⁴ Šio suvokimo ištakos siekia plačiai paplitusius prieš žydus nukreiptus smurto aktus, pogromus, kuriuos XIX a. pabaigoje vykdė carinė Rusijos imperija. Naratyvas tapatinamas su biblinio žydų tautos išėjimo iš senovės Egipto istorija ir tarnauja kaip šiuolaikinės žydų visuomenės, kultūros ir savęs identifikavimo komponentas.²⁵

Minėtas pasakojimas labiau pateikiamas viešajame diskurse bei muziejų ekspozicijose, pavyzdžiui, Nacionaliniame Weitzmano Amerikos žydų istorijos muziejuje Filadelfijoje²⁶, Airijos žydų muziejuje²⁷, Žydų muziejuje Tel Avive²⁸. Negalima paneigti, kad XIX a. dėl Rusijos imperijos vykdomos priespaudos ir pogromų dideliu mastu Rytų Europos žydai bandė ištrūkti į Vakarus. Tačiau šio proceso negalima suabsoliutinti ir taikyti 1918–1940 m. Lietuvos žydų migracijai. Remiantis Dariaus Staliūno atliktais tyrimais, nei XIX a. viduryje, nei XX a. pradžioje Lietuvos teritorijoje pogromai nebuvo vykdomi, tai buvo labiau vietiniai konfliktai tarp bendruomenių.²⁹

XXI a. daugėja mokslininkų, kvestionuojančių *persekiojimų* paradigmą. Aiškinama, kad žydų emigraciją reikėtų nagrinėti kitame kontekste, keliant klausimą, ar tikrai visa žydų emigracija iš Rytų Europos buvo paremta persekiojamais. Pavyzdžiui, XIX–XX a. iš Rytų Europos masiškai migravo ne tik žydų tautybės asmenys, tačiau jų emigracija niekada nebuvo ir nėra grindžiama prievarta. Tai buvo ekonominė migracija, ji lygiai

²³ Jonathan Dekel-Chen, „East European Jewish migration: inside and outside“, in: *East European Jewish Affairs*, 2014, vol. 44, p. 154–170.

²⁴ Tara Zahra, *The Great Departure: Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*, New York: W. W. Norton, 2016.

²⁵ Ten pat.

²⁶ Weitzman National Museum of American Jewish History, nuoroda į muziejaus interneto svetainę: <https://theweitzman.org/>.

²⁷ The Irish Jewish Museum, nuoroda į muziejaus interneto svetainę: <https://jewishmuseum.ie>.

²⁸ Museum of the Jewish People, nuoroda į muziejaus interneto svetainę: <https://www.anumuseum.org.il>.

²⁹ Darius Staliūnas, *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, CEU press, 2015.

taip pat veikė žydus. Šis siužetas persekiojimų paradigmoje nėra akcentuojamas, todėl, kalbant apie žydų migracijos procesus, reikia įžvelgti ne tik su žydų persekiojamais susijusius socioekonominis procesus.³⁰

Žydų migracija iš Rytų Europos, kaip regiono, tyrinėjama tarpdiscipliniškai. Žinoma, šis procesas buvo tyrinėjamas dar amžininkų ir dažniausiai domino tuos mokslininkus, kurie patys buvo imigrantai. 1947 m. Jeruzalės hebrajų universitete vykusiame Pasauliniame žydų studijų kongrese demografai Liebmanna Herschas³¹ ir Jacobas Lestschinsky'is³² pristatė savo tyrimus, kuriuose pateikė Rytų Europos žydų XIX a. pabaigos – XX a. pradžios statistinius rodiklius, migracijos priežastis bei kryptis. Nors Herschas buvo bundistas, o Lestschinsky'is – teritorialistas, abu sutarė, kad žydų migracijai XX a. yra kertinis ir šiai tautai reikia atskiros teritorijos, tačiau tai nebūtinai turėjo būti Palestina. Herscho disertacija „Žydų migracija: išskirtinumas, priežastys, reikšmė ir reguliavimas“ 1913 m. parengta ir publikuota Ženevos universitete prancūzų kalba³³, vėliau YIVO institutas Vilniuje publikavo ją jidiš kalba³⁴. Jo tyrimuose detalai pateikti demografiniai migrantų duomenys. Pasak mokslininko, Rytų Europos žydų migraciją paskatino trys priežastys – rasinės, teritorinės ir politinės-teisinės. Nuo šių trijų pozicijų teoriškai bus bandoma atsispirti šioje disertacijoje. Lestschinsky'io tyrimų esmę sudarė sėslumo zonoje gyvenančių žydų kasdienybės tyrimai. Jis išsiaiškino, kokios priežastys stūmė žmones emigruoti, atskleidė žydų ekonominių ir socialinių struktūrų trūkumus. Knygą kaip vertingą propagandą naudojo Sionistų socialistų partijos nariai. Žvelgiant kritiškai, Lestschinsky'io tyrimai atskleidžia ekonomines Rytų Europos gyvenimo sąlygas, kurios paskatino žydų emigraciją. Šių dviejų mokslininkų tyrimai pradėjo abejoti nuomone, kad žydų migracija vyko tik dėl carinės

³⁰ Nataly Forner, *Migration, Location and Memory: Jewish History through a Comparative Lens*, p. 1–12.; Adam McKeown, „Global Migration, 1846–1940“, in: *Journal of World History*, 2004, vol. 15, no. 2, p. 155–189; Frank Wolff, „Global walls and global movement: new destinations in Jewish migration, 1918–1939“, in: *East European Jewish Affairs*, 2014, vol. 44, no. 2–3, p. 187–204.

³¹ Liebmanna Hersch, *Di Yudishe Emigratsye: Ir Grois, Aeygenarthnkevt, Sibot, Bedeyting un Regulining*, Vilna, 1914, p. 2–3.

³² Jacob Lestschinsky, „Jewish migration for the past hundred years“, in: *YIVO bleter*, journal of the Yiddish scientific institute, 1944, vol. 23, 1 (January–February).

³³ Pavadinimas prancūziškai: *Le Juif errant d'aujourd'hui*.

³⁴ Pavadinimas jidiš kalba: *Di yudishe emigratsie*.

Rusijos pogromų. Jų tyrimai tapo atspirtimi Rytų Europos žydų migracijos tyrimams, net po šimtmečio yra aktualūs ir naudojami kitų mokslininkų.

Iki 1980 m. XIX a. ir XX a. vidurio Rytų Europos žydų emigraciją mokslininkai tyrė per statistinę analizę, aiškinosi, koks mastas, kokios šalys, socialinės ypatybės buvo būdingos emigrantams iš Rytų Europos.³⁵ Vienas esminių tyrimų, aprėpiančių Rytų Europos migracijos tyrimus tarpukariu, – Marko Wischnitzerio darbas³⁶, kuriame pasitelkus emigracijos biurų statistinius tyrimus pristatomas bendras migracijos procesas bei emigracijos biurų veikla. XX a. 1–4-ajame dešimtmečiais išpopuliarėjus sociokultūrinės istorijos studijoms, migracija buvo pradėta tirti pasitelkus sakinę istoriją, laiškus bei egodokumentus.³⁷ Mokslininkai pradėjo kelti klausimus, ar tinkama ne tik *priverstinės* migracijos, tačiau ir ekonominės migracijos teorija Rytų Europos žydų migracijos tyrimams. Buvo pradėta kalbėti apie struktūrinimo teorijos taikymą tam, kad migraciją būtų įmanoma suvokti iš mikroperspektyvos. Itin svarbūs Shaulio Stampferio atradimai, kurie iš esmės pakeitė ligtolinį mokslinį žinojimą apie žydų emigraciją iš carinės Rusijos teritorijų. Ištyręs imigracijos į JAV biuletenius, moksliniame darbe *Geography of East European Jewish Migration to the United States before World War I* jis pristatė išvadą, kad žydai iš Rusijos imperijos teritorijų emigravo vėliau, nei įvyko pogromai. Žymiai didesnis migrantų skaičius buvo iš vakarinių sėslumo zonos teritorijų nei iš vietovių, kur vyko pogromai.³⁸ Mokslininkai neginčija, kad Rusijos imperijos politika ir vykdyti pogromai darė įtaką pasirinkimui migruoti, tačiau šis procesas nebuvo vienalytis visoje Rytų Europoje. Turint omenyje tarpukario migraciją, dėl 1921 m. Ukrainoje vykusio pilietinio karo iš ten bėgo daugybė žmonių.³⁹ Lygiai taip pat 1933 m. nacistinėje Vokietijoje antisemitiniai išpuoliai skatino tos teritorijos žydus bėgti.⁴⁰ 4-ajame dešimtmetyje „žydų klausimu“ radikalėjo ir kitos šalys,

³⁵ David Shneer & Anna Shternshis, „East European Jewish Affairs: new borders and boundaries“, in: *East European Jewish Affairs*, Taylor & Francis, 2014, vol. 44 (2–3), p. 151–153.

³⁶ Mark Wischnitzer, *To dwell in safety: The story of Jewish migration since*, Jewish Publication Society of America, first edition, 1948.

³⁷ Lois A. Boyd, R. Douglas Brackenridge, „Oral History: An Introduction“, in: *Journal of Presbyterian History* (1962–1985), 1978, vol. 56, no. 1, Presbyterian Historical Society, p. 3–9.

³⁸ Shaul Stampfer, „The Geographical Background of East European Jewish Migration to the United States before World War I“, in: *Migration across Time and Nations: Population Mobility in Historical Contexts*, ed. I. A. Glazier, L. De Rosa, London: Holmes & Meyer, 1986.

³⁹ Tara Zahra, *The Great Departure...*

⁴⁰ Hagit Lavsky, „German Jewish Interwar Migration in a Comparative Perspective: Mandatory Palestine, the United States, and Great Britain“, in:

pavyzdžiui, Čekoslovakija ir Lenkija. Todėl žydų migracijos mastai 4-ojo deš. pabaigoje smarkiai išaugo. Šis procesas tarptautinėje teisinėje sistemoje apibrėžiamas kaip *pabėgėlių krizė*⁴¹. Vis dėlto nagrinėjant šaltinius požiūriu, kad būta priverstinio proceso, Lietuvos žydų migracijai tarpukariu negalima taikyti, tačiau disertacijoje keliamas klausimas – kokią įtaką žydų migracijai darė radikalėjančios Europos politika?

XXI a. 2-ajame dešimtmetyje tyrimuose dėmesys skiriamas emigracijos patirtims ir mikroistorijoms emigracijos procese. Pastebėtina, kad daugiausia Rytų Europos žydų emigracijos tyrimų buvo susiję su emigracija į JAV ir aliją⁴² į Izraelį. Gausybė tyrimų skirta paaiškinti, kaip emigracija keitė konkrečius JAV miestus⁴³ bei kūrė Izraelio visuomenę⁴⁴, tyrimuose pasitelkiami sociologiniai tyrimai, kaip emigrantų visuomenės formavo tam tikras vietas. Vienu iš kertinių Rytų Europos žydų studijų momentų pastarajame dešimtmetyje tapo 2014 m. išleistas *East European Jewish Affairs* numeris, skirtas Rytų Europos žydų migracijos tyrimams⁴⁵, kurių tikslas buvo permąstyti žydų emigraciją iš Rytų Europos suvokiant Rusijos imperijos ir SSRS žlugimą. Leidinys tapo lūžio tašku reflektuojant XIX–XX a. migraciją kaip daugialypį procesą, besitęsiantį iki šiol. Pagaliau

Ethnicity and Beyond: Theories and Dilemmas of Jewish Group Demarcation, ed. E. Lederhendler, Oxford: Oxford University Press, 2011, p. 115–144.

⁴¹ Tara Zahra, *op. cit.*

⁴² Alija – žydų kėlimasis nuolatiniam gyvenimui į Izraelį. Senovėje žydų grįžimas į Izraelį iš Egipto ir Babilonijos vadintas alija, nes Palestina geografiškai yra aukštesnėje vietoje negu šios šalys. Terminas vėl paplito nuo XIX a. 9 dešimtmečio, kai atsirado sionizmo judėjimas.

⁴³ Eli Lederhendler, *American Jewry: a new history*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, p. 331; Maxim D. Shrayer, *Waiting For America: A Story of Emigration*, N.Y.: Syracuse University Press, 2012; Hasia R. Diner, *Roads Taken: The Great Jewish Migrations to the New World and the Peddlers who Forged the Way*, Yale University Press, 2012; Samuel Joseph, *Jewish Immigration to the United States From 1881 to 1910: Studies in History, Economics and Public Law*, 1914, vol. 59, no. 4; Daniel Soyer, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Wayne State University Press, 2018; Hasia R. Diner, *The Lower East Side Memories: The Jewish Place in America*, Princeton: Princeton University Press, 2000; *The Jewish Metropolis: New York City from the 17th to the 21st Century*, ed. Daniel Soyer, Academic studies press, 2021.

⁴⁴ Gur Alroey, *An Unpromising Land: Jewish Migration to Palestine in the Early Twentieth Century*, The Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University, 2014; Yaakov Nir, *Immigration to Palestine during the British Mandate (1922–1948)*, Cambridge Scholars Publishing, 2021; Artur Patek, *Jews on Route to Palestine 1934–1944 Sketches from the History of Aliyah Bet – Clandestine Jewish Immigration*, Jagiellonian University Press, 2013.

⁴⁵ *East European Jewish Affairs*, Tailor & Francis, 2014, vol. 44 (2–3).

daugiau dėmesio skirta žydų emigracijai 1918–1940 m., nes iki tol visi svarbiausi žydų emigracijos tyrimai buvo siejami su XIX a. emigracija iš carinės Rusijos imperijos ir SSRS.⁴⁶ Vienas esminių minėto leidinio tikslų buvo, kad lokalūs Rytų Europos vietovių žydų migracijos tyrimai būtų jungiami į bendrą tyrimų bazę, ši procesą suvokiant kaip vientisą Rytų Europos regione. Tačiau vis dar labai trūksta lokalių tyrimų, kurie galėtų papildyti jau esamus, – neabejotinai kiekviena Rytų Europos šalis turėjo migracijai būdingų išskirtinumų atsižvelgiant į teisinę, ekonominę, socialinę šalies terpę.

Kaip jau minėta, tarptautiniuose tyrimuose Lietuvos žydų emigracija susiejama su Rytų Europos regionu, todėl regiono emigracijos tendencijos priskiriamos ir Lietuvai. Šiam tyrimui itin svarbus Elio Lederhendlerio straipsnis „The interrupted chain: traditional receiver countries, migration regime, and the East European Jewish diaspora, 1918–39“⁴⁷ minėtame 2014-ųjų leidinyje *East European Jewish Affairs*. Juo mokslininkas pristato 1918–1939 m. migracijos ypatumus. Lygindamas imigrantų statistiką mokslininkas ištyrė, kad JAV liko pagrindine imigracijos šalimi, nors 1924 m. įvestas JAV imigracijos kvotų įstatymas. Po 1924 m. imigracijos kvotas įsivedė ir kitos priimančios šalys – Argentina, Palestina, Brazilija, Urugvajus. Todėl emigracija į JAV nustumiama į šalį, nors ši kryptis tebėra aktualiausia.

2017 m. išleistas dar vienas *East European Jewish Affairs* leidinys, skirtas XIX–XXI a. žydų migracijai. Jo tikslas – persvarstyti žydų migracijos geografiją, chronologiją, dilemas ir kryptis.⁴⁸ Publikuota mokslinių straipsnių rinktinė dar kartą parodo, kad, bėgant laikui ir tobulėjant mokslinėms priemonėms, į migraciją galima pažvelgti vis nauju rakursu. Jau atkreipiamas dėmesys bei pripažįstama, kad reikia ir lokalių tyrimų, kurie leistų pažvelgti į migracijos specifiką atskirai šalyse. Tačiau, kalbant apie 1918–1940 m. Lietuvos žydų emigraciją iš Lietuvos, į užsienio tyrėjo akiratį tema patenka nagrinėjant imigraciją, nes emigracijai iš Lietuvos tirti reikia lietuvių kalbos žinių ir tarpukario Lietuvos konteksto išmanymo. Galiausiai vienas

⁴⁶ Yaacov Ro'i, *The Struggle for Soviet Jewish Emigration, 1948–1967*, Cambridge University Press, 2003; Victor Zaslavsky, Robert J. Brym, *Soviet-Jewish Emigration and Soviet Nationality Policy*, Palgrave Macmillan UK, 1983; Piet Buwalda, *They Did Not Dwell Alone Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967–1990*, Woodrow Wilson Center Press, 1997; ir kt.

⁴⁷ Eli Lederhendler, „The interrupted chain: traditional receiver countries, migration regime, and the East European Jewish diaspora 1918–39“, in: *East European Jewish Affairs*, Tailor & Francis, vol. 44 (2–3), 2014, p. 171–186.

⁴⁸ *East European Jewish Affairs: Jewish Migration in Modern Times: The Case of Eastern Europe*, guest ed.: S. Goldin, M. Spiro, and S. Ury, Tailor & Francis, 2017, vol. 47 (2–3).

fundamentaliausių XXI a. tyrimų apie Rytų Europos migraciją (įskaitant ir žydų) – tai Taros Zahros monografija *The Great Departure: Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*, kurioje mokslininkė, remdamasi sakytine istorija, atsiminimais, laiškais, tačiau svarbiausia – tų šalių tuomečiais migracijos įstatymais, parodo, kaip politiniai reiškiniai gali būti svarbūs migranto likimui. Tyrimas atskleidžia, kaip XX a. pradžios migracijos įstatymai sukėlė humanitarinę krizę, nes JAV valdžia suvokė, kad nebegali į šalį įsileisti tiek daug emigrantų. Dėl emigrantų srauto kilo humanitarinių nesklandumų imigracijos į JAV punktuose. Todėl prastos sąlygos imigruojant tik papildė priverstinės emigracijos naratyvą. Tačiau, kalbant apie Lietuvą XX a. 3–4-ąjį dešimtmečiais, galima ginčytis su autorės teiginiais, kad iš visos Rytų Europos žydų emigracija buvo priverstinė, nes ji savo knygoje, netyrinėdama Lietuvos teritorijos, apibendrina emigracijos tendencijas kaip visumą, būdingą Rytų Europos žydų migracijai.

Šiame tyrime atsispiriama nuo ekonominės emigracijos norint ją dekonstruoti ir parodyti, kad emigracijos priežastys buvo kur kas įvairesnės. Panašiai yra ir su sionistinės emigracijos priežastimi: ar tikrai visuomet pasirinkimą emigruoti į Pažadėtąją žemę lėmė paplitusios sionizmo idėjos? Guras Alroey'us straipsnyje „Between the straits“: Jewish immigration to the United States and Palestine, 1915–1925⁴⁹, remdamasis žydų migrantų laiškais, nustato, kad žydų migracija į Palestiną nebuvo tik sionistinė – žymiai dažnesniu atveju migracijos motyvai buvo daug pragmatiškesni: šeimos susijungimas, karjera bei tikslas pasiekti JAV. Alroey'us yra vienas ryškiausių žydų migracijos XIX–XX a. tyrėjų. Jo tyrimai siekia atskleisti Rytų Europos žydų migraciją per asmeninę perspektyvą pasitelkus laiškus ir pristatant juos kaip naujus šaltinius. Jie suteikia galimybę rekonstruoti ne tik emigravusio žmogaus perspektyvą, tačiau ir emigracijos suvokimą tų žmonių, kurie liko gyventi Rytų Europoje.⁵⁰

Pastaraisiais metais vis didesnis dėmesys skiriamas šeimos emigracijos istorijoms atkurti. Pavyzdžiui, Gavinus Beinart-Smolanas Niujorko universitete rengia disertaciją *Fragile Ties: The Transnational Family Relationships of Lithuanian Jews, 1898–1949*, į jo tyrimų lauką patenka ir disertacijoje aprašoma tarpukario Lietuva bei šeimos ryšiai tarp emigrantų ir

⁴⁹ Gur Alroey, „Between the straits“: Jewish immigration to the United States and Palestine, 1915–1925“, in: *Jewish Migration in Modern Times: The Case of Eastern Europe*, guest ed.: S. Goldin, M. Spiro, and S. Ury, 2017, vol. 47 (2–3), p. 150–168.

⁵⁰ Gur Alroey, *Information, Decision, and Migration: Jewish Emigration from Eastern Europe in the Early Twentieth Century*, London & New York: Routledge, 2011.

likusiųjų Lietuvoje. Taip pat JAV mokslininkas Danielis Soyeris tiria vienos emigracijos tinklus, susijusius su šeimos emigracija iš Darbėnų nuo XIX a. iki Antrojo pasaulinio karo. Mokslininkas taip pat nagrinėja emigrantų organizacijų svarbą emigracijos procese.⁵¹ Tokie tyrimai rodo, kad žydų migraciją tirti per imigracijos prizmę neužtenka – labai svarbu atkreipti dėmesį ir į mikroistorijas, kur, kada ir kaip prasidėjo emigracijos procesas ir ką tai lėmė imigruojant. Nuo to priklauso ne tik konkrečios šalies, bet ir tikslios vietovės pasirinkimas bei keliai ir ryšiai, per kuriuos atvykstama. 2023 m. vasarą Johanesburge įvyko konferencija *The Litvak Diaspora Conference*⁵², skirta žydų, kilusių iš Lietuvos, emigracijos bei saviidentifikacijos klausimams nagrinėti. Konferencijos tikslas buvo suvokti litvakų emigracijos išskirtinumus bei tendencijas.

2022 m. prasidėjęs karas Ukrainoje neabejotinai verčia dar vieną puslapį ir migracijos tyrimų kontekste, nors emigracijos tyrimai niekada nepraranda aktualumo dėl savo dinamikos. Karas Ukrainoje mokslininkus, tyrinėjančius Rytų Europos žydų emigraciją, privertė dar kartą apmąstyti emigrantus, emigraciją ir jos kelius įvairiais istoriniais laikotarpiais. 2022–2023 m. įvyko bent trys tarptautinės mokslinės konferencijos žydų emigracijai įvairiais laikotarpiais nagrinėti.⁵³ Galiausiai 2024 m. liepą pasirodė Tobiaso Brinkmano knyga *Between Borders: The Great Jewish Migration from Eastern Europe*, kurioje apibendrinti naujausi žydų emigracijos iš Rytų Europos tyrimai sujungus juos į globalią sintezę⁵⁴. Mokslininkas savo tyrime akcentuoja tarpininkavimo (angl. *agency*) svarbą migracijos procese. Tarpininkavimas emigracijos procese suvokimas kaip emigracijos organizacijų bei asmeninių ryšių pagalba organizuojant išvykimą ar priimant

⁵¹ Daniel Soyer, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Harvard University Press, 1997 / Detroit: Wayne State University Press, 2001; *My Future Is in America: Autobiographies of East European Jewish Immigrants*, ed. J. Cohen, D. Soyer, New York: New York University Press, 2006, 2008.

⁵² Informacija apie konferenciją:

<https://www.southampton.ac.uk/parkes/news/2022/10/the-litvak-diaspora.page>.

⁵³ 2023 m. kovo mėn. Hebrajų universitete Jeruzalėje vyko konferencija *Displacement, Networks, and Other Transnational Effects in Modern Jewish History: Rethinking the Historical Mapping of Mobility and Migration*, programos prieiga per internetą: <https://nevzlincenter.huji.ac.il/event/displacement-networks-and-other-transnational-effects-modern-jewish-history> (žiūrėta 2023 11 28); 2023 m. birželio mėn. POLIN muziejuje Varšuvoje – *East Central Europe at the Crossroads: Jewish Transnational Networks and Identities*, programos prieiga per internetą: <https://polin.pl/en/east-central-europe-recordings> (žiūrėta 2023 11 28).

⁵⁴ Tobias Brinkmann, *Between Borders: The Great Jewish Migration from Eastern Europe*, New York: Oxford University Press, 2024.

sprendimą emigruoti. Mokslininko požiūrio taškas visiškai atitinka ir šios disertacijos tikslą – rekonstruoti emigracijos procesą parodant, kokią reikšmę jam turėjo asmeniniai ryšiai bei organizacijos.

Emigracijos tyrimai Lietuvoje. 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos istorijos tyrimuose dominavo vidaus ir užsienio politikos, arba kitaip, politinių ir valdžios struktūrų bei jų pokyčių tematika. Emigracija patraukia daugiausia politikų bei filosofų⁵⁵ dėmesnį. Tiek bendra, tiek istorinė jos problematika labai politizuotai aptariama per publicistinę prizmę⁵⁶. Tarpukariu emigracijos problema buvo skirtingų politinių partijų kovos prioritetas.⁵⁷ Lietuvos žydų emigracijai skirtos istoriografijos nėra daug, tačiau tyrime svarbu suvokti bendras Lietuvos emigracijos tarpukariu tendencijas. Kadangi šiame tyrime nagrinėjamas Lietuvos emigracijos politikos kontekstas, kyla poreikis suvokti, kaip jis nagrinėjamas Lietuvos emigraciją tarpukariu tiriančių mokslininkų ir kokia yra žydų emigracijos vieta lietuviškuose emigracijos tyrimuose.

Vienas aktyviausiai migraciją analizavusių tarpukario mokslininkų – geografas Kazys Pakštas. 1929 m. išleistame darbe *Baltijos respublikų politinė geografija* vienas skyrius skirtas emigracijai.⁵⁸ Pakšto darbas šiam tyrimui reikšmingas tuo, kad autorius realistiškai vertino lietuvių išeiviją, nors daugiausia dėmesio skyrė išeivijai JAV ir XIX a. pabaigos migracijai. Apskritai, bent iki XX a. pabaigos mokslininkai daugiausia dėmesio skyrė migracijai į JAV. Galima daryti prielaidą, kad tarpukario diplomatinės institucijos norėjo užmegzti kuo glaudesnius santykius su JAV lietuvių išeivija, kad ji naudingai prisidėtų prie gimtosios šalies ekonomikos.

Nors žydų emigracijai daug dėmesio minėtame Pakšto darbo skyriuje neskirta, tačiau keli paminėjimai labai svarbūs. Autorius paaiškina, kad žydų emigracija daug didesnė, nes tai „juderesnis elementas“ – didžiulė dalis bendruomenės užsiima prekyba. Pakštas atskleidžia keletą migracijos tipų – nuo ekskursijų iki šeimos migracijos. Tai liudija, kad tarpukariu emigracija neturėtų būti suvokiama kaip vienalytis ekonominės migracijos procesas. Pavyzdžiui, šeimos susijungimas, kurį aiškina tinklaveikos emigracijos

⁵⁵ Jonas Žilinskas, *Lietuviai Amerikoje*, Plymouth, 1889; Kun. Antanas Miliukas, *Amerikos Lietuviai XIX šimtmetyje*, t. 1–2, Philadelphia, Pa., 1938; Petras Šalčius, *Ekonomikos pagrindai*, Kaunas, 1933; Idem, *Kooperacija Lietuvoje: bendra apžvalga ligi 1937 m.*, Kaunas: Lietuvos kooperatyvų taryba, 1937.

⁵⁶ Emigracija aptarinėjama konsulinuose susirašinėjimuose, tarpukario periodikoje: „Pasaulio lietuvis“, „Apžvalga“, „Lietuvos Aidas“ ir kt., tačiau publicistika šio tyrimo kontekste vertinama kaip šaltininė medžiaga.

⁵⁷ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 68.

⁵⁸ Kazys Pakštas, *Baltijos respublikų politinė geografija*, Kaunas: Spindulys, 1929.

teorija,⁵⁹ kaip emigracijos priežastis iki šiol nenagrinėtas nei lietuvių, nei žydų emigracijos atvejais.

1935 m. dideliu tiražu paskelbta Petro Rusecko redaguota knyga *Pasaulio lietuviai*⁶⁰, ji geriausiai atspindėjo pasaulio lietuvių žemėlapi. Dėmesio emigracijos formoms ir priežastims beveik neskiriama, daugiau kalbama apie Lietuvos užmojus telkiant išeivius. Knygoje nemažai to meto įtakingų asmenų tekstų apie Lietuvos diasporą ir Lietuvos Vyriausybės išeivijai keliamus tikslus. Tokie tekstai ir didžiulis knygos tiražas rodo, kad ji buvo išleista kultūrinės propagandos tikslais. Reikia turėti omenyje, kad knygą išleido Draugija užsienio lietuviams remti. Nors tai buvo nepriklausoma organizacija, tačiau atstovavo Lietuvos Vyriausybės interesams – siekiui, kad emigravę žmonės išliktų solidarūs su Lietuva. Kaip istoriografinę poziciją šį leidinį reikėtų vertinti rezervuoti. Buvo dar keltas panašaus pobūdžio darbai⁶¹, tiriančių lietuvių migraciją, tačiau jie labiau susiję su lietuviškosios išeivijos legendos kūrimu. Tokio tipo darbai disertacijai svarbūs suvokiant Lietuvos valstybės požiūrį į žydų emigraciją bei diasporą.

Paminėtinas žydų tautybės Chaimo Elinio magistro darbas apie modernių laikų žydų emigraciją, parengtas 1939 m.⁶² (Vytauto Didžiojo universitetas). Jis poleminių pobūdžio, todėl labai sunku įvertinti kaip mokslinį. Autorius emigraciją tyrinėjo remdamasis Lietuvos statistikos duomenimis ir istoriografija, leista jidiš kalba. Savo darbu Elinas norėjo atkreipti dėmesį, kad žydų migracija nėra priverstinė ar klajokliško pobūdžio. Anot jo, žydų klajojimas – atgyvenusi teorija. Išvados rodo, kad žydišką emigraciją iš Lietuvos galima tirti tokiu pačiu pagrindu kaip ir lietuvių. Elinio darbas tyrime labiau priskiriamas šaltinių daliai, tačiau čia jį paminėti svarbu dėl to, kad emigracija buvo ir čia gyvenančių žydų akiratyje.⁶³

Emigracija tarpukariu nebuvo opiausia naujai susikūrusios šalies problema. Didesnės pastangos buvo dedamos rašant apie išeivijos gyvenimą

⁵⁹ Steven J. Gold, „Migrant networks: a Summary and Critique of Relational Approaches to International Migration“, in: *The Blackwell Companion to Social Inequalities*, ed. M. Homero and E. Margolis, London, 2008, p. 257–285.

⁶⁰ Petras Ruseckas, *Pasaulio lietuviai*, Draugijos užsienio lietuviams remti leidinys, 1935.

⁶¹ Vladas Mačys, „Kaip užsienio lietuviai gali prisidėti prie Lietuvos ūkiškos gerovės kūrimo“, *Pasaulio lietuvis*, 1938, nr. 18, p. 371–374; Teodoras Daukantas, *Pietų Brazilija ir išeivybės perspektyvos*, Vytauto Didžiojo universiteto Matematikos-gamtos fakulteto darbai 1931–32, t. 6, Geografijos skyrius, Kaunas, 1932.

⁶² Chaimas Elinas, *Moderninė žydų emigracija*, 1939, Vytauto Didžiojo universitetas, in: Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), F85-VDU123.

⁶³ Ten pat.

ir idealizuojant Lietuvos santykius su ja. Žydų emigracijos momentas taip pat sunkiai užčiuopiamas – dažniau pateikiama statistika, kokios šalys būdingos žydų emigracijai. Akivaizdu, kad susikūrusios valstybės moksliniame akiratyje migracija nebuvo pats svarbiausias objektas – plačiau buvo tiriama ekonominė bei ūkinė pažanga.

Sovietinė istoriografija, įgyvendindama jai keltus ideologinius uždavinius, XIX a. ir tarpukario emigraciją vaizdavo priverstinę. Jei turėtume omenyje tik XIX a., iš dalies būtų galima pateisinti iškeltą mintį. XIX a. migracija iš carinės Rusijos teritorijų dažnai siejama su caro vykdyta spauda ar pogromais prieš carinės Rusijos teritorijos gyventojus.⁶⁴ Kita vertus, mokslininkų nuomone, XIX a. etninės Lietuvos teritorijoje nebuvo pogromų, vykdytų konkrečiai prieš Lietuvos teritorijos žydus.⁶⁵ Todėl sovietinėje literatūroje neteisingai teigiama, kad XIX a., o juo labiau XX a. emigracija iš Lietuvos teritorijos buvo nacionalinio engimo pasekmė.

Apie emigraciją sovietmečiu rašyta nedaug, tačiau daugiausia nagrinėjama emigracija į JAV. Sovietmečiu daugiausia rašyta apie valstiečių migraciją, kuri ideologiškai vadinta darbo žmonių emigracija. Tarpukariu vykusią emigraciją buvo ekonominio pobūdžio (kaip ir visoje Rytų Europoje)⁶⁶, todėl sovietinei ideologijai buvo paranku vaizduoti valstiečių emigraciją kaip tarpukario Lietuvos dėmę, taip dar labiau diskredituojant tarpukario Lietuvą. Konkrečiau pati emigracijos sąvoka neanalizuojama. Žydų emigracijos tema atskirai nenagrinėjama. 1969 m. išleistoje Leokadijos Petkevičienės studijoje⁶⁷ analizuojama JAV „pažangiųjų“ lietuvių kultūrinė veikla. Knyga aiškiai atitinka to meto ideologines normas, kaip ir įprastai sovietinėje literatūroje, tarpukaris suvokiamas kaip fašizmo klestėjimo laikotarpis. Autorė, daugiausia remdamasi sovietine literatūra, socialistinės pakraipos išeivijoje leistais leidiniais, nagrinėja išeivijos „pažangiąsias“ visuomenines organizacijas, t. y. socialistinių Lietuvos išeivijos organizacijų veiklą. Iš tiesų JAV būta nemažai įvairių Lietuvos išeivių politinių pakraipų

⁶⁴ Tomas Balkelis, „Opening Gates to the West: Lithuanian and Jewish Migrations from the Lithuanian Provinces 1867–1914“, in: *Etniškumo studijos*, Etninių tyrimų institutas, 2010, nr. 1–2, p. 41–66.

⁶⁵ Saulius Sužiedėlis, „Jews and Lithuanians on the Eve of the Holocaust 1939–1940“, in: *Darbai ir dienos*, 2017, nr. 67, p. 107–122.

⁶⁶ Mark Tolts, *Population and Migration. Migration since World War I*, YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, 12 October 2010, prieiga per internetą: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Migration_since_World_War_I (žiūrėta 2020 09 21).

⁶⁷ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 98.

organizacijų, tarp jų ir socialistinių bei komunistinių pažiūrų. Dar tarpukariu pastebėti nesutarimai ir baimė dėl komunistinių pažiūrų plėtros išeivijoje.⁶⁸

Kitas sovietmečiu išleistas mokslinis drabas – istoriko Prano Ulevčiaus knyga apie Pietų Amerikos lietuvius tarpukariu.⁶⁹ Knygoje taip pat nagrinėjama lietuvių išeivija. Vienas iš skyrių paskirtas tarpukario emigracijos priežastims. Ulevičius, kitaip nei Petkevičienė, remiasi tarpukario statistikos duomenimis ir juos analizuoja. Būdamas žurnalistu jis atliko interviu su Pietų Amerikoje gyvenusiais lietuviais. Čia paminėtinas biografinis faktas, kad autorius 1930–1937 m. gyveno Argentinoje. Tai, kad autorius, tyrinėdamas emigracijos procesus, pasitelkia interviu, išties tyrimui prideda vertės, leidžia emigraciją pamatyti iš amžininkų perspektyvos ir patirčių, kas sovietiniuose tyrimuose atrodo inovatyvus dalykas. Tačiau suvokiant, kad autoriaus pažiūros buvo komunistinės, jo tyrimo išvadas ar tam tikrus tyrimo epizodus reikia analizuoti kritiškai.

Būta dar keleto sovietinių leidinių apie emigraciją tarpukariu⁷⁰, tačiau jie nekeičia esminio ideologizuoto požiūrio į ją. Neatsitiktinai neaptartas žydų emigracijos epizodas tarpukariu – jo sovietinėje istoriografijoje praktiškai nėra, sovietmečiu bent viešai nebūta etninio ar kultūrinio žmonių skirstymo. Kita priežastis, kodėl tarpukario žydų migracija neaptarta, – tai SSRS nebuvo itin maloni tema dėl žydų noro emigruoti į Izraelį ir gana gausių protestų išeivijoje.⁷¹ Statistinius duomenis apie emigraciją iš Lietuvos XIX a. pabaigoje – XX a. viduryje analizavo Liudas Truska, jo tyrimuose išryškinama ir žydų emigracija, tačiau labai nedetalizuojama.⁷²

Paminėtinas dar vienas sovietmečiu apie emigraciją rašęs, tačiau išeivijoje gyvenęs mokslininkas. Tai puikiai rodo, kaip galėjo skirtis požiūris žmogaus, kuris rašė ne komunistinės ideologijos sąlygomis. Antano J. Van Reenano knyga⁷³ priskirtina prie istoriografijos, apžvelgiančios išeivijos ar diasporos istoriją, knygoje yra skyrius „Nauja emigracijos banga“. Autorius neatskiria XIX a. emigracijos bangos nuo XX a. 2-ajame dešimtmetyje

⁶⁸ Kazys Pakštas, *Baltijos respublikų politinė geografiija*.

⁶⁹ Pranas Ulevičius, *Pietų Amerikos lietuviai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

⁷⁰ Stasys Michelsonas, *Lietuvių išeivija Amerikoje (1868–1961)*, South Boston, 1961; Laurynas Kapočius, *Senoji išeivija ir Lietuva. Klasinė, ideologinė ir politinė diferenciacija santykiuose su Lietuva (1868–1940)*, Vilnius: Mintis, 1981.

⁷¹ Linas Tatarūnas, *Lietuvos žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį*, Lietuvos istorijos studijos, 2021.

⁷² Liudas Truska, „Emigracija iš Lietuvos 1868–1914 metais“, in: *Lietuvos TSR mokslo akademijos darbai*, A serija, t. 1, 1961, p. 71–85.

⁷³ Antanas J. Van Reenen, *Lithuanian Diaspora: Königsberg to Chicago*, Lanha: University Press of America, 1990.

prasidėjusios antrosios emigracijos bangos. Jo manymu, nauja emigracijos banga iš Lietuvos prasidėjo Raudonajai armijai okupavus Lietuvą 1940 metais.⁷⁴

Šiandieninė istoriografija. Žvelgiant į istoriografinius tyrimus, negalima drąsiai teigti, kad kiekvienu laikotarpiu, kalbant apie emigraciją tarpukariu, buvo norima atrasti vis ką nors naujo. Tik XXI a. 2-ajame dešimtmetyje pagausėjo studijų apie skirtingo pobūdžio emigraciją. Šiandienės emigracijos tyrimų atskaitos tašku galima laikyti istoriko Alfonso Eidinto tyrimus, nors mokslininkas tyrimus pradėjo dar sovietmečiu ir juos publikavo tuo metu. Jie priskirtini Dainuojančios revoliucijos laikotarpiui, kai pradėta laisviau reikšti mintis ir idėjas. Autoriaus interesų lauke buvo diasporos susiformavimo aplinkybės, kitaip tariant, emigracijos priežastys, lėmusios pasirinkimą išvykti. Eidintas stažavosi Viskonsino universitete JAV, todėl paskatintas istoriko Alfredo Ericho Senno parengė disertaciją⁷⁵. Reikia pabrėžti, kad mokslininko darbai iki šių dienų išlieka išsamiausias lietuvių emigracijos tyrimas⁷⁶.

1993 m., jau nepriklausomoje Lietuvoje, išleistas Eidinto darbas *Lietuvių kolumbai: lietuvių emigracijos istorijos apybraiža*⁷⁷. Autorius savo veikaluose pateikė lietuvių išeivijos JAV istoriją nuo pirmųjų lietuvių paminėjimų JAV iki XX a. pabaigos. Tarpukario emigracijai skiriamas vienas knygos skyrius. Remdamasis tarpukario statistiniais duomenimis ir archyvine medžiaga⁷⁸, autorius pateikė pagrindinių šalių, į kurias buvo emigruojama, statistiką, aiškino ekonominės migracijos priežastis. Išskiriama politinė emigracijos forma, atsiradusi po 1926 metų.⁷⁹ Mokslininko tyrimuose skirta

⁷⁴ Galima svarstyti, galbūt autorius, tyrinėdamas diasporą, įsikūrusią XIX a., ir jos tąsą, perskyros tarp emigracijos bangų nemato dėl aktyvios Lietuvos išeivių veiklos. Naujas dėmuo XX a. Lietuvių emigracijos tyrimuose tai, kad autorius pasitelkia interviu metodą – tarpukariu kalbina išeivius, daugiausia inžinierius (pasirenkama konkreti migrantų grupė), paliečia adaptacijos bei asimiliacijos problemą. Toks tyrimo metodas įgalina tirti emigraciją kaip tęstinį procesą, kuriame susiduriama su įvairiomis socialinėmis problemomis.

⁷⁵ Алфонсас Эйдинтас, *Литовская эмиграция в страны Северной и Южной Америки в 1868–1940*, гг. Вильнюс: Мокслас, 1989.

⁷⁶ Svarbus A. Eidinto straipsnis, kur nagrinėjamas Lietuvos statistikos metraštis ir pateikiamos emigracijos iš Lietuvos tarpukariu tendencijos: A. Eidintas, *Lietuvių emigracija: raida ir problemos*, Vilnius, 1988.

⁷⁷ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*

⁷⁸ Šios dvi institucijos tarpukariu buvo atsakingos už su emigracija susijusius reikalus: Vidaus reikalų ministerija – už užsienio pasų išdavimą, o Užsienio reikalų ministerija labiau rūpinosi jau išeivijoje gyvenančių bendruomenių reikalais.

⁷⁹ Alfonsas Eidintas, „The Emigration Policy of the Tautininkai Regime in Lithuania, 1926–1940“, in: *Journal of Baltic Studies*, 1985, vol. 16 (1), p. 64–72.

dėmesio ir žydų emigracijai iš Lietuvos: nors pastraipos lygmeniu, tačiau autorius išryškino žydų migracijai būdingas šalis ir tai, kad XX a. 4-iajame dešimtmetyje išpopuliarėjo sionizmo idėjos, kurios itin padidino žydų emigraciją iš Lietuvos. Galima teigti, kad būtent nuo Eidinto tyrimų ir susiformavo istoriografinis žinojimas, kad žydams būdinga emigruoti tik į Palestiną ir Pietų Afriką, nes į tas šalis, remiantis statistiniais duomenimis, etninių lietuvių emigracijos nebūta, – jį šia disertacija siekiama pakeisti.

Tyrimuose Eidintas aptarė su emigracija susijusią tarpukario politinę padėtį. Jis pirmasis savo tyrimuose užsiminė apie išeivybės ir emigracijos įstatymus. Tačiau, kad ir kaip būtų keista (turint omenyje tai, kad tyrinėjo su emigracija susijusią politinę padėtį), autorius neišaiškino emigracijos sąvokos apibrėžties įstatymuose. Vis dėlto šis Eidinto drabas buvo visų laikų Lietuvos emigracijos sintezė, todėl logiška, kad liko nemažai vietos tarpukario migracijos tyrinėjimams. 2021 m. mokslininko tyrimai apie šiuolaikinę emigraciją papildyti ir perleisti.⁸⁰

Lietuvos nepriklausomybę XX a. pabaigoje lydėjo itin didžiulė naujos emigracijos banga, kuri tęsėsi iki pat XXI a. 2-ojo dešimtmečio vidurio. Tai paskatino gausybę sociologinių ir ekonomikos tyrimų. Ne išimtis ir istorijos mokslas, kuris puolė lyginti skirtingų laikotarpių migracijos pobūdį. Tačiau tokie tyrimai ir intelektualinė refleksija atsiliko nuo Vakarų Europoje vykdomų tyrimų. Tuo metu Lietuvoje išleisti darbai, susiję su emigracija, atkartoję Eidinto tyrimus, buvo mokslo populiarinimo tipo.⁸¹

Didžiulei XXI a. emigracijos problemai reflektuoti 2000 m. Vytauto Didžiojo universitete įkurtas Lietuvių išeivijos institutas, kuris kaupia ir tyrinėja Lietuvos diasporos paveldą, nagrinėja tiek šiandienės, tiek istorinės emigracijos problemas. Jis leidžia mokslinį leidinį *OIKOS: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*⁸². Mokslinis žurnalas, kuriame publikuojami sociologijos, ekonomikos bei politologijos sričių straipsniai, į istorinės emigracijos studijas įnešė daugiau tarpdiscipliniškumo. Jame žydų

⁸⁰ Alfonsas Eidintas, *Lietuva ir masinė išeivybė 1868–2020 metais*, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2021.

⁸¹ Stasys Vaitekūnas, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2009, p. 304.

⁸² Nuo 2006 m. Lietuvių išeivijos instituto leidžiamas akademinis žurnalas *Oikos* (iš gr. *namai*) yra skirtas Lietuvos ir kitų kraštų migracijos procesų, migracijos politikos, diasporos istorijos ir kultūros problemoms aptarti. Leidinyje spausdinami originalūs moksliniai ir apžvalginiai straipsniai, recenzijos, archyvinių dokumentų publikacijos.

emigracijos studijoms skirti keli straipsniai⁸³. Svarbu išskirti ir Juozo Skiriaus tyrimus, kurių akiratyje atsiranda diplomatijos klausimai sprendžiant Lietuvių diasporos problemas bei valstybės požiūrį į išeiviją.⁸⁴ Mokslininko tyrimai svarbūs disertacijoje identifikuojant ryšius tarp emigruojančios žydų bendruomenės ir Lietuvos valstybės 1918–1940 metais.

Viena pirmųjų disertacijų, susijusių su tarpukario migracija, parengta Vitalijos Kasperavičiūtės – *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940 metais*.⁸⁵ Disertacija iš pirmo žvilgsnio turėjo tapti Eidinto tarpukario migracijos tyrimo tąsa – gilesniu žvilgsniu į tarpukario migracijos politiką. Mokslininkė, remdamasi tarpukario Lietuvos įstatymais, susijusiais su emigracija, bandė išanalizuoti tuomet vykdytą emigracijos politiką. Šiame darbe tikėtasi rasti (bet nerasta) atsakymus į klausimus: ką reiškė emigracijos sąvoka; koks buvo emigracijos pobūdis? Darbe kaip tyrinėtinos nurodytos keletas emigracijos krypčių: ekonominė, politinė ir sezoninė emigracija. Tačiau, Kasperavičiūtės teigimu, susikūrus nepriklausomai Lietuvos Respublikai 1918 m. ir iki nepriklausomybės netekimo (1940) daugiausia dėmesio vis dėlto skiriama ekonominei emigracijai.⁸⁶ Autorė, trumpai aptardama sezoninės emigracijos politiką, ypatingą dėmesį skyrė sezoninės emigracijos ir emigracijos į Pietų Amerikos šalis reguliavimo analizei. Atkreiptinas dėmesys, kad sezoninės emigracijos laikas neapibrėžtas – juk lietuviai, tarpukariu išvykę sezoniniams darbams į Pietų Amerikos šalis, dažniausiai taip ir negrįždavo.⁸⁷ Šiuo atveju tampa neteisinga tokius migrantus laikyti sezoniniais. Žydų emigracijos klausimui mokslininkė daug dėmesio neskyrė: aptartas žydų bendruomenės išskirtinumas emigruojant į Palestiną ir

⁸³ Pvz., Rima Kasperionienė, „Lietuvos žydų diasporos bruožai vėlyvojoje Grigorijaus Kanovičiaus prozoje“, in: *OIKOS: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2019, nr. 1 (27), p. 145–154.

⁸⁴ Juozas Skirius, *U. S. Government Policy Toward Lithuania 1920–1922*, Čikaga, 2000, p. 121.; *Lietuvos valdžios ryšiai su JAV lietuviais 1926–1940 metais: suartėjimo kelių paieškos*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016.

⁸⁵ Vitalija Kasperavičiūtė, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2006; Idem, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas, 2011.

⁸⁶ Ten pat.

⁸⁷ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija*, Vilnius: Versus aureus, 2013.

PAS, identifikuojamos organizacijos JOINT⁸⁸ ir HIAS-ICA⁸⁹, kurios buvo atsakingos už žydų emigracijos klausimus.

2007 m. istorikas Solomonas Atamukas, tyrinėdamas Lietuvos žydų istoriją, remdamasis Lietuvos statistikos metraščio duomenimis, pateikė žydų, emigravusių iš Lietuvos, statistiką: 1920–1940 m. į Pietų Afriką išvyko 7,2 tūkst., į Palestiną – 5,0 tūkst. žmonių.⁹⁰ Autoriaus statistiniai skaičiavimai kiek skiriasi nuo jau publikuotų. Tačiau, kaip minėta, nėra galimybės surinkti tikslios emigracijos statistikos. Mažame savo knygos skyriuje autorius nurodė, kad viena iš priežasčių, lėmusių žydų migraciją, buvo lietuvių noras tarpukariu išstumti žydus iš ekonomikos ir ūkio sektorių. Istorikas Gediminas Vaskela, atlikęs tarpukario ekonomikos ir ūkio statistinę analizę, tokį Atamuko teiginį išsyk paneigė. Itin kontrastingas ir potencialiai labai pavojingas žydų ir kitų gyventojų socialinės struktūros netolygumas išliko iki pat nepriklausomo Lietuvos gyvenimo pabaigos.⁹¹ Nors XX a. 4-ojo deš. pabaigoje lietuvių rankose jau buvo apie 40 proc. visos mažmeninės prekybos tinklo, pagal prekių apyvartą lietuviškųjų įmonių dalis buvo mažesnė, nes jos buvo smulkesnės nei žydų. Statistinius emigracijos duomenis taip pat yra pateikęs Stasys Vaitekūnas⁹².

Prie istoriografijos, tyrinėjančios migraciją, galimą priskirti Eglės Bendikaitės sionizmo idėjų raiškos tarpukariu tyrimus. Autorė, tyrinėdama sionizmo judėjimą, neišvengiamai palietė ir žydų emigracijos iš Lietuvos į Palestiną klausimą. XIX a. antroje pusėje sionizmo terminas įgijo politinį turinį ir įvardijo politinį judėjimą, kurio tikslas buvo sukurti namus žydų tautai istoriniuose tautos namuose, t. y. atkurti valstybę Palestinos žemėje.⁹³ Bendikaitės tyrimai į migracijos tyrimų lauką įneša daugiau aiškumo – paaiškina, kaip Lietuvos žydai rengėsi emigruoti į Palestiną ir kaip stipriai veikė šios idėjos emigruojant. Autorė, pasinaudodama atsiminimais, HIAS

⁸⁸ JOINT (*American Jewish Joint Distribution Committee*, Jungtnis Amerikos žydų paramos komitetas), Jungtinių Amerikos Valstijų pagalbos žydams organizacija. Įkurta 1914 m. sionistinio Amerikos žydų komiteto (įkurtas 1906) iniciatyva. Rėmė sionistinių pažiūrų propagavimą, rūpinosi finansine parama viso pasaulio žydams, nuo 1948 m. – ir Izraeliui.

⁸⁹ Ji rūpinosi žydų emigracijos iš Lietuvos reikalais, veikla buvo sustabdyta 1940 m. rugpjūčio 20 d. Vidaus reikalų ministro nutarimu, kuriame buvo skelbiama, kad draugijos veikla prieštarauja įstatymams.

⁹⁰ Solomonas Atamukas, *Žydai Lietuvoje: XIV–XX amžiai*, Vilnius: Lituanius, 1990, p. 207.

⁹¹ Gediminas Vaskela, *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014, p. 139.

⁹² Stasys Vaitekūnas, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, p. 370.

⁹³ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2006.

organizacijos dokumentais, kaip ir jau minėtasis Alroey'us, atskleidžia, kad ne visuomet emigracija buvo susijusi vien su sionizmo idėjomis. Daug ką lėmė jaunatviškas maksimalizmas, noras ieškoti kitų galimybių.

Kalbant pasaulinių procesų mastu, šiandien technologijų ir komunikacijų progresas labai išplėtė gyventojų mobilumo (migracijos) galimybes. Globalizacija praėjusiame dešimtmetyje labai pakeitė migracijos procesus, lėmė teritorinių persikėlimų (migracijos tipų) įvairovę⁹⁴. Lietuvoje vis daugėja sociologinių tyrimų, kurie aiškina XXI a. Lietuvių migraciją.⁹⁵ Pastebėtina, kad per pastaruosius penkerius–septynerius metus ir istorijos disciplinoje XIX–XX a. migracijos tyrimai pakito. Į juos pradėta žvelgti ir per socioistorinę, kultūros istorijos prizmę. Nauji istoriniai tyrimai gali būti inspiruoti sociologinių tyrimų. Kita vertus, tai derėtų siesti su istorijos moksle išpopuliarėjusiais socialinės ir kasdienybės istorijos tyrimais.⁹⁶

Žydų emigraciją fragmentiškai nagrinėjo istorikas Tomas Balkelis. Tyrinėdamas XIX a. žydų ir lietuvių migracijos kelius, Balkelis daro išvadą, kad XIX a. žydų migracija padėjo pamatus šeimų susijungimo migracijos tipui tarpukariu (užsienio mokslininkų tai jau nustatyta XX a. 7-ajame deš.). Autoriaus darbas vienareikšmiškai naudingas – padeda suvokti migracijos proceso daugialypumą, nes pasitelkiamas komparatyvinis metodas – lyginama lietuvių ir žydų emigracija, galima nustatyti skirtumus tarp žydų ir lietuvių emigracijos bei kelti klausimus, ar tie skirtumai būdingi tarpukario žydų migracijai.⁹⁷ Nevienareikšmišką migracijos procesą pateikia ir istorikas Egidijus Aleksandravičius. Nors mokslininko interesų lauke yra diasporos tyrimai, monografijos *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija*⁹⁸ skyriuje, skirtame tarpukario emigracijai, autorius, remdamasis jau atliktais Eidinto, Kasperavičiūtės tyrimais, nagrinėja lietuvių tautybės žmonių emigracijos procesą ir likimą išeivijoje. Taip pat daugiau dėmesio skiria lietuvių diasporai

⁹⁴ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*; Idem, *Sionistinio judėjimo tendencijos Lietuvos Respublikoje (1918–1940)*, Klaipėda, 2001.

⁹⁵ Rasa Rudžinskienė, Laura Paulauskaitė, „Lietuvos gyventojų emigracijos priežastys ir padariniai šalies ekonomikai“, in: *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, t. 8, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014, p. 62–78; Aušra Maslauskaitė, Vladislava Stankūnienė, *Šeima abipus sienų. Lietuvos transnacionalinės šeimos genezė, funkcijos, raidos perspektyvos*, Vilnius: Tarptautinė migracijos organizacija, Socialinių tyrimų institutas, 2007, p. 12–14.

⁹⁶ Alf Lüdtke, *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton University Press, 1995.

⁹⁷ Steven Gold, „Migrant networks: a Summary and Critique of Relational Approaches to International Migration“, in: *The Blackwell Companion to Social Inequalities*, ed. M. Romero and E. Margolis, London: Blackwell, 2005, p. 257–285.

⁹⁸ Egidijus Aleksandravičius, *op cit.*

Pietų Afrikoje, nes, pasak jo, per didelis dėmesys skiriamas ten gyvenusiems žydams.⁹⁹ Tačiau Aleksandravičius atkreipia dėmesį, kad tarpukariu etninių lietuvių ten gyveno 4 tūkst., o žydų iš Lietuvos – 67 tūkst., tad logiška, kad žydų diaspora ten mokslininkų labiau sureikšminama. Nors autoriaus darbas naujų išvadų apie pačią emigracijos proceso esmę nepateikia, jo naudojami šaltiniai: atsiminimai, tarpukario teisiniai dokumentai, ikonografinė medžiaga sudaro galimybę suvokti, kaip diasporos formavimasis priklauso nuo to, į kokią šalį buvo migruojama ir kodėl skirtingų socialinių sluoksnių žmonės rinkosi vieną ar kitą migracijos kelią.¹⁰⁰

Vis daugiau į migraciją pradedama žiūrėti per dailėtyros prizmę. Išskirtina Lauros Petrauskaitės disertacija *Matas Menčinskas ir jo amžininkai: menininkų migracijos reikšmė XX a. pirmos pusės Lietuvos dailės modernizacijai*¹⁰¹, kurioje ištirta menininko Menčinsko ir jo amžininkų (dauguma jų buvo Lietuvos žydai) menininkų transatlantinė migracija – jos priežastys, tikslai, kryptys, tipai, aplinkybės, istorija ir rezultatai. Mokslininkė, pasinaudojusi tiek Lietuvoje, tiek Brazilijoje saugoma archyvine medžiaga, asmens migraciją atskleidė kaip kultūrinį ir socialinį fenomeną, nulemtą Lietuvos modernizacijos ir prisidėjusį prie jos. Darbe, remdamasi menininko atsiminimais, vietine periodika, menininko darbais, autorė analizuoja migracijos poveikį dailininko savimonei, socialiniam statusui, profesinei tapatybei ir kūrybai. Panašaus pobūdžio tyrimas atliktas menotyrininkės Karinos Simonson, tyrinėjančios tuometinės PAS litvakų įtaką fotografijoje.¹⁰²

⁹⁹ Ten pat, p. 347–354.

¹⁰⁰ Dalia Bukelevičiūtė, Zenonas Butkus, Norbertas Černiauskas, Andrius Grodis, Algis Povilas Kasperavičius, Giedrė Polkaitė-Petkevičienė, *Socialiniai pokyčiai Lietuvos valstybėje 1918–1940 metais: kolektyvinė monografija*, Vilniaus universitetas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, p. 77–91; Norbertas Černiauskas, „Kada Lietuvoje atsirado nedarbas?“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2011; Idem, *Nedarbas Lietuvoje 1918–1940 metais*, daktaro disertacija, Vilnius, 2014; Rasa Rudžinskienė, Lina Paulauskaitė, *op. cit.*; Darius Staliūnas, „How insulted religious feelings turned into pogroms: Lithuania in 1900“, in: *East European Jewish Affairs*, 2013, vol. 43 (2), p. 119–142; *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius: Baltos lankos, 2012; Saulius Sužiedėlis, „Jews and Lithuanians on the eve of the Holocaust 1939–1940“, in: *Darbai ir dienos*, t. 67, 2017, p. 107–122.

¹⁰¹ Laura Petrauskaitė, *Matas Menčinskas ir jo amžininkai: menininkų migracijos reikšmė XX a. pirmos pusės Lietuvos dailės modernizacijai*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018.

¹⁰² Karina Simonson, *Žydų fotografai Pietų Afrikos Respublikoje XX a. 4–8 deš.: Leonas Levsonas ir Eli Weinbergas*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018.

Kaip ir tarptautiniu mastu, Lietuvoje emigracijos tyrimai išgyvena aukso amžių. Pastaraisiais metais Lietuvoje gausų parodų, diskusijų bei viešų renginių, susijusių su lietuvių ir žydų emigracijos tema. Kultūros politikoje taip pat daug dėmesio skiriama žymių litvakų biografijų pristatymui, jų migracijos istorijų viešinimui. 2021 m. Lietuvos dailės muziejus buvo nusprendęs Vytauto Kasiulio muziejų pervadinti Lietuvos diasporos dailės muziejumi. Sprendimas sukėlė įtampą visuomenėje¹⁰³ dėl pavadinimo tinkamumo ir Kasiulio reikšmės sumenkinimo. Ši ir panašios įtampos kultūros lauke iškėlė poreikį šiuos klausimus nagrinėti moksliniame kontekste, todėl 2021 m. įvyko tarpdisciplininė konferencija *Migracija: patirtys ir sampratos*¹⁰⁴, kurioje buvo keliami klausimai, kas iš tiesų yra Lietuvos emigracija ir su kokiais iššūkiais susiduriama Lietuvoje. Į konferencijos programą buvo įtrauktos temos, susijusios su karo migracija, dailės palikimu ir tapatybės išsaugojimu emigracijoje, kaip suvokiama žydų emigracija. Po konferencijos išleista mokslinių straipsnių rinktinė¹⁰⁵. Tokio pobūdžio moksliniai tyrimai rodo, kad migraciją galima tirti ir per konkrečių asmenų atvejus, atskleidžiant, kaip šis procesas veikia individą ir kaip individo apsisprendimas emigruoti keičia visuomenę.

Vienas paskutiniųjų su emigracija susijusių darbų – Vitalijos Stravinskienės monografija *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*¹⁰⁶. Knyga išleista Vilniui minint 700 metų jubiliejų. Vieno miesto atvejo tyrimas darsyt liudija migracijos dinamiškumą: knygoje, remiantis įvairių laikotarpių archyviniais šaltiniais, parodoma, kaip migracijos keitė ne tik žmones, bet ir miesto veidą. 2023 m. lapkritį atidaryta paroda *Pasaulio dydžio Lietuva: mūsų*

¹⁰³ Pasak žurnalistinių šaltinių, problemą sukėlė tai, kad esama sutarties su V. Kasiulio šeima. Anot muziejaus direktoriaus Arūno Gelūno: „Terminas „diaspora“ pasirinktas kaip talpiausias, apimantis visus dėl įvairiausių priežasčių iš Lietuvos išvykusius jos piliečius lietuvius, žydus ir kitų tautybių žmones.“ Mindaugo Kluso straipsnis „Kasiulio muziejaus pervadinimą Papievis laiko valstybiniu vandalizmu, Gelūnas atšauna: senasis pavadinimas tik trukdė“ portale lrt.lt 2021 06 14, prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1430980/kasiulio-muziejaus-pervadinima-papievis-laiko-valstybiniu-vandalizmu-gelunas-atshauna-senasis-pavadinimas-tik-trukde> (žiūrėta 2023 09 08).

¹⁰⁴ Konferencijos programa: <https://www.lndm.lt/tarpdalykine-moksline-konferencija-migracija-sampratos-ir-patirtys/>.

¹⁰⁵ *Migracija: patirtys ir sampratos*, sud. M. Matulytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022.

¹⁰⁶ Vitalija Stravinskienė, *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.

migracijos istorija,¹⁰⁷ kurioje pristatoma emigracijos istorija nuo XIX a. vidurio iki šių dienų, keletas siužetų taip pat skirti Lietuvos žydų emigracijai įvairiais laikotarpiais, tačiau daugiau dėmesio skiriama lietuvių diasporos svarbai.

Išnagrinėjus užsienio bei Lietuvos emigracijos tyrimus matyti, kad esama skirtingų prieigų. Tarptautiniu kontekstu žydų emigracija tyrinėjama kaip atskira žydų studijų kryptis, todėl vyrauja visuotinis apibendrintas suvokimas, kokia buvo emigracija iš Rytų Europos. Laikui bėgant susiformavo ir stereotipizuoti istoriniai naratyvai. Tuo tarpu Lietuvoje istorinė emigracija labiau nukreipta į etninių lietuvių emigracijos bėdas bei priežastis, išėvijos svarbą reflektuojant Lietuvos okupacines patirtis. Išnagrinėjus istoriografiją užčiuopiama problema, kad tarp lokalių ir tarptautinių tyrimų nėra integralaus mokslinio požiūrio, kuris jungtų Lietuvos žydų emigracijos iš Lietuvos 1918–1940 m. suvokimą.

Tyrimo šaltiniai.

Tyrimui pasitelkti šaltiniai iš įvairių pasaulio institucijų, kaupiančių su Lietuvos žydų emigracija susijusius dokumentus. Lietuvos (Lietuvos centrinis valstybės archyvas, Lietuvos istorijos ir meno archyvas, Lietuvos jūrų muziejus), JAV (Eliso salos sakytinės istorijos biblioteka, JAV memorialinis Holokausto muziejus, Amerikos žydų archyvas Sincinatyje), Pietų Afrikos Respublikos (Kaplanų žydų studijų ir tyrimų centras), Izraelio (Centrinis sionistų archyvas, Goldstein-Goren diasporos tyrimų centro archyvas, Žydų tautos muziejaus archyvas) archyvai.

Tyrimo šaltiniai pagal tipus skirstomi į penkias pagrindines grupes:

Pirma šaltinių grupė: archyviniai dokumentai, susiję su Lietuvos migracijos politika ir jos vykdymu tarpukariu. Tyrime svarbu rekonstruoti emigracijos politiką tiriamu laikotarpiu ir atsakyti į klausimus: kaip ji buvo suvokiama emigrantų; kokią reikšmę turėjo emigracijos įstatymai; kaip buvo išduodami užsienio pasai? Apie įvairiausių valstybės dokumentų, įstatymų turinį galima sužinoti iš tarpukariu leisto laikraščio „Vyriausybės žinios“ (1918–1940). Leidinyje publikuojami visi leisti įstatymai, ministerijų, departamentų įsakymai, užsienio politikos raštai, valstybinių institucijų potvarkiai, taisyklės bei ataskaitos. Tokio tipo dokumentai migracijos procesą leidžia matyti iš valstybės perspektyvos (makrolygmuo). Lietuvos centriname valstybės archyve (LCVA) saugomame Ministrų kabineto fonde (f. 923) taip pat galima rasti su emigracijos problematika susijusių įstatymų projektų, pačių įstatymų bei aiškinamųjų raštų, kurie leidžia identifikuoti

¹⁰⁷ Nuoroda į parodos aprašymą: <https://lnm.lt/renginiai/paroda-musu-migracijos-istorija/> (žiūrėta 2024 05 16).

problemas, kilusias rengiant įstatymus. Tyrime naudojamosi Kasperavičiūtės sudarytu šaltinių rinkiniu *Lietuvos Respublikos emigracijos politika, 1920–1940 m.* – jame publikuojami Užsienio ir Vidaus reikalų ministerijų aktai, reguliuojantys išeivytės įstaigų veiklą, bei Lietuvos konsulatų metinės ataskaitos, atspindinčios lietuvių emigrantų padėtį užsienyje.¹⁰⁸

Kadangi šiame tyrime koncentruojamasi į žydų emigracijos procesą, dokumentuose ieškota informacijos, susijusios ne tik apskritai su migracijos reglamentavimu, bet ir su tyrinėjamos tautinės mažumos vieta migracijos politikoje. Įstatymai konkretiems žydų emigracijos klausimams reglamentuoti Lietuvoje saugomi LCVA, draugijos HIAS-ICA fonde¹⁰⁹. Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija HIAS-ICA (organizacija keletą kartų keitė savo pavadinimą¹¹⁰) buvo įsteigta 1925 m. gegužės 1 d., jos įstatai 1925 m. sausio 17 d. įregistruoti Kauno miesto ir apskrities viršininko įstaigoje; draugiją valdė visuotinis narių susirinkimas.¹¹¹ Tai JAV įkurta žydų organizacija, kuri turėjo savo filialus Rytų Europoje, rūpinosi žydų emigracija į Vakarų Europą, JAV, PAS, Palestiną. Lietuvoje ji rūpinosi žydų emigracijos iš Lietuvos reikalais: teikė informaciją apie kelionės vietą, gyvenimo ir darbo kitose šalyse sąlygas, padėjo gauti kelionės dokumentus, pašalpas, susirasti giminaičius. Jos veikla sustabdyta vidaus reikalų ministro 1940 m. rugpjūčio 20 d. nutarimu, kuriame buvo skelbiama, kad draugijos veikla neteisėta.¹¹² Minėtame fonde saugomi dokumentai anglų, lietuvių, hebrajų ir jidiš kalbomis suteikia galimybę į emigraciją pažvelgti net tik iš reglamentinės pusės, tačiau ir iš asmeninės perspektyvos. Fonde saugomi laišakai ir giminaičių paieškų dokumentai atskleidžia visą emigracijos problemų spektrą – nuo nelegalios santuokos iki ginčų dėl paveldėto turto. Tyrime taip pat nagrinėjami HIAS organizacijos dokumentai, saugomi Centriniam žydų tautos istorijos archyve (*The Central Archives for the History of the Jewish People*, Jeruzalė). Fonde saugomi dokumentai, kuriuose pristatoma bendra žydų emigracijos padėtis Baltijos šalyse.¹¹³

Disertacijos trečiojo skyriaus ketvirtajame poskyryje *Lietuvos valstybės ir Lietuvos žydų diasporos ryšiai 1918–1940 metais*¹¹⁴ nagrinėjami santykiai

¹⁰⁸ Vitalija Kasperavičiūtė, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940 m.*

¹⁰⁹ Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugijos HIAS – *Emigdirect* suvienytos su ICA ir Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugijos HIAS-ICA f. 1230, ap. 1.

¹¹⁰ Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija, vėliau Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija HIAS – *Emigdirect* suvienyta su ICA ir Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija HIAS-ICA.

¹¹¹ LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 2.

¹¹² LCVA, f. 1367, ap. 1, b. 1958, l. 12–24.

¹¹³ The Central Archives for the History of the Jewish People, f. 450: HIAS Riga.

¹¹⁴ Žr. p. 141–163.

bei tinklaveika tarp emigravusios žydų bendruomenės ir Lietuvos valstybės. Todėl pasitelkiami diplomatinė atstovybių ir konsulų susirašinėjimai su išeivijos žydų bendruomenėmis, vyriausybe ir pan. LCVA fonduose pateikiamos bylos daugiausia susijusios su etninių lietuvių padėtimi užsienio šalyse, tačiau suvokiant, kad tarpukariu žydai taip pat buvo Lietuvos Respublikos piliečiai, archyvuose dokumentuose pateikiami šaltiniai, kurie leidžia identifikuoti, koks buvo Lietuvos Vyriausybės požiūris į Lietuvos žydus emigrantus. Daugiausia informacijos apie išeiviją yra šiuose fonduose: Užsienio reikalų ministerijos (URM, f. 383), Vidaus reikalų ministerijos (VRM) Piliečių apsaugos departamento (f. 394), Vidaus reikalų ministerijos (f. 377), Lietuvos pasiuntinybės Londone (f. 648), Draugijos užsienio lietuviams remti (DULR, f. 571), Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone (f. 656), Lietuvos konsulato Niujorke (f. 658), Lietuvos konsulato San Paule (f. 664), Lietuvos generalinio konsulato Toronte (f. 665). Valstybės ir emigravusios žydų bendruomenės ryšiai identifikuojami per žydų organizacijų susirašinėjimus su valstybe. Amerikos žydų archyve Sinsintyje (Ohajo valstija) saugomi Lietuvos žydų Amerikoje federacijos dokumentai.¹¹⁵ Kita dalis šios organizacijos dokumentų saugoma LCVA (f. 656 Lietuvos konsulas Niujorke). Reikia turėti omenyje, kad įvairiausi susirašinėjimai, *pro memoria*, parengti pagal tokiems dokumentams keliamus reikalavimus, kalba dalykiška, vartojamos įvairiausios malonybinės formos, dokumentų tonu pataikaujama tuometės Lietuvos politikos užmojams. Vien iš šių dokumentų spręsti apie Lietuvos ir emigravusios Lietuvos žydų bendruomenės ryšius būtų sudėtinga, situacija atrodytų labai idealizuota. Todėl nagrinėjant santykius tarp Lietuvos žydų emigrantų ir valstybės pasitelkiama sakytinė istorija, ji aptariama kaip atskira šaltinių grupė.

Antra šaltinių grupė. Kelionės dokumentai (užsienio pasų bylos ir dokumentai jiems gauti) išskirti kaip atskira šaltinių grupė. Juose esanti asmeninė informacija reikalinga rekonstruojant tarpukariu emigravusių žydų bendruomenės narių emigracijos modelius. Išvykstančių asmenų bylas sudaro kelių tipų dokumentai: užsienio pasai, dokumentai jiems gauti ir vidaus pasai. Tarpukariu norint išvykti į užsienį vidaus pasas buvo paliekamas migracijos dokumentus tvarkančioje institucijoje, tik po to buvo išduodamas užsienio pasas. Skirtinguose Lietuvos archyvuose ir krašto muziejų fonduose, privačiuose rinkiniuose yra išlikę nemažai tokio tipo dokumentų kolekcijų¹¹⁶

¹¹⁵ MS-2, Box 11, Folder 5. Federation of Lithuanian Jews of America, Cincinnati, Ohio, p. 1.

¹¹⁶ LCVA Vidaus reikalų ministerijos fonde (f. 377) esančios „Užsienio pasų ir pasams gauti“ bylos. Asmens keliavimo dokumentų yra ir LCVA fonde nr. 673 (Lietuvos pasiuntinybė prie Šventojo Sosto). Taip pat LCVA fonduose: f. 412

– užsienio pasai ir juose esanti asmeninė informacija. Svarbu pabrėžti, kad tiriamas ne tik užsienio pasas, bet ir visa byla. Tyrime pasitelktos LCVA Vidaus reikalų ministerijos (VRM) fondo nr. 377 12-ame apyraše esančios „Užsienio pasų ir pasams gauti“ bylos. Fonde saugomos 969 asmenų bylos, t. y. Lietuvos Respublikos piliečių užsienio pasai ir dokumentai jiems gauti. Dokumentų chronologinės ribos – 1921–1942 metai. Pasai ir dokumentai jiems gauti sukurti tarpukariu, nors paties fondo dokumentų chronologinė riba siekia 1942 metus. Minėtus dokumentus sukūrė Lietuvos Respublikos biurokratinių įstaigų atstovai, atlikdami standartines įstatymų reglamentuotas procedūras. Pasai – pagal valstybės patvirtintas formas ir procedūras sukurti asmens dokumentai, todėl jie, kaip šaltinis, tikslūs ir pateikia asmeninius duomenis, kurie yra vienerūšiai ir susisteminius lengvai palyginami. Aptariamų šaltinių atveju nemažai išvykėlių grįždavo ir pristatydavo savo užsienio pasus į reikiamas institucijas (VRM Pasų skyrių), kad atgautų savo vidaus pasus. Tai leidžia kelti klausimus apie migracijos formas bei trukmę. Trūkumas, kad ne visi su tuo susiję dokumentai užpildyti kruopščiai ir nuosekliai. Pirmo skyriaus ketirtame poskyryje¹¹⁷ pristatoma metodologinė prieiga, kaip tirti užsienio paso bylą, kad ji apie emigraciją suteiktų kokybinę informaciją.

Fondo nr. 377 12-o apyrašo bylų atsiradimo istorija kiek mistiška. 1998 m. LCVA saugyklose buvo atrastas lagaminas su užsienio pasais ir dokumentais pasams gauti. Detalesnės informacijos fondo apyraše nėra, fondo nr. 377 12-o apyrašo istorijos dokumentuose konkretesnių faktų taip pat nepateikta. Veikiausiai, iki 1998 m. dokumentai nebuvo suarchyvuoti. Iš 969 asmenų bylų pagal žydų tautybės ir tyrimo chronologijos kriterijus tyrimui atrinktos 259. Nagrinėjamas kelionės dokumentų fondas ypatingas, nes tai nėra mažos teritorijos (rajono ar apskrities), o asmenų iš skirtingų Lietuvos vietovių dokumentai, tad leidžia pažvelgti į migracijos procesus visos Lietuvos mastu. Fondo suformavimo principai nėra visai aiškūs, o ir tyrimo metu (analizuojant pasuose esančią informaciją) jokių užuominų, kaip pasai

Šiaulių apskrities viršininkas, f. 1600 Biržų miesto savivaldybė; f. 402 Kauno apskrities viršininkas; f. 403 Kėdainių apskrities viršininkas; f. 404 Panevėžio apskrities viršininkas; f. 405 Raseinių apskrities viršininkas; f. 406 Rokiškio apskrities viršininkas; f. 407 Seinų apskrities viršininkas; f. 408 Tauragės apskrities viršininkas; f. 409 Trakų apskrities viršininkas Švenčionių apskrities seniūnija (Starostwo Powiatowe Święciańskie); f. 410 Ukmergės apskrities viršininkas; f. 411 Šakių apskrities viršininkas; f. 413 Švenčionių apskrities viršininkas; f. 417 Kėdainių apskrities savivaldybė; f. 1261 Ukmergės apskrities savivaldybė; f. 1291 Švenčionių apskrities viršininkas; f. 1342 Kretingos apskrities savivaldybė; f. 1757 Tauragės apskrities savivaldybė ir kt.

¹¹⁷ Žr. nuo p. 62.

pakliuvo į minėtą lagaminą, nerasta ir neišsiaiškinta. Tačiau atsitiktinumo momentas tyrimui yra ir privalumas, nes galima atlikti atvejo tyrimą. Bylos susistemos pagal kriterijus: vardas ir pavardė, lytis, gimimo data, gyvenamoji vieta, šeiminis statusas, užsiėmimas, emigracijos kryptis, kelionės tikslas, išvykimo laikotarpis, keleivių, susietų su paso turėtoju, skaičius.

Trečia šaltinių grupė – periodika, kurioje buvo publikuojami straipsniai ir nuomonės, susiję su tarpukario žydų emigracija. Kadangi žydų bendruomenės emigracijai iš Lietuvos istoriografijoje dėmesio skirta nedaug, todėl į to meto žydų migracijos procesą tyrime bandoma pažvelgti pasitelkus Lietuvoje leistą žydišką spaudą (lietuvių, anglų, jidiš kalbomis). Žinoma, nagrinėjant periodiką itin svarbu suvokti leidinių tikslus. Pavyzdžiui, Žydų karių, dalyvavusių Lietuvos nepriklausomybės atvadavime, sąjungos leistame laikraštyje „Apžvalga“ demonstruojamas lojalumas Lietuvos Respublikai ir skatinamas lituanizacijos procesas – tai turi įtakos straipsnių turiniui. Tarpukario Lietuvoje žydų bendruomenė kultūriškai buvo susiskaldžiusi. Anaiptol, ne visa bendruomenė buvo perėjusi akultūracijos ar asimiliacijos procesą ir skaitė ar rašė lietuviškai. „Apžvalgoje“ žydų emigracijai skiriama daug dėmesio. Laikraštį leidęs asmenys buvo akultūravęsi Lietuvos visuomenėje, jau tuomet laikraštyje keliamas klausimas – kodėl žydų bendruomenės emigracija iš Lietuvos suvokiama kaip atskiras reiškinys? Tuo tarpu tyrinėjant su emigracija susijusią spaudą jidiš kalba, tokių pretenzijų nematyti. Emigracija žydų bendruomenėje suprantama kaip jų reikalas, todėl tyrime kaip šaltinis taip pat naudojamas 1922–1923 m. jidiš kalba Kaune HIAS-ICA organizacijos užsakymu leistas laikraštis „Der Emigrant“¹¹⁸. Jame pristatomos žydų pabėgėlių iš SSRS migracijos per Lietuvą po Pirmojo pasaulinio karo problemos, tačiau pateikiama ir keletas straipsnių apie savanoriškos žydų emigracijos tendencijas Lietuvoje.

Taip pat tyrime pasitelkiama Izraelio nacionalinėje bibliotekoje saugoma įvairi periodika, susijusi su žydų emigracija aptarianti žydų emigracijos iš Lietuvos 1918–1940 m. temas: „The Reform Advocate“, „The Australian Jewish News“.¹¹⁹ Leidiniuose pateikta medžiaga leidžia daryti prielaidą, kad ir pačių Lietuvos žydų požiūris į emigraciją nebuvo vienalytis. Lietuvių leista spauda¹²⁰ į tyrimą įtraukta fragmentiškai atsižvelgiant į tai, kad

¹¹⁸ *Der Emigrant* [mikrofilmas], 1922–1923, Kaunas, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka.

¹¹⁹ Šaltiniai pateikiami Izraelio nacionalinės bibliotekos „Periodikos ir laikraščių“ rinkinyje, nuoroda į skaitmeninę duomenų bazę: <https://www.nli.org.il/en/discover/newspapers>.

¹²⁰ „Lietuvos aidas“, „Lietuvos žinios“, „Trimitas“, „Darbininkų balsas“, „Dienos naujienos“, „Brazilijos lietuvis“, „Naujoji Romuva“, „Pasaulio lietuvis“, „Vairas“ ir kt.

lietuvių emigracijos kontekste ji jau tyrinėta gana plačiai Eidinto, Skiriaus, Kasperavičiūtės, Aleksandravičiaus ir kitų, todėl lietuviškos spaudos emigracijos tema analizė į emigracijos tyrimus naujų duomenų neįnešė. Tyrime pasitelkiamas leidinys „Pasaulio lietuvis“, kuriame pristatomos Lietuvos išeivių (tiek žydų, tiek lietuvių) aktualijos skirtingose vietovėse.¹²¹ Pasaulio lietuvių sąjungos žurnalas „Pasaulio lietuvis“, leistas 1937–1940 m. Kaune, buvo skirtas Lietuvos išeiviams parodyti, kokia situacija Lietuvoje, todėl tekstai apie Lietuvą ir emigrantų bendruomenes dažnai idealizuoti. Žurnale buvo pateikiamos visos pasaulio lietuvių naujienos, diplomatinė institucijų pareiškimai, iš kurių vienaip ar kitaip galima spręsti apie politiką, nukreiptą į diasporoje gyvenusius Lietuvos piliečius. Tyrinėjant lietuvišką spaudą siekiama geriau suvokti, kokios nuotaikos, susijusios su žydų migracija, vyravo Lietuvos visuomenėje, kokie buvo lietuvių ir žydų bendruomenių santykiai emigracijoje.

Ketvirta šaltinių grupė – sakytinė istorija – leidžia pažvelgti į emigracijos procesą iš konkrečių žmonių perspektyvos. Temai atskleisti pasitelkti žydų tautybės asmenų atsiminimai apie tarpukario migraciją. Didžiausią sakinės istorijos šaltinių grupę sudaro šaltiniai iš Kaplanų žydų studijų tyrimo centro archyvo (PAR)¹²². Tyrimui atrinkti 80 interviu su iš Lietuvos 1918–1940 m. emigravusiais žydų tautybės asmenimis (interviu transkripcijų apimtis – vidutiniškai 50 psl.). Šie šaltiniai Lietuvoje dar nebuvo tirti¹²³, tačiau Keiptauno universitete, pasitelkusi minėtą sakinę istoriją, Victoria Beiling 2013 m. parengė disertaciją *Recovering the Lives of South African Jewish Woman During the Migration Years c1880-1939*.¹²⁴

¹²¹ *Pasaulio lietuvis*, red. R. Skipitis, 1937–1940 m., Kaunas.

¹²² XX a. 9-ame dešimtmetyje Kaplanų žydų studijų ir tyrimų centras ėmėsi didelio masto sakinės istorijos projekto – įrašyti daugiausia lietuvių kilmės žydų, apsigyvenusių Pietų Afrikoje prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo, prisiminimus. Kaplan Centre Interviews (KCI), Isaac and Jessie Kaplan Centre for Jewish Studies and Research, University of Cape Town, prieiga per internetą: atom.lib.uct.ac.za/index.php/kaplan-centre-interviews (žiūrėta 2023 11 05).

¹²³ Lietuvoje, naudojantis Kaplano žydų studijų centro sakinę istoriją, parengtas straipsnis apie žydų emigracijos priežastis į PAS: Dovilė Čypaitė-Gilė, „Išvykstu, nes ten gyvena mano sužadėtinis. Žydų emigracijos iš tarpukario Lietuvos priežastys“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys*: Mokslinių straipsnių rinkinys, sud. M. Matulytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022, p. 246–265, 490. Šie šaltiniai naudojami ir istorijos populiarinimo projektui – parodai apie emigraciją iš Lietuvos „Pasaulio dydžio Lietuva“ Lietuvos nacionaliniame muziejuje, 2023 m. lapkritis.

¹²⁴ Veronica Beiling, *Recovering the Lives of South African Jewish Woman During the Migration Years, c1880-1939*, daktaro disertacija, University of Cape Town, 2013, p. 37–39.

Disertacijoje pristatomos moterų integracijos patirtys atvykus į PAS. Vienas trumpas skyrelis skirtas kelionės patirtims. Detalesnė analizė apie gyvenimą, emigracijos priežastis ar apsisprendimą išvykti disertacijoje nepateikta. Beiling tyrimo objektas – integracijos klausimai, t. y. labiau tiriamas imigracijos, o ne emigracijos procesas, be to, nagrinėjama tik viena emigrantų grupė – moterys. Šiame tyrime taip pat naudojamas sakytinės istorijos interviu iš Laisvės statulos Eliso saloje fondo sakytinės istorijos projekto¹²⁵ bei Jungtinių Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus. Sakytinės istorijos buvo siejamos su pagrindinėmis žydų emigracijos kryptimis – PAS, JAV, Palestina. Tyrimui atrinkti sakytinės istorijos šaltiniai:

- sakytinės istorijos šaltiniai, susiję su emigracija į PAS – 62;
- sakytinės istorijos šaltiniai, susiję su emigracija į Palestiną – 3 + 14 atsiminimų apie emigraciją į Palestiną iš atsiminimų knygų, jie papildo sakytinę istoriją;
- sakytinės istorijos šaltiniai, susiję su emigracija į JAV – 15.

Iš 80 atrinktų interviu 45 tyrimo dalyvių yra moterys, 35 – vyrai. Lyčių pasiskirstymas atliktuose interviu nepaaiškintas, tačiau remiantis interviu metodologija tikėtina, kad buvo stengtasi surinkti kuo didesnę duomenų bazę pakviečiant į tyrimą vienodai moterų ir vyrų.

Norint praplėsti šaltinių, susijusių su emigracija į JAV, bazę, internetiniame šeimų genealogijai skirtame puslapyje „LitvakSIG digest“ buvo paskelbta apie šios disertacijos tyrimą bei jo chronologines ribas, į elektroninio pašto dėžutę ėmė plūsti laišakai, kuriuose buvo dalinamasi sakytinėmis istorijomis arba istorijomis iš „Atminties knygų“¹²⁶ bei egodokumentais. Sakytinės istorijos šaltinių, susijusių su emigracija į Palestiną ir JAV, rasta genealogijos tinklapyje „JewishGen“¹²⁷ bei Jungtinių Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus duomenų bazėse.¹²⁸ Pabrėžtina, kad nesvarbu, kurią emigracijos šalį nurodo šaltinis, dažniausiai juose pateikta informacija leidžia analizuoti emigracijos į kitas šalis patirtis (pasakojimus

¹²⁵ The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, nuoroda į internetinę duomenų bazę: <https://heritage.statueofliberty.org/oral-history-library>.

¹²⁶ „Atminties knyga“ (jid. *Yzkor Bukh*) – memorialinės knygos, kuriose įamžinta per Holokaustą sunaikinta žydų bendruomenė. Knygas leido emigrantai ar žemdirbių draugijos kaip prisiminimus apie namus, žmones ir gyvenimą, prarastą per Antrąjį pasaulinį karą.

Tarp jų – vienos šeimos sakytinės istorijos ir šaltinių rinktinė *Lithuania to Lorain: A Jewish Journey, The First Generation of Goldbergs in America*, kurią parengė Hollace Ava Weiner.

¹²⁷ Nuoroda į *JewishGen* internetinį puslapį: <https://www.jewishgen.org/>.

¹²⁸ Jungtinių Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus sakytinės istorijos kolekcijos: <https://www.ushmm.org/search?query=emigration>.

apie patirtis). Pavyzdžiui, emigrantų į PAS šaltiniai leidžia atsakyti į klausimą, kodėl jie nepasirinko emigruoti kitur, pavyzdžiui, JAV ar Pietų Ameriką? Taip pat šaltiniuose užfiksuojamos giminaičių emigracijos į kitas šalis patirtys. Sakytinė istorija įgalina suvokti, ką „veikėjas“ (emigrantas) jautė palikdamas šalį, kokia kelionė jo laukė ir ką ir kaip jis prisiminė apie savo namus, kokios priežastys tai lėmė. Šiuo tyrimu siekiama ne kiekybiškai, o kokybiškai apžvelgti emigracijos patirtis. Daugiausia interviu sakytinės istorijos projektams atlikta 1980–1990 m., dar esant gyviems emigrantams iš tarpukario ar net XIX a. pabaigos, todėl reikia turėti omenyje, kad prisiminimai apie emigraciją vertinami ir per Holokausto tragedijos prizmę. Įstaigos, įgyvendinusios šiuos projektus, dažniausiai neatsiribodavo nuo Holokausto tragedijos, nors emigrantai asmeniškai nebuvo to paliesti. Pavyzdžiui, Jungtinių Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus vieno iš atliktų interviu apie emigraciją iš Lietuvos antraštė tokia: „David Abir discusses his family's escape from Lithuania in 1933 and their subsequent immigration to Palestine“¹²⁹. Interviu pavadinimas rodo, kad asmuo pabėgo iš Lietuvos, o ne emigravo. Tačiau perklausius interviu paaiškėja, kad tuomet D. Abiras gyveno Kaune, o jų giminaičiai – Lenkijoje. Prieš emigruodamas į Palestiną, juos tiesiog norėjo aplankyti. Kadangi Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai buvo įtempti, emigracijos procesas užtruko. Be to, interviu ėmėjas neatkreipė dėmesio, kad tarpukariu susisiekimas bei emigracija kartais buvo kelių mėnesių procesas. Iš tokių pavyzdžių, kai neteisingai interpretuojami šaltiniai, ir sukuriamas „persekiojimų“ naratyvas, kuris buvo aptartas istoriografijos dalyje. Ne visuomet asmenys, atlikę interviu, būna istorijos ar emigracijos specialistai, todėl tyrime svarbu dekonstruoti klausimynus, suvokti sakytinės istorijos projektų motyvus bei tikslus. Taip pat, prisiminimai gali parodyti kaip veikia atmintis ir kaip ją struktūruoja viešieji diskursai ar istorinės sąlygos.¹³⁰

Penkta šaltinių grupė – statistiniai duomenys ir duomenų bazėse esanti statistinė informacija, kuri leidžia papildyti ar palyginti emigrantų iš Lietuvos duomenis. Tyrimui pasitelkiami ir tarpukario *Statistikos metraščio*

¹²⁹ David Abir discusses his family's escape from Lithuania in 1933 and their subsequent immigration to Palestine, United States Holocaust Memorial Museum Collection, Gift of Peter Krensky, 2013. Nuoroda į internetinį šaltinį: (žiūrėta 2023 09 10).

¹³⁰ Sigita Kranauskienė, Silva Pocyte, Ruth Leiserowitz, Irena Šutinienė, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, Klaipėdos universiteto leidykla, 2019, p. 24.

duomenys¹³¹ – jie padeda aiškiau suvokti migracijos mastus lyties, amžiaus, profesijos aspektais, o pasitelkus tokias migrantų registravimo duomenų bazes kaip *American Jewish Yearbook*, *SA Year book* ir kitas galima patikslinti duomenis apie konkrečius asmenis.

Struktūra. Disertacija sudaryta iš įvado ir trijų dalių – skyrių. Pirmajame skyriuje siekiama atskleisti migracijos teorijas ir jų svarbą šiam tyrimui, žydų (e)migracijos tendencijas tiek Lietuvoje, tiek Rytų Europoje: kokia ir ar egzistavo emigracijos politika, taip pat pasiūloma metodologinė prieiga tyrinėti emigraciją pasitelkus užsienio pasų bylas. Antrajame skyriuje rekonstruojamas Lietuvos žydų pasirinkimas emigruoti: pateikiama emigrantų modelių įvairovė, socialinės charakteristikos. Taip pat pasitelkus daugiausia sakytinę istoriją rekonstruojami žmonių pasakojimai apie pasirinkimą emigruoti iš Lietuvos. Labai svarbu dar kartą pabrėžti, kad emigracijos faktas įvyko labai seniai ir patys pasakojimai apie emigracijos priežastis yra veikiami laiko, istorinių įvykių, vertybių bei išgyvenimų. Trečiajame skyriuje reflektuojamos emigracijos patirtys – tai, kas buvo būdinga kelionei, pasiruošimui išvykti, taip pat keliamas klausimas – ar būta ryšių tarp emigruojančios žydų bendruomenės ir Lietuvos valstybės ir ar tai galėjo sudaryti prielaidas reemigracijai? Po trečiojo skyriaus pateikiamos tyrimo išvados, šaltiniai ir naudota literatūra, priedai ir santrauka anglų kalba.

¹³¹ *Lietuvos statistikos metraštis* – Lietuvos metinis statistinis leidinys, ėjęs 1927–1940 m. Kaune ir Vilniuje, bei statistikos rinkinys, nuo 1989 m. leidžiamas Vilniuje.

1. LIETUVOS ŽYDŲ (E)MIGRACIJA RYTŲ EUROPOS IR LIETUVOS TYRIMŲ KONTEKSTE: TEORIJS IR METODAI

1.1. Migracijos teorijos tiriant Lietuvos žydų (e)migraciją 1918–1940 metais

Rytų Europos žydų migracija beveik neatsiejama dalis kalbant apie bet kurią žydų istorijos tyrimų sritį. Be to, pati migracija yra labai dinamiškas procesas, kurio vis dar negalima vienareikšmiškai apibrėžti. Įsigilinus į tyrimo šaltinius, juos susisteminus bei dekonstravus tapo aišku, kokios teorinės prieigos gali padėti sudėlioti žydų emigracijos iš Lietuvos tyrimo siužetus. Disertacijoje pagrindinis dėmesys skiriamas žydų emigracijos proceso rekonstrukcijai. Atkuriant asmenines migracijos patirtis, koncentruojamasi į mikrolygį, todėl svarbios yra grandininės migracijos, tinklaveikos bei struktūrinimo teorijos. Negalima nutolti ir nuo dėsnių teorijos, kuri XIX–XX a. tyrimuose yra pamatinė – paaiškina bendras proceso tendencijas, be to, ir pamoko, kad negalima akiai kliautis viena teorija.

Lietuvos emigracijos tyrimuose nėra susiklosčiusios tradicijos aptarti migracijos teorijas. Išskirtina Lauros Petrauskaitės disertacija apie Matą Menčinską, kur autorė remiasi modernėjimo prieiga kaip prielaida migracijai¹³² ir vėliau tuo grindžia menininko migracijos motyvus. Sociologė Natalija Valavičienė, tyrinėjanti šiandienos migracijos teorijas, teigia, kad teorinė migracijos analizė Lietuvos akademiniame diskurse neturi senų tradicijų¹³³. Ši problema glūdi ne tik Lietuvos migracijos tyrimuose, jos esama ir tarptautiniame kontekste. Vienas žymiausių migracijos teoretikų sociologas Douglasas S. Massey'us pabrėžia, kad nėra vienos teorijos, kuri paaiškintų tarptautinę migraciją. Jos niekada ir nebus, nes migraciją, kaip reiškinių, sudaro daug jungiamųjų dalių.¹³⁴ Reikia turėti omenyje, kad (e)migraciją tyrinėja ne tik istorikai, o ir ekonomistai, teisininkai, geografs ir kt. Todėl ir nėra vienos universalios prieigos, kuri jungtų visas išvardintas disciplinas.

Migracijos dėsnių teorija. Ilgą laiką XIX–XX a. pradžios emigracija buvo aiškinama remiantis migracijos dėsnių teorija, kurią dar būdamas amžininku 1885 m. pateikė Ernestas George'as Ravensteinas (1834–1913).

¹³² Laura Petrauskaitė, *Matas Menčinskas ir jo amžininkai: menininkų migracijos reikšmė XX a. pirmos pusės Lietuvos dailės modernizacijai*, p. 34–42.

¹³³ Natalija Valavičienė, „Tarptautinė migracija struktūrinimo teorijos požiūriu“, in: *Socialinis darbas: mokslo darbai*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, t. 12 (2), p. 255.

¹³⁴ Douglas S. Massey et al., *Worlds in Motion*, Oxford: Clarendon Press, XIV, 2009.

Jis pasiūlė migracijos priežastimi laikyti daugumos žmonių veržimąsi pasiekti geresnes materialines sąlygas, tai kitaip įvardijama stūmos-traukos modeliu. Ravensteino teiginys turėjo įtakos beveik visoms vėlesnėms migracijos teorijoms – ekologinei, naujai ekonominei, neoklasikinei. Pagrindiniai makroekonominiai migracijos veiksniai šioje sampratoje yra darbo užmokesčio ir darbo jėgos pasiūlos bei paklausos skirtumai tarptautinėje rinkoje, lemiantys darbo jėgos judėjimą iš žemesnio darbo užmokesčio, perpildytų darbo jėgos rinkų į aukštesnės paklausos ir aukštesnio darbo užmokesčio rinkas.¹³⁵ Istorinės emigracijos tyrimuose Lietuvoje dažnai į šį procesą žiūrima pasitelkus migracijos dėsnių teoriją. Eidintas knygoje *Lietuvos kolumbai* teigia, kad bendru požiūriu XIX–XX a. pirmos pusės emigracija iš Lietuvos buvo ekonominė.¹³⁶ Istorinę emigraciją iš Lietuvos tiriantys mokslininkai konkrečios teorijos paprastai neaptaria. Intuityviai galima suvokti, kad migracija grindžiama prastomis ekonominėmis sąlygomis įvairiais Lietuvos istorijos laikotarpiais.¹³⁷ Taip migracijos procesas suvokiamas tada, kai mokslininko tikslas yra ištirti pagrindines migracijos tendencijas globaliai, o ne atskirus jos siužetus.

Kalbant apie šioje disertacijoje aptariamą laikotarpį, kai sukuriamą nepriklausoma Lietuvos valstybė, moderniai migracijai Ravensteino teorija taip pat aktuali. Ir šiame tyrime neatsisakoma teigti, kad bendru požiūriu Lietuvos žydų migracija iš tarpukario Lietuvos buvo ekonominė. Kaip ir kitus Rytų europiečius, stūmos-traukos principu žydus *traukė* geresnės gyvenimo sąlygos užsienio valstybėse, o iš šalies – Lietuvos – *stūmė* prastos ekonominės sąlygos. Tačiau kartu šiuo tyrimu siekiama parodyti, kad tai nebuvo vienalytis procesas – tos pačios ekonominės emigracijos priežastys turėjo daug skirtingų motyvų: sudegę namai, bankrutavęs verslas, nenusisėkusi reemigracija. Galiausiai ir tiriant šiandienę Lietuvos migraciją, kuri dėl globalizacijos bei visuomenėje įvykusių pokyčių skiriasi nuo XIX a. ar XX a. pradžios migracijos, dažnu atveju migracijos dėsnių teorija ar taikomas stūmos-traukos modelis, nes 2004 m. prasidėjusi emigracijos banga¹³⁸ taip pat siejama su geresnių ekonominių sąlygų paieškomis Vakarų ar Šiaurės Europoje. Tačiau ši teorija labiau apibendrina proceso prigimtį nei nusako gilesnius emigracijos motyvų pasirinkimus, ko siekiama šiame žydų emigracijos tyrime.

¹³⁵ Egidijus Motieka ir kt., *Lietuvos valstybės ilgalaikė strategija lietuvių emigracijos ir išeivijos atžvilgiu*, Vilnius: Strateginių studijų centras, 2006, p. 135.

¹³⁶ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66–70.

¹³⁷ Tokių apibendrinimų esama S. Vaitekūno, E. Aleksandravičiaus, V. Kasperavičiūtės tyrimuose.

¹³⁸ Algimantas Misiūnas, Nomeda Bratčikovienė, „Migracijos tendencijos“, in: *Lietuvos statistikos darbai*, Vilnius, 2006, p. 16.

Aklas dėsnių teorijos modelio (ar bet kokio kito) laikymasis gali nuvesti prie klaidingų rezultatų. To pavyzdys – XIX a. pabaigos Rytų Europos žydų emigracija į JAV, kurios atskaitos tašku laikomi 1881–1884 m. įvykę pogromai¹³⁹ rytinėse carinės Rusijos teritorijose (didžiausi – Odesoje, Kyjive). Remiantis dėsnių teorija, ilgą laiką traktuota, kad pogromai buvo aiškus žydus stumiantis motyvas emigruoti, o JAV imigracijos politika suteikė puikias sąlygas atvykti. Tai nurodo logišką ir teisingą emigracijos priežastingumą, tačiau viskas vyksta daug dinamiškiau. Hebrajų universiteto Jeruzalėje mokslininko Shaulo Stampferio tyrimai puikiai iliustruoja, kad klaidinga remtis tik viena teorija. Tyrinėdamas žydų emigraciją, prasidėjusią XIX a. viduryje, analizuodamas imigracijos į JAV biuletenius, jis nustatė, kad didžioji dalis emigrantų iš carinės Rusijos buvo ne iš pogromų paliestų teritorijų (Kyjivo ar Odesos), o iš vakarinių gubernijų, kur labiau išvystytas susisiekimas geležinkeliu bei laivais.¹⁴⁰ Be to, ne tiek pogromai, kiek greitai plintanti informacija apie juos įbaugino ir skatino žmonės emigruoti. Taigi mokslininko tyrimai, atlikti 1998 m., parodė, kad į migracijos šaltinius negalima žvelgti suabsoliutintai, svarbu įvertinti platesnį kontekstą.

Tiriant Lietuvos žydų emigraciją 1918–1940 m., galima matyti panašių tendencijų. Kaplanų žydų studijų ir tyrimų centro Pietų Afrikos Respublikoje darytame sakinės istorijos projekte Schakas Kleinas paklaustas, ar patyrė antisemitizmą Lietuvoje, atsakė: „jaučiau, kad Hitlerio valdžia jau įsitvirtino Vokietijoje 1933 m., su Hitleriu atėjo fašistai ir čia, į Lietuvą. Čia juk netoli, per valandą laiko gali būti Mėmelyje, taigi, kai tai suvokiau, pasakiau: čia mums nebėra vietos, turime išvykti bet kur, kur galime.“¹⁴¹ Ne vienas asmuo sakinės istorijos šaltiniuose nurodė, kad emigravo dėl antisemitizmo, tačiau dekonstravus šaltinių informaciją išryškėja, kad asmenų pasirinkimą emigruoti lėmė ne antisemitizmas, o plintanti informacija apie Hitlerio atėjimą į valdžią ir nacionalsocialistų vykdoma politika Vokietijoje.¹⁴² Todėl, atsispiriant nuo dėsnių teorijos bei Stampferio tyrimų rezultatų, šiame tyrime

¹³⁹ Pogromas (rus. *pogrom*) – minios įvykdytas religinei, rasinei ar tautinei mažumai priklausančių žmonių grupės užpuolimas ar jų turto niokojimas, kurį dažniausiai toleruoja arba sankcionuoja valstybės valdžia. Terminas atsirado XIX a. pabaigoje Rusijoje, dažniausiai vartojamas kalbant apie išpuolius prieš žydus. – Visuotinė lietuvių enciklopedija, prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/pogromas/> (žiūrėta 2024 01 15).

¹⁴⁰ Shaul Stampfer, „The Geographical Background of East European Jewish Migration to the United States before World War I“, ed. Ira A. Glazier and Luigi De Rosa, in: *Migration across Time and Nations: Population Mobility in Historical Contexts*, p. 220–230.

¹⁴¹ Schako Kleino sakinės istorija, 1984. KCI, ZA UCT BC949, Series A, A148.

¹⁴² Plačiau apie emigracijos priežastis pasakojimuose žr. p. 92–117.

labai svarbūs tampa komunikacijos bei tinklaveikos duomenys bei infrastruktūra.

Grandininė migracija (angl. *chain migration*) ir tinklų (angl. *Network*) teorija. „Mano vyras pasakė man, kad vyksime ten [PAS], nes ten yra daugiau galimybių prasigyventi. Ten turėjau ryšių, mano šeima gyveno ten, mano broliai ir seserys gyveno ten – jie atsiuntė man kelionės dokumentus.“¹⁴³ Taip pasirinkimą emigruoti į Pietų Afrikos Sąjungą 1924 m. atsiminė Etna Fagov. Šis emigrantės atsiminimas patvirtina tipinį Rytų Europos žydų grandininės migracijos modelį, kai išvykę šeimos nariai atsiųsdavo pinigų bei dokumentus, suteikiančius galimybę išvykti. Iš citatos taip pat galima suprasti, kad asmenų pasirinkimą išvykti lėmė ir geri santykiai ar ryšiai su šeima. Migracijos teoretikų tai vadinama grandinine migracija, vėliau ji išsivystė į migracijos tinklų teoriją.¹⁴⁴

Grandininė migracija apibrėžiama kaip procesas, kai anksčiau išvykę emigrantai informuoja gimtojoje šalyje likusius draugus, pažįstamus, gimines apie darbą, būstą, ekonomines sąlygas ar net pasikviečia atvykti gyventi toje šalyje, kurioje jie yra įsikūrę. Taigi migracija sukelia papildomą migracijos arba imigracijos srautą.¹⁴⁵ Dažnai grandininės migracijos ištakos siejamos su XIX a. pabaigos Rytų Europos žydų emigracijos banga argumentuojant tuo, kad žydams kultūriškai buvo svarbu emigruoti ten, kur kraustosi jų bendruomenė.¹⁴⁶ Vienas ryškiausių pavyzdžių – XIX a. į Bostoną iš Vilniaus gubernijos atvykusiems žydams buvo būdinga apsistoti vakarinėje miesto dalyje, todėl laikui bėgant ten atvykti buvo kviečiami ir kiti šeimos nariai. Susikūrus bendruomenei, jos simboliu dažniausiai tapdavo sinagoga – Bostono atveju ten buvo pastatyta Vilniaus sinagoga (*Vilna Shul*).¹⁴⁷ Ilgainiui dėl urbanizacijos procesų bendruomenė išsikėlė į kitas miesto vietas. Sinagogos, architektūrinis paveldas, pagrindžia grandininės migracijos tendencijas.

¹⁴³ Entos (Yettos) Fago sakytinė istorija, 1984. KCI, ZA UCT BC949, Series A, A58.

¹⁴⁴ Steven J. Gold, „Migrant networks: a Summary and Critique of Relational Approaches to International Migration“, in: *The Blackwell Companion to Social Inequalities*, ed. M. Homero and E. Margolis, London, 2008, p. 257–285.

¹⁴⁵ Bonka Boneva, Irene Frieze, „Toward a concept of a migrant personality“, in: *Journal of Social Issues*, 2001, vol. 57 (3), p. 477–491.

¹⁴⁶ Eric L. Goldstein, „Beyond the “Shtetl”: Small-Town Family Networks and the Social History of Lithuanian Jews“, in: *Jewish Social Studies*, 2018, vol. 24 (1), p. 34–74.

¹⁴⁷ Plačiau apie Vilniaus bendruomenės susikūrimą, Vilniaus sinagogos Bostone paveldo apsaugą bei atkūrimą: Michael Weingarten, *Preservation, Intrigue and Property: Dissolving Boston's Vilna Shul Congregation, 1985-2001*, Boston Synagogue, 2015.

Pasak mokslininkės Mirjam Thulin, žydų diasporos komunikacijos struktūros ir jų naudojami tinklai formavo žydų žinių, tradicinių institucijų ir vertybių išsaugojimą.¹⁴⁸ Kaip jau ką tik užsiminta, architektūros paveldas puikiai iliustruoja, kaip migruojanti žydų bendruomenė stengėsi išlaikyti tradicijų savitumą sekulariose vietovėse (kur judaizmas nebuvo pagrindinė religija). Tel Avivo universitete Lietuvos žydų diasporos archyve rasti dokumentai skelbia apie Johannesburge Moe gatvėje pastatytą Pasvalio sinagogą¹⁴⁹. Ją 1926 m. pastatė būtent iš Pasvalio (miestas Šiaurės Lietuvoje) atvykusi bendruomenė, norėdama išlaikyti savitumą praktikuodama Pasvalio rabino Abrahamo Abseli mokymą.¹⁵⁰ Iki Antrojo pasaulinio karo toje Johannesburgo vietoje telkėsi žydų bendruomenė, kuri daugiausiai buvo atvykusi iš Pasvalio. Vėliau, vykstant urbanizacijos procesams, bendruomenė išsikėlė į kitus priemiesčius. Pavyzdys iliustruoja, kad bent iki Antrojo pasaulinio karo bendruomenėms buvo svarbu emigruoti kartu ir taip išlaikyti ne tik ryšius, bet ir tradicijas.

Istoriografijoje galima rasti nuomonių, kad grandininė migracija tarpukariu nebėra tokia būdinga, nes žmonės galėjo patys pasirinkti kelionių strategijas.¹⁵¹ Tačiau disertacijoje pristatomas tyrimas rodo, kad grandininė emigracija tarpukariu buvo taip pat paplitusi. Atlikus tyrimą, 78 iš 80 sakytinės istorijos šaltinių nurodo, kad asmenys vyko gyventi pas kitus šeimos narius. Taip pat ir prašymuose užsienio pasams gauti iš 259 bylų 40 asmenų nurodė¹⁵² vykstantys gyventi pas giminaičius. Tokia pat informacija pateikiama ir VRM dokumentuose, kuriuose prašoma vizos išvykti nemokamai¹⁵³: „Turiu garbės nuolankiai prašyti poną direktorių išduoti man užsienio pasą su viza Palestinon išvykti nemokamai. <...> Aš dabar esu bedarbis ir turiu dar išlaikyti žmoną ir 2 vaikus.“¹⁵⁴ Įvairių šaltinių duomenų pakanka daryti išvadą, kad ekonominė Lietuvos žydų emigracija iš tarpukario

¹⁴⁸ Mirjam Thulin, „Jewish Networks“, [interaktyvus], in: *EGO European History Online*, http://ieg-ego.eu/en/threads/european-networks/jewish-networks#section_2 (žiūrėta 2023 07 11).

¹⁴⁹ Bukletas Pasvalio sinagai įamžinti, The Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Association of Lithuanian Jews in Israel Collection, Tel Aviv university, A37/481.

¹⁵⁰ Hymie Amoils, „The Poswohl Synagogue - A Memorial to a Community that No Longer Exists“, 2015, [interaktyvus], in: *The Heritage Portal*, <https://www.theheritageportal.co.za/article/poswohl-synagogue-memorial-community-no-longer-exists> (žiūrėta 2023 07 11).

¹⁵¹ Eric L. Goldstein, *op. cit.*

¹⁵² Plačiau žr. p. 81–92.

¹⁵³ Pvz., LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 1528, p. 6.

¹⁵⁴ Prašymas VRM Administracijos reikalų departamento direktoriui, 1936, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 40, l. 7.

Lietuvos buvo ir grandininė. Iš Statistikos metraščio duomenis apibendrinančių Eidinto tyrimų matyti, kad tarpukariu žymiai didesnė emigracija į JAV buvo moterų negu vyrų ir ji viršydavo Lietuvai numatytą metinę kvotą 300.¹⁵⁵ Beje, tai taikytina ne tik žydų, bet ir lietuvių emigracijai. 1928–1929 m. iš Lietuvos į JAV emigravo 769 žydų tautybės moterys, 546 vyrai; 964 lietuvių tautybės moterys bei 412 vyrų. Galima daryti išvadą, kad dažniausiai moterys keliaudavo pas savo giminaičius, nes pagal 1924 m. JAV kvotos įstatymą, žmonės, turėję giminaičių JAV, gavę kvietimus galėjo atvykti.¹⁵⁶ Nors dažniau būdinga teigti, kad grandininė emigracija būdinga žydams¹⁵⁷, tačiau ji atpažįstama ir lietuvių emigracijos tarpukariu atveju.

Kita vertus, nejaugi tarpukario Lietuvos žydų emigracija sietina tik su šeiminiais ryšiais? *Migracijos tinklų teorija* teigia, kad ryšiai su grupėmis, šeima ar draugais (tinklais) priimančiose šalyse turi įtakos migrantų apsisprendimui pasirinkti migracijos kryptis. Migrantų tinklai apibrėžiami kaip tarpasmeninių ryšių rinkiniai, jungiantys emigrantus, nemigrantus ir buvusius emigrantus giminystės, draugystės ir bendros kilmės tinklais.¹⁵⁸ Be ryšių su šeima, ypač svarbi ir migracijos tinklaveika, kuri paaiškina daugybę dalykų: kaip artimieji susisiekdavo su emigravusiais; kiek truko sprendimas emigruoti; kodėl pasirinkta būtent viena ar kita šalis; koks emigracijos kelias buvo būdingas? Šios dvi teorijos neatsiejamos nuo atlikto tyrimo, nes duomenys leidžia identifikuoti, kad ne tik šeimos, bet ir bendruomenių ar organizacijų ryšiai buvo tarpukario žydų migracijos dalis. Verta dar kartą prisiminti Pasvalio sinagogos atvejį – jį, įvertinus kontekstą, galima analizuoti žymiai plačiau nei tik per grandininės emigracijos prieigą. 1909 m. Johannesburge buvo įkurta draugija *Poswohl Friendly Benefit Society* (liet. Pasvalio bendruomenės savišalpos draugija), kurios tikslas – padėti žydų tautybės asmenims, kurie buvo gimę, susituokę, turėjo šeimos ryšių Pasvalyje ar norėjo atvykti iš ten.¹⁵⁹ Ši organizacija taip pat buvo atsakinga už minėtosios Pasvalio sinagogos pastatymą. Organizacija gyvavo iki pat Antrojo pasaulinio karo. Toks pavyzdys leidžia aptarti migraciją, susijusią ne tik su šeima ir jos ryšiais, bet ir su gerai išvystytais organizaciniais tinklais,

¹⁵⁵ Alfonsas Eidintas, *Lietuva ir masinė išeivystė 1868–2020*, p. 70–92.

¹⁵⁶ *Lietuvos statistikos metraštis*, 1929–1939, Kaunas, 1940.

¹⁵⁷ Yannay Spitzer, Pogroms, „Networks and Migration. The Jewish Migration From Russian Empire to Unidetd states, 1881-1914”, Discussion paper, no. 21.23, 2021, nuoroda internete https://falk.huji.ac.il/sites/default/files/falkheb/files/dp_21-03.pdf (žiūrėta 2024 05 07).

¹⁵⁸ Russell King, *Theories and Typologies of Migration: An Overview and A Primer*, University of Sussex, 2012, p. 21.

¹⁵⁹ Bukletas Pasvalio sinagai įamžinti, A37/481.

bendruomenės savišalpa. Tai paaiškina, kodėl Pasvalio žydų bendruomenei buvo būdinga rinktis Johanesburgo *Moe* gatvės teritoriją. Pasirinkimą lemdavo ne tai, kad visiems žydams ten buvo būdinga vykti ar kad ten gyveno jų šeima. Viskas kur kas praktiškiau – taip buvo lengviau finansiškai ir paprasčiau įsitvirtinti, taip pat praktikuoti įprastas judaizmo formas. Todėl vien grandininės migracijos teorija, kuri labai paplitusi migracijos tyrimuose, nepaaiškina visų emigracijos motyvų.

Emigracijos tinklų teoriją sujungus su grandininės migracijos teorija atsiveria žymiai platesnis emigracijos motyvų, vietos pasirinkimo spektras. Ericas L. Goldsteinas, tyrinėjantis Rytų Europos žydų socialinę istoriją, nustatė, kad jau nuo XIX a. pabaigos iki pat Antrojo pasaulinio karo žydai iš Darbėnų daugiausia buvo linkę emigruoti į JAV. Nors šeimos tinklai vaidino tam tikrą vaidmenį teikiant patarimus, informaciją ir finansinę paramą, dėl kurių emigracijos veiksmai apskritai buvo įmanomi, tačiau emigrantų verslumas ir socialiniai tinklai reiškė daugiau, nei galima numanyti. Pasak mokslininko, Darbėnų žydai rinkosi ne tik JAV didmiesčius, tačiau ir Luizianos bei Teksaso valstijų kaimelius, kurie tuo metu nebuvo tokie populiarūs tarp kitų imigrantų bendruomenių¹⁶⁰. Mokslininko tyrimas patvirtina, jog emigrantai nebuvo pasyvūs migracijos stebėtojai, o rinkosi įvairius netradicinius kelius, kuriuose jau būta bendruomenės pėdų. Taigi, remiantis šiais dviem pavyzdžiais, svarbiausia atkreipti dėmesį, kad į emigrantų tinklaveiką reikia pradėti žiūrėti ne iš imigracijos, o iš vietos, iš kurios išvykstama, ir pasirinkto kelio perspektyvos.

Tyrinėjant sakinę istoriją paaiškėja dar vienas momentas, kuris leidžia suvokti tinklaveikos svarbą tyrime. Atlikus sakinės istorijos analizę nustatyta, kad 35 iš 80 žmonių vyko pas savo šeimos narius, kurie išvyko dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą.¹⁶¹ Tai rodo išplėtotą tinklaveiką. Tinklaveikai taip pat itin svarbios įstaigos JOINT ir HIAS-ICA, atsakingos už žydų emigraciją bei emigravusių giminaičių paieškas. 1933 m. spalio 26 d. I. Kačerenski kreipėsi į Lietuvos HIAS-ICA organizaciją, iš sesers, gyvenančios Amerikoje, nesulaukdama laiškų jau šešerius metus. HIAS-ICA Kauno padalinys į HIAS organizacijos būstinę Niujorke išsiuntė užklausą ir prašymą susisiekti su moters seserimi. 1933 m. gruodžio 4 d. iš Niujorko atėjo atsakymas, kad viskas gerai, o sesuo jai nerašo, nes nebevartoja jidiš kalbos (keistas nurodytas motyvas suvokiant, kad tai, tikėtina, moters gimtoji kalba).¹⁶² Šis pavyzdys

¹⁶⁰ Eric L. Goldstein, *op. cit.*

¹⁶¹ Pavyzdžiui, Tessie Teitz Bernstein sakinė istorija, 1993, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, sakinės istorijos biblioteka, EI-318.

¹⁶² *Susirašinėjimas su Amerikos draugijos „Hias“ vadyba dėl emigracijos*, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 37, p. 53–54.

rodo, kad organizacija išsprendė užklausą per mėnesį (tai labai trumpas laikotarpis). Užklausų organizacijos padaliniai per metus gaudavo tūkstančius. Tai tik paliudija tarptautinius tinklus turinčių žydų organizacijų svarbą emigracijos procese. Todėl nebepakanka kalbėti apie šeimos ryšius – matyti, kokia svarbi bendruomenės bei organizacijų tinklaveika. Tokios emigracijos istorijos rodo, kad šis procesas buvo labai organizuotas arba kaip tinklai, kuriais grindžiama grandinės migracija, išplito keliuose žemynuose ir palengvino išteklių ir informacijos srautą įvairiomis kryptimis. Tokie tinklai plečiasi atvykus kiekvienam naujam migrantui, dėl to padaugėja informacijos bei išteklių ir sumažėja ekonominės, socialinės ir psichologinės migracijos išlaidos, o tai skatina tolesnę migraciją ir galiausiai lemia tarptautinę migraciją. Massey’us migraciją būtent ir aiškina kaip sklaidos procesą: kai ryšiai visuomenėje pasiekia kritinį lygį, migracija tampa savaime besitęsiančia, nes pati migracija sukuria socialinę struktūrą, kuri palaiko migrantų srautą.¹⁶³ Šeimos ryšiai ir tinklaveika buvo svarbu ir trumpalaikės, sezoninės migracijos bei reemigracijos atvejais, tačiau apie juos istoriografijoje beveik nekalbama.¹⁶⁴

Dar vienas svarbus momentas – tinklaveika tarp emigruojančių žydų ir Lietuvos valstybės. Ar įmanoma įžvelgti tarp jų sąveiką? Žydai, turėję Lietuvos pilietybę, buvo suvokiami lygiaverčiais piliečiais, todėl to meto valstybės vidaus bei užsienio politika, iš šiandieninės pažiūros, turėjo būti (bet ar buvo?) susijusi su žydų emigracijos procesu.¹⁶⁵ Šių teorijų taikymas taip pat leidžia kelti klausimą – ar aptariamuoju laikotarpiu buvo išimčių, kai emigracija nebuvo susijusi su grandinine migracija ar tinklaveika? Tolesniuose disertacijos puslapiuose paaiškės, kad tokių atvejų tikrai būta.¹⁶⁶ Turint omenyje minėtas tinklaveikos ir grandininės migracijos teorijas, šiame tyrime teigiama, kad žydų emigraciją iš Rytų Europos pravarčiau nagrinėti pradedant nuo imigrantų kilmės vietos, o ne nuo jų atvykimo vietos, kaip daroma daugumoje žydų migracijos tyrimų. Išvykimo vieta leidžia nusakyti ne tik emigracijos pasirinkimo kelią, bet ir motyvus, apsisprendimą bei

¹⁶³ Gindra Kasnauskienė, „Gyventojų migracijos teorijos“, in: *Lietuvos statistikos darbai*, Vilnius, 2005, p. 12.

¹⁶⁴ Margarita Matulytė, „Reemigracija: tarpukario Lietuvos kaimo kasdienybės kultūros transformacijų tyrimai“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys*, Lietuvos kultūros tyrimų centras, 2022, p. 102–124; Mindaugas Balkus, „Reemigrantų patirtys Lietuvos visuomenėje (XX a. 3-ojo dešimtmečio pirmoji pusė)“, in: *Oikos: Lietuvos migracijos ir diasporos studijos*, 2014, nr. 1, p. 39–51.

¹⁶⁵ *Lietuvos Valstybės Laikinoji Konstitucija*, 1919 m. gegužės 4 d.

¹⁶⁶ Žr. p. 92–117.

pasiruošimą išvykti ir kodėl pasirinkta viena ar kita emigracijos šalis ar net konkretus miestas.

Struktūrinimo teorija. Ją 1984 m. pasiūlė sociologas Anothony'is Giddensas. Jis teigia, kad, struktūrinimo teorijos požiūriu, pagrindinė socialinių mokslų tyrimų sritis yra socialinės praktikos erdvėje ir laike, o ne individualių veikėjų patirtys ar kuris nors socialinės visumos egzistavimas. Struktūrinimo teorija nagrinėja pažinių, išvalgių, kompetentingų, turinčių galios socialinių veikėjų ir platesnių socialinių sistemų bei struktūrų, kuriose veikėjai įsaistyti, sankirtas. Tai reiškia, kad socialinių pokyčių šaltinis yra ne kurios nors pusės vyravimas veikėjo-struktūros dichotomijoje, o abiejų sąveika.¹⁶⁷ Šiame tyrime kalbama ne tik apie žmogų emigracijos procese, tačiau ir emigranto santykį su valstybe bei jos emigracijos sistema. Struktūrinimo teorija šiame tyrime leidžia rasti bendra tašką tarp asmens ir valstybės, siūlydama makro- (valstybės) ir mikrolygmenis (asmens).

Šioje disertacijoje didžiausias dėmesys skiriamas mikrolygmeniui, nes tyrimu siekiama rekonstruoti migracijos procesą iš asmens perspektyvos, todėl svarbios individualios perspektyvos bei patirtys, padedančios suprasti asmenį emigracijos procese. Tarptautinę migraciją mikrolygmeniu nagrinėjančiose teorijose tiriama migrantų motyvacija, pasitenkinimas, sprendimo priėmimo modeliai.¹⁶⁸ Kita vertus, emigracijos procesas neįmanomas be valstybės struktūrų (makrolygmens) įsikišimo. Todėl būtent struktūrinimo teorija, jungdama makro- ir mikrolygmenis, leidžia kelti klausimus: ar galima surasti bendrų taškų tarp Lietuvos emigracijos / diasporos politikos ir Lietuvos žydų emigracijos proceso; ar tiriant emigracijos politiką Lietuvos žydai emigrantai išskiriami ar traktuojami kaip visi kiti Lietuvos piliečiai? Sociologė Ewa Morawska, nagrinėdama tarptautinės migracijos sociologines teorijas, siūlo „mikro-makro ryšio“ prieigą¹⁶⁹. Taigi, įgalintas makro- (politinis) ir mikrolygmens (asmeninis) struktūrų ir aprūpintas bendromis žiniomis apie sąlygas paskirties šalyse bei žinomomis schemomis ir ištekliais, kurie sąveikauja emigracijos procese.

Kaip minėta, užsibrėžta tirti Lietuvos žydų emigraciją iš Lietuvos 1918–1940 metais. Ženkli dalis šaltinių yra sakytinė istorija – emigravusių asmenų interviu ar prisiminimai, todėl struktūrinimo teorinė prieiga labiau

¹⁶⁷ Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1984.

¹⁶⁸ Natalija Valavičienė: „Tarptautinė migracija struktūrinimo teorijos požiūriu“, in: *Socialinis darbas: mokslo darbai*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, t. 12 (2), p. 255. Giddenso pateiktą teoriją autorė taiko migracijos tyrimams.

¹⁶⁹ Ewa Morawska, *A sociology of immigration: (re) making multifaceted America*, Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2011.

pasitelkiama iš sociologų, kurie tyrinėja šiandienos migraciją.¹⁷⁰ Sociologai kalba apie įvairiausias migracijos formas, tipus – nuo meilės emigracijos iki „protų nutekėjimo“ migracijos. Todėl gyvenant XXI a., kai migracija tokia pat aktuali tema, disertacijoje keliamas klausimas – ar panašūs procesai negalėjo vykti ir tarpukariu? Žinoma, jie ir veikė, nes ir tuomet žmonės patyrė meilę, ambicijas, pavydą. Tai iliustruoja 1927 m. prašymas Vidaus reikalų ministerijai pratęsti vizą, nes asmuo sakosi jau kurį laiką su mama gyvenęs JAV, tačiau grįžta į Lietuvą tam, kad gautų turtą, kurį jo mama turėjo paveldėti iš savo vyro. Tačiau miręs vyras paliko turtą ne teisėtai savo žmonai, o moteriai, su kuria gyveno prieš mirtį Lietuvoje.¹⁷¹

Migracijos veiksnius galima konkretinti, grupuoti, tačiau dėl socialinio gyvenimo įvairovės ir kintamumo neįmanoma įvardyti jų visų. Vis dėlto dalis migraciją veikiančių sąlygų kartojasi individualiose patirtyse ir šis pasikartojimas kuria tam tikrą sistemiškumą, struktūriškumą.¹⁷² Kaip žinoma, migracija – kompleksiškas procesas visame pasaulyje ir tampa vis labiau sudėtinis visuomenėms išgyvenant transformaciją. Nors šį teiginį sociologai taiko šiandienei migracijai, tai puikiai apibrėžia disertacijoje tiriamą laikotarpį. Po Pirmojo pasaulinio karo ne tik Lietuva, tačiau ir visos Europos valstybės susiduria su transformacija: kuriasi naujos valstybės, o tai reiškia – ir naujos politinės bei teisinės santvarkos, valstybinės institucijos, vyksta modernizacijos procesai tranzito srityje, žinios dar greičiau pasiekia Rytų Europos šalis, tarp jų ir Lietuvą.

1.2. Kas yra emigrantas 1918–1940 metais?

Šio poskyrio siekis – pasitelkus to laikotarpio emigracijos įstatymus bei su jais susijusių teisės aktų projektus, identifikuoti, kas buvo laikomi emigrantais 1918–1940 metais. Tai lemia, kas laikoma emigrantu šioje disertacijoje. Tarpukariu žydai buvo lygiaverčiai Lietuvos piliečiai, todėl jiems lygiai galiojo emigracijos įstatymai. Nėra jokio pagrindo manyti, kad žydų, kaip Lietuvos piliečių, emigracijos reglamentavimas galėjo skirtis. Siekiant atskleisti, kaip migracijos reiškinys buvo traktuojamas ir suvokiamas tuo metu, svarbu aptarti *emigracijos* sąvoką. Šio tyrimo kontekste *emigracijos*

¹⁷⁰ Pvz., Audra Sipavičienė, Vlada Stankūnienė, „Lietuvos gyventojų (e)migracijos dvidešimtmetis: tarp laisvės rinktis ir išgyvenimo strategijos“, in: *Filosofija. Sociologija*, 2011, 22 (4), p. 323–333.

¹⁷¹ Prašymas Vidaus reikalų ministerijai pratęsti vizą, 1927, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 3–18, p. 70.

¹⁷² Natalija Valavičienė, *op. cit.*

sąvoka užima esminę vietą, nes darbo objektas yra Lietuvos piliečių žydų pasirinkimas išvykti (trumpam arba visam laikui) iš tarpukario Lietuvos, tačiau ši sąvoka nevartojama tuometuose įstatymuose bent iki 1929 m., o tai ir paskatino ieškoti atsakymo į klausimus: kas buvo laikomi emigrantais ir kaip apibrėžiamas emigracijos reiškinys 1918–1940 metais?

Išsivybės, o vėliau emigracijos įstatymus daugiausia nagrinėjo Vitalija Kasperavičiūtė. Ji parengė disertaciją apie emigracijos politiką¹⁷³, tačiau jos darbe nėra keliamas emigracijos apibrėžties ir savybių klausimas. Galima numanyti, kad mokslininkai¹⁷⁴, tyrinėjantys emigraciją iš tarpukario Lietuvos, ją suvokia sudabartindami, taikydami šiandienę apibrėžtį¹⁷⁵. Kaip jau mokslininkų pažymėta, emigracijos statistika pirmais 3-iojo dešimtmečio metais (1920–1923) buvo pildoma remiantis užsienio paso bylomis.¹⁷⁶ Norint išvykti net į kelių dienų kelionę buvo reikalingas užsienio pasas. Galima numanyti, kad tie asmenys priskaičiuojami kaip emigrantai. Kadangi pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais emigrantai buvo skaičiuojami pagal vizas ir išduotų pasų skaičių, tai reiškia, kad visi, gavę vizas, buvo traktuojami kaip emigrantai, nors galbūt jie vėliau ir grįžo. Suvokti, kas laikoma emigrantu, taip pat svarbu užsienio ir vidaus pasų išdavimo kontekste. Akivaizdu, kad ne visi, gavę užsienio pasus, emigruodavo, tad kyla klausimas – ar asmenys, kurie išvykdavo uždariauti į Latviją sezonui ar lankyti giminaičių dviem mėnesiams, taip pat buvo emigrantai? Šie esminiai reiškinio suvokimo klausimai, kylantys iš šaltinių tyrimo, istoriografijoje nesvarstyti ir, tai, kad į juos nėra atsakymų, fragmentuoja emigracijos tyrimus ir neleidžia matyti reiškinio visumos. Tiesa, ši pastaba vienodai aktuali ir gilinantis specifiškai į žydų emigraciją, ir bendrai į tarpukario emigraciją iš Lietuvos.

Susikūrus nepriklausomai Lietuvos Respublikai reikėjo atkurti karo sugriautą krašto ekonomiką ir ūkį.¹⁷⁷ Pirmaisiais nepriklausomybės metais migracija nebuvo pagrindinė valstybės problema, tačiau praėjus keleriems metams emigracijos procesai atsinaujino, todėl atsirado poreikis ją reglamentuoti. 1922 m. pradžioje Steigiamasis Seimas svarstė *Išsivybės*

¹⁷³ Vitalija Kasperavičiūtė, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1918–1940 m.*

¹⁷⁴ P.vz., A. Eidintas, V. Kasperavičiūtė, S. Vaitekūnas ir kt.

¹⁷⁵ *Emigrantas* (lot. *emigrans*, kilm. *emigrantis* – išsikeliantis), išsivis, asmuo, dėl politinių, ekonominių, religinių ar kitų motyvų savanoriškai ar priverstinai išsikėlęs gyventi į kitą šalį. – Visuotinė lietuvių enciklopedija, prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/emigrantas/> (žiūrėta 2024 01 29).

¹⁷⁶ Alfonsas Eidintas, „Lietuvos statistikos duomenys apie 1920–1940 m. emigraciją“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 1985, Vilnius: Mokslas, p. 52.

¹⁷⁷ Alfonsas Eidintas, *Lietuva ir masinė išsivystė*, p. 131–167.

įstatymo projektą¹⁷⁸, o liepos 18 dieną prezidentas Aleksandras Stulginskis pasirašė 1922 m. *Išėivybės įstatymą*¹⁷⁹, kuris lyg ir turėjo paaiškinti emigracijos ar išėivybės (išėivio) sąvoką, tačiau įstatyme to nepadaryta. Kita vertus, iš šiandieninės perspektyvos žvelgiant galima suvokti, kad sąvokų apibrėžimas nebuvo įstatymdavo prievolė ir tikslas. Tačiau tai būtų palengvinę pačios valstybės suvokimą apie išėivybę nepriklausomai nuo to, kad įstatymas buvo skirtas išėivybės biurų veiklai reglamentuoti.

Sąvokos „išėivybė“ ir „išėivis“ vartotos kaip savaime suprantamos ir nekeliančios nusakymo problemų. Galima traktuoti, kad visi išvykę iš Lietuvos buvo suvokiami kaip emigrantai. Remiantis to meto Vyriausybės išleistais įstatymais ir potvarkiais, galima identifikuoti, kad įstatymo paskirtis buvo susijusi su keleivių pervežimo įmonėmis¹⁸⁰. 1920–1921 m. Lietuvoje buvo atidaryta 13 su užsienio laivininkystės bendrovėmis susijusių emigracijos biurų.¹⁸¹ Iki 1922 m. *Išėivybės įstatymo* biurai veikė savarankiškai. Niekas neribojo to, kaip, kokiomis sąlygomis ir kainomis turi būti pervežami žmonės. Eidintas dar 1986 m. išanalizavo emigracijos biurų veiklą Lietuvoje – jo tyrimas parodė, kad jie kartais užsiimdavo nelegalia veikla – reklamuodavo savo paslaugas, nors įstatymas tai draudė, net tiesiog gatvėse bandydavo įkalbinti žmones emigruoti.¹⁸² 1922 m. *Išėivybės įstatymas* reglamentavo, kad nuo jo įsigaliojimo „[L]eidimus išėivystės įstaigoms, jų skyriams ar agentūroms steigti duoda Vidaus Reikalų Ministeris, Ministerių kabinetui nutarus.“¹⁸³

1922 m. *Išėivybės įstatyme* įvardinta 14 esminių punktų, kurie turėjo būti nurodyti kelionės sutartyje su migrantus pervežančia įstaiga. Emigranto apibrėžties suvokimo kontekste įdomu tai, kad kelionės sutartyje nereikėjo nurodyti, kokiam laikotarpiui ketinama išvykti. Tai leidžia manyti, kad valstybė nesiekė riboti ir kontroliuoti emigracijos proceso, nors reikia turėti omenyje, kad prieš gaudami užsienio pasą asmenys turėdavo nurodyti kelionės tikslą. Kalbant apie užsienio pasus, minėtame įstatyme numatoma: „su žmonėmis, kurie neturi išsiėmę užsienio paso arba VRM leidimo

¹⁷⁸ LCVA, f. 923, ap.1, b. 621. Lietuvos ministerių kabinetas. Įstatymų projektai. 1929 m. I. 335–375 in: Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940 m. sud. Vitalija Kasperavičiūtė, Versus Aureus, 2006, p. 63.

¹⁷⁹ 1922 m. *Išėivybės įstatymas*, Vyriausybės žinos, Kaunas, 1922 m. rugpjūčio 5 d., nr. 99.

¹⁸⁰ Emigracijos biurai rūpindavosi keleivių gabenimu į svečias šalis.

¹⁸¹ 1922 m. *Išėivybės įstatymas*.

¹⁸² Alfonsas Eidintas, „Emigracijos biurų veikla Lietuvoje 1918–1940 metais“, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Istorija, XXV, Vilnius, 1986, p. 108–102.

¹⁸³ 1922 m. *Išėivybės įstatymas*.

išvažiuoti užsienin, sutartis daryti draudžiama“. Pastebėtina, kad šiame migracijos įstatyme nelabai galima identifikuoti daugiau sąsajų su užsienio pasais, kurie buvo pagrindinis už sienos išvykti reikalingas dokumentas. Išnagrinėjus 1922 m. *Išėivybės įstatymą*, galima teigti, kad jis buvo susijęs ne su pačia žmonių migracija, tačiau su išėivystės biurų veiklos reglamentavimu, todėl suvokimui, kas laikoma emigrantu (sąvokos apibrėžčiai), dėmesio nebuvo skiriama, o galiausia tai nebuvo tikslas. Tačiau tai leidžia daryti išvadą, kad iki 1929 m. *Emigracijos įstatymo* nebuvo aišku, kas yra emigrantas. Panašu, kad tarpukariu, bent iki 1929 m., emigrantu buvo laikomas bet kuris žmogus, išvykęs už Lietuvos valstybės sienų ilgesniam laikotarpiui. Tyrime pasitaikė ne vienas atvejis, kuomet asmenys, išvykę keliems mėnesiams ar metams, grįždavo. Iš asmeninės perspektyvos išvykimas nebuvo suvokiamas kaip emigracija, tačiau iš valstybės pozicijos jie buvo suvokiami kaip emigrantai.

Kita vertus, galima suvokti, kad intuityviai emigrantu buvo laikomas tas asmuo, kuris išvyko į užsienį ilgam laikui. Ši spraga įstatymuose rodo to meto emigracijos proceso chaotiškumą, neleidžia nustatyti tikrųjų emigracijos mastų, taip pat riboja galimybę į emigraciją žvelgti įvairesniais pjūviais tiek nuo 1922 m., tiek vėlesniuose emigracijos tyrimuose. Pavyzdžiui, kaip traktuojami sezoniniai išėiviai iš Lietuvos į Braziliją? Juk dauguma jų ir nebegrižo į Lietuvą dėl lėšų kelionei stokos, nors tokį tikslą turėjo. Pavyzdžiui, Stasys Pumputis buvo sužavėtas, kad pamatė reklamą, kur buvo nurodyta, kad yra galimybė vykti į Braziliją padirbėti sezonui, emigruodamas į Braziliją 1929 m. buvo tikras, kad grįš, bet negrižo dėl ten prastos finansinės padėties.¹⁸⁴ Jį pagal įstatymą galima traktuoti kaip sezoninį migrantą, bet realybėje jis tapo emigrantu. Kitaip galima suvokti asmenis, kurie vyko į Latviją sezoniniams darbams, bet išvyko su tikslu visam laikui. Dangiras Mačiulis ir Eriks Jekabsons nustatė lietuvių ir lenkų imigracijos augimą žemės ūkio darbams į Latviją 1934 metais.¹⁸⁵ Todėl galima matyti, kad sezoninei migracijai buvo būdinga ir trumpalaikiškumas, ir visiška emigracija.

1929 m. pasirodė naujas Emigracijos įstatymo projektas¹⁸⁶, kuris detalai apibrėžė emigranto sąvoką ir įvedė „išemigravimo“ definiciją: „Emigrantu yra laikomas Lietuvos pilietis, kuris apleidžia arba apleido kraštą neribotam laikotarpiui, ieškodamas svetur uždarbio arba norėdamas nuolatos

¹⁸⁴ Laiškai iš Daliaus Avižinio asmeninės kolekcijos.

¹⁸⁵ Dangiras Mačiulis, Eriks Jekabsons, *Lietuviai Latvijos Respublikoje 1918–1940 m.*, Lietuvos istorijos institutas, 2018, p. 264.

¹⁸⁶ LCVA, f. 923, ap.1, b. 621. Lietuvos ministerių kabinetas. Įstatymų projektai. 1929 m., l. 335–375, in: *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940 m.*, sud. V. Kasperavičiūtė, p. 63.

ten apsigyventi. Emigrantu bus laikomas ir kiekvienas emigranto šeimos narys, važiuosias su juo arba vykstas pas savo gimines, seniau išemigravusius“¹⁸⁷. Pastebėtina, kad nekalbama apie trumpalaikius emigrantus. Šis apibrėžimas aiškiai įvardijo, kas yra emigrantas, nurodė, kad jis galioja jau įvykusiai emigracijai ir išvykusius jau apibrėžia kaip emigrantus. Tačiau tai buvo tik projektas, jame buvusi gana tiksli apibrėžtis priimant įstatymą buvo transformuota. 1929 m. spalį išėjo 1929 m. *Emigracijos įstatymas*, patvirtintas Lietuvos Respublikos prezidento Antano Smetonos.¹⁸⁸ Jame emigranto sąvoka esmingai sutrumpinta, aprašyta kitaip nei įstatymo projekte: „emigrantu laikomas Lietuvos pilietis, kuris išsikelia gyventi užsienin“¹⁸⁹. Iš tokios apibrėžties nėra visiškai aišku, kas buvo emigrantas tarpukariu. Tačiau žodis „gyventi“ rodo išvykimo ilgalaikiškumą. Prie 1929 m. *Emigracijos įstatymo* taip pat pasirodė *Emigracijos įstatymui vykdyti taisyklės*, kurios paaiškino, kaip būtų galima traktuoti kai kuriuos įstatymo punktus. Taisyklėse nebuvo patikslinta, kas yra emigrantas, tačiau apibrėžta, kas nėra emigrantas: „Lietuvos piliečiai, kurie vyksta į užsienį studijų ar prekybos reikalais, gydytis, viešėti, valstybės tarnybos, visuomenės ar privatinų ar organizacijų reikalais, emigrantais nelaikomi.“¹⁹⁰ 1929 m. įstatyme jau buvo emigranto ir nelaikomų emigrantais apibrėžimai, kas leistų daryti prielaidą, kad iki tol taikyta išėvimo sąvoka apėmė abi šias grupes. Istoriografijoje ši problema nėra iškeliamą. Aleksandravičius ir Eidintas mato problemą, kad emigrantai (išėviai) nebuvo tiksliai skaičiuojami. Tačiau kaip juos suskaičiuoti, kai nėra tiksliai nusakoma, kas yra emigrantai?

Vis dėlto kyla klausimų: kokiam laikotarpiui turėjo išvykti asmuo, kad jis taptų emigrantu; ką emigranto apibrėžtyje reiškia „gyventi“; jei asmuo, nurodęs, kad išvyksta studijuoti, po studijų pasilieka kitoje šalyje, kaip nustatyti, kad jis emigrantas; sezoninei emigracijai¹⁹¹ į Pietų Ameriką išvykę asmenys dažnai į Lietuvą nebegrįždavo – ar jie buvo laikomi emigrantais? Iš įstatymo konteksto galima suprasti, kad emigrantas yra tas, kuris išvyksta ilgesniam laikotarpiui, tačiau kokios trukmės tas laikotarpis, dokumente nenurodyta, todėl sąvoka nėra iki galo aiški. Kada ir kaip „neemigrantas“ tapdavo „emigrantu“, kas lemdavo statuso pokytį? Tai nusakyti būtų galima tik tuomet, jei žmonės būtų deklaravę, kad jie emigrantai, arba kai priimama kita pilietybė. Užsienio pasų bylų tyrimas leidžia nustatyti, kad dalis asmenų,

¹⁸⁷ Ten pat.

¹⁸⁸ 1929 m. *Emigracijos įstatymas*, Vyriausybės žinios, Kaunas, 1929 m. spalio 21 d., nr. 310.

¹⁸⁹ Ten pat.

¹⁹⁰ Ten pat.

¹⁹¹ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*, p. 170-180.

vykę į užsienį studijų tikslais, grįždavo po metų ar penkerių, o dalis negrįždavo.¹⁹² Tai rodo, kad studijuoti išvykę asmenys tapdavo emigrantais, nors pagal įstatymą studijuoti išvykę asmenys taip nebuvo traktuojami. Tai liudija, kad dažnai teisinių apibrėžimų suvokimas praktikoje labai skyrėsi.

Tai, kad emigracijos apibrėžimo ilgą laiką nebuvo, ir jo atsiradimas bei neišbaigtumas rodo, jog tarpukario Lietuvos migracijos politika nebuvo opiausias to meto politinis, socialinis klausimas ar (ir) sritis, kurioje valstybė būtų vykdžiusi kiek nuoseklesnę politiką. Įdomus yra pačios istoriografijos santykis su emigracijos sąvoka, nes dabartinėje lietuviškoje istoriografijoje tarpukario emigrantas yra suprantamas kaip asmuo, persikėlęs iš tėvynės į kitas valstybes.¹⁹³ Mokslininkų tyrimuose nekeliamą *emigracijos* sąvokos problematika, nors jų darbuose nagrinėjama ir sezoninė emigracija, kuri galiausiai tapdavo visiška emigracija, kai žmogus nebegrįždavo į Lietuvą. Tokiu atveju nebėra aišku, kokios sezoninės emigracijos ypatybės.¹⁹⁴ Iki 1929 m., t. y. beveik pusę tarpukario laikotarpio, Lietuvoje teisiškai net nebuvo apibrėžta, ką laikyti emigrantu. Galima spėti, jog istorikai vartoja dabartinę sąvoką, nes netyrinėja kitokių išvykimo formų, pavyzdžiui, trumpalaikės ar sezoninės migracijos transformacijų, ar nežvelgia į procesą iš *mikroperspektyvos*. Jie koncentruojasi į ilgalaikius emigrantus, kuriuos taip galima vadinti žiūrint iš šiandienės perspektyvos, emigrantai labiau suvokiami kaip statistinė informacija, tačiau būtent tai neleidžia matyti proceso dinamikos. Emigrantas buvo tas, kuris kitoje šalyje planavo pasilikti ilgesniam laikotarpiui. Tačiau kaip tada reikėtų traktuoti emigrantų statistinius duomenimis? Šis tyrimas rodo¹⁹⁵, kad ne visi išvykę kitoje (ypač tolimesnėje) šalyje užsibūdavo metus ar ilgiau, bet lygiai taip pat tvarkydavosi emigrantams skirtus išvykimo dokumentus – ar tai reiškia, kad jie irgi Lietuvoje buvo traktuojami kaip emigrantai? Istoriografijoje į šį klausimą nėra badoma atsakyti. Tačiau mikroperspektyvos tyrimas rodo, kad emigracija, kaip reiškinys, buvo kur kas įvairesnė – ne tik susijusi su nuolatiniu apsigyvenimu užsienyje.

Įstatymuose, reglamentuojančiuose migraciją, neišskiriamos jokios išlygos, lengvatos ar suvaržymai tautinėms mažumoms ar konkrečiai žydų bendruomenei, kas yra logiška, nes žydai buvo Lietuvos piliečiai. 1925 m. gegužės 1 d. buvo įsteigta Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija HIAS-

¹⁹² Plačiau žr. p. 81–92.

¹⁹³ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 5.

¹⁹⁴ Stasys Vaitekūnas, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, p. 370.

¹⁹⁵ Žr. psl. 80–92.

ICA (organizacija keletą kartų keitė savo pavadinimą¹⁹⁶). Tai, kad šios organizacijos pavadinime vartojamas žodis „emigracija“, tik patvirtina, kad emigracijos suvokimo būta, tačiau jis nebuvo įteisintas. Šios organizacijos, veikusios ne tik Lietuvoje, steigėja buvo žydų bendruomenė, buvo įkurta JAV, turėjo savo filialus Rytų Europoje, rūpinosi žydų pervežimu į Vakarų Europą, JAV, PAS, Palestiną. Lietuvoje ji rūpinosi žydų emigracijos iš Lietuvos reikalais, taip pat žydų tautybės karo pabėgėlių po Pirmojo pasaulinio karo klausimais.¹⁹⁷ *Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugijos įstatai* 1925 m. sausio 17 d. įregistruoti Kauno miesto ir apskrities viršininko įstaigoje; draugiją valdė visuotinis narių susirinkimas.¹⁹⁸ Prieš atliekant tyrimą buvo tikėtasi, kad LCVA esančiame HIAS-ICA fonde bus galima rasti su žydų bendruomenės emigracija iš Lietuvos susijusį reglamentavimą. HIAS-ICA fonde yra byla, kur nurodytos žydų emigracijos taisyklės 1917–1921 m., tačiau jos buvo susijusios su Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių emigracija, o ne su vėlesne žydų emigracija iš Lietuvos.¹⁹⁹ Todėl šiame fonde esantys dokumentai su pačia žydų emigracijos apibrėžtimi ar reglamentavimu nėra siejami. Kad visi Lietuvos Respublikos įstatymai galiojo vienoda tvarka, liudija ir fonde esantis jidiš klaba išspausdintas 1929 m. *Emigracijos įstatymas*.²⁰⁰ Šio fondo dokumentai tolesniuose skyriuose leis papildyti sakininėje istorijoje ir užsienio pasų bylose esančią medžiagą, tačiau jie nepadėjo suvokti emigranto sąvokos apibrėžties.²⁰¹

Apibendrinat emigranto sąvokos problemą, galima teigti, kad nei 1922 m. *Išėvybės įstatyme*, nei 1929 m. *Emigracijos įstatyme* nesiekta reglamentuoti emigranto termino ir suvokti migracijos reiškinių kaip socialinės problemos, tačiau šie įstatymai pradėjo reglamentuoti ir nustatė emigracijos biurų veiklą. Kaip jau minėta, dar iki 1922 m. *Išėvybės įstatymo*

¹⁹⁶ Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija, vėliau Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija „HIAS – Emigdirect suvienyta su ICA“ bei Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija HIAS-ICA.

¹⁹⁷ 1929 m. ir 1937 m. draugijos įstatai, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 1.

¹⁹⁸ Ten pat.

¹⁹⁹ Žydų emigracijos taisyklės, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 2.

²⁰⁰ *Emigracijos įstatymas*, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 151.

²⁰¹ HIAS-ICA nariais galėjo būti visi žydų tautybės asmenys. Draugijos tikslas buvo rūpintis žydais emigrantais iš Lietuvos ir kitų valstybių. Draugija teikė informaciją apie kelionės vietą, gyvenimo ir darbo kitose šalyse sąlygas, padėjo gauti kelionės dokumentus, pašalpas, susirasti giminačius. Fonde taip pat galima rasti susirašinėjimų, kuriais prašoma paremti vieną ar kitą emigruoti pasiruošusį šeimos narį. Tokios organizacijos poreikis rodo, kad žydų emigracija iš Lietuvos nebuvo pavienių žydų tautybės asmenų migracija. Kita vertus, tokios agentūros-draugijos veikimas (beje, tarptautinės) leidžia paaiškinti, kodėl žydų emigracijos mastai buvo dideli.

Lietuvoje pradėjo kurtis įvairių su užsienio laivininkystės bendrovėmis susijusių emigracijos biurų. Valstybei nepavyko veiksmingiau kontroliuoti emigracijos srauto nei sumažinti pelno besivaikiusių emigracijos biurų bei jų agentų piktnaudžiavimo atvejų.²⁰² Tačiau bendra prasme įstatymų priėmimas, nepaisant tam tikro minėto įstatymų vienpusiškumo bei siaurumo (dėl emigracijos apibrėžimo), buvo teigiamas žingsnis jau vien todėl, kad buvo gerokai apribota emigracijos biurų savivalė. Apibendrinus migracijos įstatymus tarpukariu, disertacijos pradžioje pasirinkimas prie žodžio migrantas skliausteliuose pridėti „e“ raidę pasiteisino, nes tarpukariu emigracija nebuvo vienalypis reiškinys. Todėl šiame tyrime emigrantu apibrėžiamas tas asmuo, kuris nebegrižo gyventi į Lietuvą – laiko nuotolis ir šaltiniai tai leidžia matyti, – nors išvyko trumpalaikiais tikslais (labai svarbu, kad disertacijoje šis veiksnys užfiksuojamas). Migrantai yra tie asmenys, kurie keliavo trupalaikiais tikslais ar vyko sezoniniams darbams, o po trumpo laiko (iki pusės metų) grįžo, arba tie, kurie vyko su tikslu emigruoti. Reemigrantai – tie, kurie grįžo į Lietuvą po nepasisekusios emigracijos ar dėl kitų priežasčių.

1.3. Kelionės dokumentai ir jų išdavimas

Tvarka, kaip buvo išduodami ir naudojami užsienio pasai, svarbi tolesniems šio tyrimo skyriams, rekonstruojant emigrantų modelius bei užsienio pasą metodologiškai suvokiant kaip šaltinį emigracijai tyrinėti. Nesuvokus, kaip šie dokumentai funkcionavo, duomenų apie jų savininkų socialinį portretą interpretacijos galimybės būtų menkesnės, nes pagrindinio tyrimo šaltinio kilmės ir struktūros klausimai tiesiogiai susiję su šaltinio suvokimu.

Visuotinai Lietuvoje pasai buvo įvesti vokiečių valdžios Pirmojo pasaulinio karo metais. Siekiant kontroliuoti gyventojus reikalauta, kad jie dokumentus nešiotųsi nuolat. Nepriklausomoje Lietuvoje asmens dokumentų išdavimą įteisino 1919 m. Valstybės Tarybos priimti pasų įstatai.²⁰³ Juose nustatyta, jog pasą privalo turėti kiekvienas Lietuvos pilietis, kuriam sukako 17 metų. Valsčiuose pasus išduodavo valsčiaus valdyba (viršaitis), o miestuose – policijos valdyba.²⁰⁴ Pasuose buvo įklįjuojamos fotografijos, nurodomi svarbiausi savininko duomenys: vardas, pavardė, gimimo data ir vieta, nuolatinė gyvenamoji vieta, užsiėmimas, tautybė, šeimos sudėtis bei

²⁰² Alfonsas Eidintas, „Emigracijos biurų veikla Lietuvoje 1918–1940 metais“, p. 108–102.

²⁰³ *Užsienio pasams duoti taisyklės*, Vyriausybės žinos, Kaunas, 1922 m. rugpjūčio 5 d., nr. 99.

²⁰⁴ Ten pat.

tikyba. Be to, buvo įrašoma akių bei plaukų spalva, veido forma, ūgis, ypatingos žymės. Tokie pasai vadinti vidaus pasais, juos savo paskirtimi iš dalies galime prilyginti šiandieniniam asmens dokumentui. Vidaus pasas buvo naudojamas būnant Lietuvos teritorijoje, į užsienį su tokiu pasu buvo galima išvykti esant tik tam tikroms išlygoms.

Siekiant lengviau valdyti išvykimą už Lietuvos ribų, buvo išduodami užsienio pasai. Jų išdavimą reglamentuojantis dokumentas – *Užsienio pasams duoti taisyklės*²⁰⁵ – pirmą kartą pasirašytos 1922 m. liepos 25 d. Ministro Pirmininko Ernesto Galvanausko. Jose nurodyta: „Vykstantys į užsienį Lietuvos piliečiai privalo turėti užsienio pasą ir vizą.“ Reikia pastebėti, kad 1922 m. *Išsivysybės įstatymas* pasirašytas 7 dienomis anksčiau, tačiau abu išspausdinti viename *Vyriausybės žinių* numeryje. *Užsienio pasams duoti taisyklėse* telkiamasi į užsienio paso išdavimo principus ir kaip jis gali būti naudojamas. Pats dokumentas susijęs su apskritai keliavimu į užsienį. Tik viename punkte išskiriamas emigracijos aspektas: „Lietuvos piliečiai išvykusieji nuolatiniam gyvenimui į užsienį privalo kas 6 mėn. registruotis Lietuvos atstovybėse arba konsulatuose.“²⁰⁶ Iš esmės užsienio paso turėjimas negali būti siejamas vien su emigracija. Tai dokumentas, be kurio nebuvo įmanoma išvykti iš šalies. Užsienio pasus ir leidimus Lietuvoje išduodavo Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugojimo departamento Pasų skyrius, o užsienyje – Lietuvos Vyriausybės įgaliotos diplomatinės atstovybės. Iš užsienio pasuose esančios informacijos galima sužinoti, kokiam regione ar atstovybėje išduoti dokumentai, o tai leidžia pamatyti tų vietų, kur dokumentas išduotas ir su kuria siejasi dokumentą gavęs asmuo – (e)migrantas, įvairovę.

Iš tyrimo analizuojamos sakytinės istorijos informantų galima nustatyti, kad gauti užsienio pasą ir vizą, jų požiūriu, buvo itin sudėtinga. Goldie Hauptman, emigravusi į JAV 1922 m., prisiminė: „<...> mes negalėjome gauti paso, vizų, tai buvo labai sunku. Jis [tėvas] buvo tam net žmogų pasamdęs. Mano broliui gauti pasą užtruko dvejus su puse metų.“²⁰⁷ Kitas asmuo liudijo: „Neprisimenu, kaip mes pardavėme namą, tačiau aš buvau įsitraukęs į pasų gavimo procesą. Nebuvo lengva juos gauti. Turėjome vykti į skirtingus miestus jų gauti <...>. Užtruko mėnesių mėnesius gauti pasą, kurį jums ką tik parodžiau.“²⁰⁸ Reikia turėti omenyje, kad emigrantų prisiminimuose fiksuotos

²⁰⁵ Ten pat.

²⁰⁶ *Užsienio pasams duoti taisyklės*, Vyriausybės žinos, Kaunas, 1922 m. rugpjūčio 5 d., nr. 99.

²⁰⁷ Goldie Hauptman sakytinė istorija, 1991, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, Sakytinės istorijos biblioteka, JR., 6/1993.

²⁰⁸ Tessie Teitz Bernstein sakytinė istorija.

paso gavimo komplikacijos vyko iki taisyklių užsienio pasams gauti įsigaliojimo, tačiau ir jas įvedus situacija nepalengvėjo. Norėdami gauti užsienio pasą asmenys turėjo įvykdyti ne mažiau kaip penkias procedūras²⁰⁹. Užsienio pasai Lietuvoje buvo išduodami:

- 1) pristačius vidaus pasą;
- 2) pristačius apskrities viršininko liudijimą, kad vykstantysis į užsienį nėra nusikaltęs, prašymą keliauti į užsienį, kuriame nurodomos detalės apie asmenį ir tikslas, kodėl vykstama į kitą šalį;
- 3) pateikus nuolatinės gyvenamosios vietos mokesčių inspektoriaus ir vietos savivaldybės pranešimą, kad nėra nesumokėtų valstybės ir savivaldybės mokesčių ir neatliktų valstybės prievolių;
- 4) pristačius dvi asmens nuotraukas.
- 5) Į užsienio pasą galėjo būti įrašyta žmona, vaikai iki 17 metų, mažamečiai broliai ir seserys.

Sakytinėje istorijoje užfiksuoti prisiminimai tik patvirtina išvykimo proceso sudėtingumą, turint galvoje to meto susiekimo infrastruktūrą. Pavyzdžiui, žydų tautybės asmenims, nemokėjusiems lietuvių kalbos, kurios reikėjo (dokumentai užsienio pasams gauti buvo pildomi lietuvių k.) norint gauti užsienio pasą, tarpininkaudavo HIAS-ICA organizacijos atstovai, kurie už asmenį pateikdavo prašymus VRM. Pasų ir jų reglamentavimo problemą (tiesa, vėlesniu laikotarpiu, tačiau šiuo atveju svarbi asmens motyvacija gauti pasą) Lenkijoje yra pastebėjusi sociologė Morawska. Taikydama struktūrinimo teoriją, ji pasitelkė pokomunistinės Lenkijos pasus kaip *makro-* ir *mikrostruktūras*, kurios iš dalies atspindi individo norą bei pasiryžimą gauti pasą ir valdžios požiūrį, ar jį suteikti, ar ne.²¹⁰ Nors Morawska tiria visai kitą laikotarpį, galima matyti kad ir tarpukariu paso gavimas buvo procedūra, kuriai reikėjo pasiryžimo. Mikro- ir makrostruktūros taikymas aktualus ir šiame tyrime, nes paso išdavimas atspindi ne tik biurokratinę procedūrą, tačiau ir žmonių suinteresuotumą gauti užsienio pasą ir siekti perspektyvinių išvykimo tikslų.

Pagal *Užsienio pasams duoti taisykles* leidimas keliauti į užsienį būdavo išduodamas ne ilgesniam kaip metų laikotarpiui.²¹¹ Svarbu pastebėti, kad nepilnamečiai, be nurodyto dokumentų sąrašo, privalėjo pateikti tėvų ar globėjų leidimą išvykti į užsienį. Pagal 1922 m. *Išsivybės įstatymą* nebuvo nurodoma, kad nepilnametis turi keliauti pilnamečių prižiūrimas, o 1929 m.

²⁰⁹ *Užsienio pasams duoti taisyklės*.

²¹⁰ Ewa Morawska, „Structuring Migration: The Case of Polish Income-Seeking Travelers to the West“, in: *Theory and Society*, 2001, vol. 30, no. 1, Springer, p. 47–80.

²¹¹ *Užsienio pasams duoti taisyklės*.

Emigracijos įstatyme atsirado nepilnamečių judėjimo aptarimas: „kelionės sutartyje su vyru nesuėjusiu 17 metų amžiaus arba moterimi nesuėjusia 21 metų amžiaus, turi būti nurodyta pas ką jie keliauja; pilnametis sutartyje pasirašo sutinkąs juos prisižiūrėti“²¹². Pavyzdžiui, VRM Emigracijos referentūrai skirtame prašyme 1930 m. nurodoma: „Mina Chaja Rostovkaitė ir Efroimas-Lozoris Rostovkis važiuoja pas savo giminius Urugvajun ir randasi mūsų draugijos [HIAS-ICA] globon.“²¹³ Tokių prašymų įvairiais laikotarpiais ir į įvairias vietas HIAS-ICA fonde tūkstančiai.²¹⁴ Tai rodo, kad tuomet nepilnamečiams buvo įprasta keliauti pas emigracijoje jau įsikūrusius giminačius. Tokio pobūdžio prašymai leidžia patvirtinti, kad ir pilnametės moterys visuomet emigruodavo su palyda, pavyzdžiui, VRM Administracijos departamento direktoriui skirtame prašyme nurodyta, kad Feiga Rodnytė emigruoja į Palestiną lydimą palydovo.²¹⁵ Lietuvos emigracijos įstatymai nereglementavo, kaip turėjo keliauti moterys, tačiau iš HIAS-ICA dokumentų galima drąsiai teigti, kad žydų tautybės moterys, ne tik nesulaukę pilnametystės, vienos be palydos keliaudavo retai. Mokslininkė Tara Zahra nurodo, kad tarpukariu tiek Lenkijoje, tiek Čekoslovakijoje moterims vienoms buvo draudžiama emigruoti dėl prostitucijos problemos imigracijos šalyse.²¹⁶ Lietuvos įstatymuose tokių reikalavimų nebuvo, nors emigrantai iš Rytų Europos rinkosi tuos pačius kelius.

Užsienio pasų išdavimo principai vis keitėsi – tai matyti iš su užsienio pasais susijusių VRM 1923, 1924, 1926, 1928 ir 1937 m. potvarkių.²¹⁷ Dažniausi pakeitimai susiję su paso galiojimo terminu ir paso įsigijimo kaina. Kaip minėta, 1922 m. pasas buvo išduodamas ne ilgesiam nei metų laikotarpiui su galimybe jį prasižesti Lietuvos atstovybėse užsienyje. Užsienio pasų išdavimo taisyklių papildymai emigracijos procesui įtakos neturėjo. Pavyzdžiui, 1937 m. rugsėjo 30 d. taisyklėse nusakoma, kokia tvarka išduodami diplomatiniai ir tarnybiniai užsienio pasai. Pavyzdžiui, užsienio pasai, išduoti Lietuvos diplomatams, galėjo būti pratęsiami net dvejiems metams, o piliečiams – iki metų.²¹⁸ Tai nelabai esminiai papildymai ir šiam

²¹² 1929 m. *Emigracijos įstatymas*, Vyriausybės žinios, Kaunas, 1929 m. spalio 21 d., nr. 310.

²¹³ *Piliečių apsaugos departamentui Emigracijos referantūrai*, 1931, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 1528, l. 1.

²¹⁴ LCVA, f. 1230, ap. 1.

²¹⁵ *Ponui Administracijos departamento direktoriui*, 1935, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 1528, l. 95.

²¹⁶ Tara Zahra, *The Great Departure...*, p. 40.

²¹⁷ Vitalija Kasperavičiūtė, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1918–1940 m.*, p. 94.

²¹⁸ Vyriausybės žinios, 1937 m. rugsėjo 30 d., nr. 588, p. 1.

tyrimui įtakos neturi. Jau minėta, kad iš sakytinės istorijos liudijimų matyti, jog užsienio paso įsigijimas nebuvo kasdienis biurokratinis reiškinys. Paso kaina taip pat buvo svarbus aspektas pasiryžus išvykti – neturintys pinigų kreipdavosi į VRM jį gauti lengvatinėmis kainomis arba nemokamai, o tai dar labiau prailgindavo visą užsienio paso gavimo procedūrą. Pakitusiose 1928 m. *Užsienio pasams, leidimams ir vizoms duoti taisyklėse* užsienio paso išdavimas arba jo pratęsimas iki dvejų metų kainavo 10 litų.²¹⁹ Nors pasą įsigyti nebuvo itin brangus dalykas, tačiau vargingai gyvenantiems asmenims paprasčiau buvo įsigyti vieną pasą visai šeimai. Pasų įstatai numatė, kad tam tikrais atvejais užsienio pasai galėjo būti išduodami lengvatinėmis kainomis.²²⁰ Vieną tokių prašymų 1936 m. pateikė Beras Benskis: „Iš pridėto pažymėjimo matyti, kad uždirbu 250 litų į mėnesį, <...> bet noriu paaiškinti, kad nieko neuždirbu, aš turiu išlaikyti savo sergančią 70 metų motiną, mano brolis tarnauja kariuomenėje. Aš noriu emigruoti Amerikon, kur galėsiu uždarbiauti. Remiantis virš pasakytais žodžiais, turiu garbės prašyti poną Direktorių manęs pasigailėti ir duoti man užsienio pasą ir vizą už papigintą kainą, kad galėčiau išvažiuoti.“²²¹

Informacija, kuri buvo pateikta apie asmenis, užsienio pasuose mažai kuo skyrėsi nuo buvusios vidaus pasuose. Pasuose buvo įklijuojamos fotografijos, nurodomi svarbiausi savininko duomenys: vardas, pavardė, gimimo data ir vieta, nuolatinė gyvenamoji vieta, užsiėmimas, tautybė, šeimos sudėtis bei tikyba (beje, ji užsienio pasuose nurodoma ne visada). Buvo įrašoma akių bei plaukų spalva, veido forma, ūgis, ypatingos žymės. Socialinės charakteristikos itin svarbios šiam tyrimui, nes susisteminus jas atsiranda galimybė tyrinėti emigrantų socialinius profilius.

Analizuojant užsienio pasų išdavimo principus, buvo siekta parodyti, makro- ir mikroperspektyvas. Makroperspektyva atskleidžia, kokius žingsnius besiruošiantys emigruoti turėjo atlikti, be to, pasų išdavimo principai suteikia galimybę rekonstruoti užsienio pasų bylas bei išgauti iš jų kokybinę medžiagą apie emigraciją, o mikroperspektyva – proceso kasdienybę – gauti pasą emigruoti buvo varginantis, sunkus ir brangus procesas, dažnai emigrantams tai tapdavo galvos skausmu.

²¹⁹ *Užsienio pasams, leidimams ir vizoms duoti taisyklės*, Vyriausybės žinios. 1928 m. gegužės 10 d., nr. 271.

²²⁰ *Užsienio pasams duoti taisyklės*, Vyriausybės žinios, Kaunas, 1922 m. rugpjūčio 5 d., nr. 99.

²²¹ *Prašymas*, 1936, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 188, p. 4.

1.4. Kaip tirti tarpukario Lietuvos užsienio pasų bylas? Lietuvos žydų emigracijos atvejais

Spartėjant skaitmenizavimui, internetinėse duomenų bazėse pasirodo vis daugiau šaltinių, susijusių su migracija²²². Užsienio pasas (ir byla jam gauti) yra mokslininkams žinomas šaltinis, tačiau nebuvo tyrinėjamas kaip dokumentas, kuriame pateikiami kokybiniai duomenys. Žvelgiant iš istoriko perspektyvos, pasas, kaip šaltinis, tampa kelionės liudytoju, istorijos tyrinėtojams leidžiančiu nustatyti kelionės detales ir asmens savybes, apie kurias dėl praėjusio laiko negali papasakoti pats keliautojas. Lietuvoje tarpukario vidaus ir užsienio pasų bylos patenka į migracijos tyrinėtojų akiratį.²²³ Užsienio pasus arba jų išdavimo principus mokslininkai naudoja kaip kontekstinius ar papildančius šaltinius, siekdami patikslinti migrantų statistinius duomenis arba biografijų detales, tačiau tai netampa pagrindiniu šaltiniu. Dar būdamas migracijos amžininku geografas Kazys Pakštas pastebėjo emigracijos statistikos netikslumus. Iki 1924 m. Lietuvos emigrantų statistika buvo rengiama remiantis užsienio pasais, tačiau ne visuomet buvo priskaičiuojami šeimos nariai, įrašyti į užsienio pasą, tai reiškia, kad emigrantų statistika buvo žymiai didesnė.²²⁴ Todėl viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl pasas mokslininkų tyrimuose netampa esminiu šaltiniu, yra ta, kad dėl biurokratinių netikslumų šiame dokumente nepateikiama tiksli informacija apie patį migracijos procesą.

Pasai, kaip šaltiniai, taip pat būna naudojami demografijos tyrimuose arba analizuojant gyventojų statistiką. Mindaugas Balkus, pasitelkęs vidaus pasų korteles, išduotas Kauno mieste 1918–1939 m., pateikė Kauno populiacijos sudėties statistinių duomenų analizę.²²⁵ Užsienio pasų statistinė analizė migracijos tyrimams nesuteiktų nieko naujo. Pasai arba užsienio pasai, kaip migracijos tyrimų šaltiniai, plačiausiai naudojami genealogijos

²²² Pvz., ANU Museum of the Jewish People paieškoje suvedus „jewish emigration from Lithuania“ pateikiama keliasdešimt puslapių su nuotraukomis, susijusių su emigrantais ir emigracija iš Lietuvos.

²²³ Dekel-Chen, Jonathan, „East European Jewish Migration: Inside and Outside“, in: *East European Jewish Affairs*, 2014, vol. 44, Taylor & Francis, p. 159.

²²⁴ Kazys Pakštas, *Baltijos respublikų politinė geografinė geografinės problemos, nagrinėjamos atsižvelgiant į Baltijos tautų likimą*, Kaunas: Spindulys, 1929.

²²⁵ Mindaugas Balkus, „1920–1940 m. Kauno miesto gyventojų vidaus pasų kortelės kaip genealogijos ir lokalinės istorijos šaltinis“, in: *Bibliotheca Litwana*, VI (2019), p. 45–68.

tyrimuose. Genealoginėse interneto svetainėse, pavyzdžiui, „JewishGen“²²⁶, „MyHeritage“²²⁷ ir kitose, užsienio pasai naudojami kaip dokumentai, padedantys tyrinėti emigrantų genealoginius ryšius, – tai atspindi visai kitokią tyrimų prieigą. Tarptautiniuose tyrimuose išskiriama paso, kaip dokumento, teisinė istorija ir svarba to meto šalių teisinėje sistemoje bei raidoje (daugiausia JAV ir Jungtinėje Karalystėje, Izraelyje²²⁸). Mokslininkai nekelia klausimo, ką pasas gali pasakyti apie asmenį ir jo emigracijos istoriją. Šiuo poskyriu siekiama ne tik pažvelgti į užsienio pasą (šaltinį) kaip į teisinį dokumentą, kuris atspindi reglamentuotą valstybės poziciją (makro), bet ir įvertinti, kaip ši pozicija koreliuoja su šio dokumento turiniu: dokumento savininko socialiniais bruožais (lytis, amžius, užsiėmimas ir kt.), migracijos tikslo ir krypties pasirinkimu (mikro). Be to, siekiama pristatyti užsienio paso bylą kaip šaltinį, keliant šaltinių kritikos klausimus apie dokumento reikšmę, turinio specifiką bei tikslumą.

Šaltinio teminius pjūvius lemia tyrėjui palanki aplinkybė, kad užsienio paso byloje pateikiama daug informacijos apie keliautoją ir patį migracijos procesą – pradedant asmeniniais bruožais ir baigiant kelionės tikslu, vieta, maršrutu bei trukme. Keltini metodologiniai klausimai: kaip vienerūšę informaciją, pateikiamą archyvinėse bylose, tinkamai apdoroti, kad ji suteiktų kokybinių duomenų; kokių duomenų analizė reikalauja didžiausios atidos; ar visada biurokратиškai tiksliai pateikti duomenys rodo realius įvykusios kelionės aspektus? Atlikus šaltinio analizę, siekiama nustatyti metodologines problemas, kylančias tiriant užsienio paso bylas, ir išryškinti šaltinio privalumus ir trūkumus.

Kaip jau nustatyta įvade, Lietuvos žydų migracija įtraukiama į bendrus tarpukario emigracijos tyrimus. Kone vienintelė tik žydams priskiriama migracijos priežastis – išpopuliarėjusios sionizmo idėjos²²⁹, tačiau, kaip ir lietuviams, žydų bendruomenei buvo būdinga migruoti dėl ekonominių arba asmeninių priežasčių. Atsispyrus nuo to, kad žydų migracija, atsižvelgiant į statistiką, buvo nemenko masto, svarbu panagrinėti, kaip užsienio pasų bylos gali atskleisti vienos tautinės mažumos situaciją bendrame lietuvių migracijos

²²⁶ *JewishGen*, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org> (žiūrėta 2023 05 17).

²²⁷ *MyHeritage*, prieiga per internetą <https://www.myheritage.lt> (žiūrėta 2023 05 17).

²²⁸ Lauren Banko, *The Creation of Palestinian Citizenship Under an International Mandate: 1918–1925*, 2012, prieiga per internetą: <https://www.opendemocracy.net/en/creation-of-palestinian-citizenship-under-international-mandate-1918-1925/> (žiūrėta 2023 05 30).

²²⁹ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, p. 180.

tarpukariu kontekste, turint omenyje, kad iki 1924 m. emigrantų socialinė struktūra nėra iki galo aiški, nes statistikoje buvo fiksuojamas bendras emigrantų skaičius, neišskiriant emigrantų pagal tautybę ar lytį.²³⁰

Bylų užsienio pasui gauti sudėtis

Apžvelgus migracijos istoriografiją matyti, kad pasai identifikuojami kaip tikslinantys šaltiniai arba tyrinėjami pagalbiniuose istorijos moksluose. Vis dėlto galima daryti išvadą, kad emigracijos tyrimuose pasai ir jų bylos kaip masiniai vienaarūšiai šaltiniai nėra naudojami dėl jų teisinės ir biurokratinės paskirties ir dėl nerastų jų tyrimo būdų, nes vienas išvadas galima pateikti bandant paso duomenis susieti su konkrečios asmenybės biografiniais duomenimis, tačiau visai kas kita yra naudoti visą šaltinių masyvą, atsiejus jį nuo konkrečių personalijų. Didžiausių iššūkių kyla norint *prakalbinti* iš pirmo žvilgsnio labai statiškus dokumentus, todėl tyrime dekonstruojant šaltinius keliama šie klausimai:

1. Kuo svarbi dokumentų išdėstymo bylose seka?
2. Kokius migracijos siužetus leidžia tirti užsienio pasai?
3. Ar užsienio pasuose pateikiama informacija yra tiksli? Ką tai pasako apie šaltinį?
4. Kiek iš biurokratinės, dalykinės kalbos galima spręsti apie dokumentų duomenų tikslumą?

Kaip minėta, tyrimo šaltiniai – užsienio pasų bylos ir jose esanti asmeninė informacija. Atvejui ištirti buvo pasirinktos LCVA Vidaus reikalų ministerijos (toliau – VRM) fondo nr. 377 12-ame apyraše esančios „Užsienio pasų ir pasams gauti“ bylos.²³¹ Iš 969 asmenų bylų pagal žydų tautybės ir tyrimo laikotarpio kriterijus tyrimui buvo atrinktos 259. Dokumentų išdavimo laikotarpis – 1922–1940 m., atsižvelgiant į pristatomo fondo suformuotų bylų laikotarpį – pirmieji užsienio pasai buvo pradėti išduoti 1922 m., Vyriausybei paskelbus *Užsienio pasams duoti taisykles*²³².

Užsienio pasų bylose esantys dokumentai glaudžiai susiję su *Užsienio pasams duoti taisyklėmis*²³³, kurias, kaip jau minėta, tarpukario Lietuvoje

²³⁰ Alfonsas Eidintas, „Lietuvos statistikos duomenys apie 1920–1940 m. emigraciją“, p. 61.

²³¹ Fonde saugomos 969 asmenų bylos, t. y. Lietuvos Respublikos piliečių užsienio pasai ir dokumentai jiems gauti.

²³² *Užsienio pasams duoti taisyklės*.

²³³ Pasų išdavimo principai vis keitėsi – tai galima pastebėti iš VRM užsienio pasų 1923, 1924, 1926, 1928 ir 1937 m. potvarkių. Dažniausiai buvo keičiamas paso galiojimo terminas ir paso įsigijimo kaina.

pirmą kartą 1922 m. patvirtino Vyriausybė²³⁴. Užsienio pasų bylų struktūra atitinka taisyklėse numatytus teikiamų dokumentų užsienio pasui gauti reikalavimus ir sąrašą. Idealiu atveju užsienio paso bylą sudaro dokumentai, nurodyti minėtose taisyklėse²³⁵. Atlikus išorinę šaltinių analizę, galima patvirtinti, kad žymi dalis bylų buvo sudarytos pagal *Užsienio pasams duoti taisykles*. Taip pat galima įžvelgti tris dokumentų išdėstymo byloje tendencijas:

a) Bylose yra užsienio pasas ir kiti nurodyti dokumentai.

Šiuo atveju šaltinių konfigūracija leidžia identifikuoti visą asmens kelionės procesą. Jei užsienio paso byloje yra užsienio pasas, tačiau nėra vidaus paso, vadinasi, asmuo po kurio laiko grįžo į Lietuvą. Tik grąžinęs užsienio pasą asmuo galėjo atgauti vidaus pasą.²³⁶ Tai kokybiniu aspektu ideali šaltinio konfigūracija, nes leidžia rekonstruoti visą asmens kelionę: jos trukmę, motyvus, pamatyti, kad buvo užfiksuotas grįžimas ir pasiekti deklaruoti tikslai, ir pan. Tai vertinga informacija, nes kiekviena užsienio paso byla gali suteikti kokybinių duomenų apie konkretų migracijos atvejį.

b) Bylose yra vidaus pasas ir kiti dokumentai, bet nėra užsienio paso.

Tuo atveju, kai nėra užsienio paso, tačiau yra vidaus pasas, rekonstruoti visą kelionę (dienų tikslumu) galimybės nėra. Vis dėlto šis modelis leidžia užfiksuoti esminį faktorių – asmens pasirinkimą emigruoti. Vadovaujantis užsienio pasų išdavimo taisyklėmis, jei asmuo į kelionės bylą negrąžindavo užsienio paso, tai reikšdavo, kad jis negrįžo, nes byloje yra likęs vidaus pasas, be kurio asmuo negalėjo funkcionuoti šalies viduje.

c) Bylose yra vidaus arba užsienio pasas, tačiau trūksta kito pavienio dokumento.

Net ir tokiu atveju, kai asmuo negrįžo, galima įžvelgti ir plėsti tyrimo galimybes, identifikuojant įvairius migracijos tipus arba laikotarpius. Ši grupė sietina su biurokratinėmis klaidomis²³⁷, kurios būna neišvengiamos. Ne visose byloje yra visi kiti šalutiniai užsienio pasui gauti reikalingi dokumentai, pavyzdžiui, nėra liudijimo apie asmens teistumą, tačiau, jei byloje yra užsienio arba vidaus pasas, interpretuojant šaltinius galima daryti išvadą, kad dokumentas tiesiog pasimetė.

²³⁴ *Užsienio pasams duoti taisyklės*.

²³⁵ T. y. į pasą galėjo būti įrašomas ne vienas asmuo.

²³⁶ *Užsienio pasams duoti taisyklės*.

²³⁷ Tyrime pasitaikė atvejų, kai dokumentai buvo fiziškai sugadinti.

Negalima ignoruoti klaidos faktoriaus – tai verčia kelti šaltinių patikimumo klausimą. Kadangi užsienio pasų, kaip šaltinių, daug, bylas, kuriose nėra visų komplekte privalomų dokumentų, numatytų *Užsienio pasams duoti taisyklėse*, reikėtų atmesti kaip netinkamas, įvardijant, kad šaltinis nėra visos sudėties ir nesuteikia pakankamos informacijos, arba, įvertinus netikslumus, naudoti tik reikiamą medžiagą, kurioje pateikiama tiksli informacija. Vien LCVA galima suskaičiuoti 9 fondus, kuriuose saugomos bylos užsienio pasui gauti.²³⁸ Šaltinių masiškumas leidžia atmesti nevisiškai suformuotas bylas ir taip nepakenkti kokybiniam tyrimams. Vertinant informacijos tikslumą dokumentuose, iškyla dar viena problema – kelionės tikslo nurodymas prašyme gauti užsienio pasą. Šiuo atveju negalima atsakyti, ar asmuo nurodydavo tikslus kelionės motyvus, ar ne. Kelionės tikslas dažniausiai būdavo nurodomas vienu žodžiu (pvz., ekskursija, emigracija, svečiuotis).²³⁹ Dėl to apibendrinti kelionės tikslus būtų rizikinga, kita vertus, dokumentų peržiūra atskleidžia nurodytų kelionės motyvų tendencijas, jos tyrime lyginamos su sakytinėje istorijoje kur kas plačiau pateikiamais emigracijos pasirinkimo pasakojimais.

Įsivertinus šaltinių ribotumą ir interpretacinius pavojus, žydų emigracija ir emigranto socialinis portretas, remiantis bylomis užsienio pasui gauti, analizuojami šiais aspektais:

- a) **asmeninė informacija bylose užsienio pasui gauti;**
- b) **kelionės trukmė;**
- c) **(e)migracijos tikslai.**

Asmeninė informacija užsienio pasuose

Pirmuosiuose užsienio paso puslapiuose būna užfiksuota asmeninė informacija: vardas, pavardė, lytis, gimimo metai, tikyba, profesija, šeiminė

²³⁸ LCVA Vidaus reikalų ministerijos fonde nr. 377 esančios „Užsienio pasų ir pasams gauti“ bylos. Asmens kelionės dokumentų yra ir LCVA fonde nr. 673, taip pat fonduose nr. 412 („Šiaulių apskrities viršininkas“), f. 1600 („Biržų miesto savivaldybė“), f. 402 („Kauno apskrities viršininkas“), f. 403 („Kėdainių apskrities viršininkas“), f. 404 („Panevėžio apskrities viršininkas“), f. 405 („Raseinių apskrities viršininkas“), f. 406 („Rokiškio apskrities viršininkas“), f. 407 („Seinų apskrities viršininkas“), f. 408 („Tauragės apskrities viršininkas“), f. 409 („Trakų apskrities viršininkas“, „Švenčionių apskrities seniūnija“ (*Starostwo Powiatowe Święciańskie*), f. 410 („Ukmergės apskrities viršininkas“), f. 411 („Šakių apskrities viršininkas“), f. 413 („Švenčionėlių apskrities viršininkas“), f. 417 („Kėdainių apskrities savivaldybė“), f. 1261 („Ukmergės apskrities savivaldybė“), f. 1291 („Švenčionių apskrities viršininkas“), f. 1342 („Kretingos apskrities savivaldybė“), f. 1757 („Tauragės apskrities savivaldybė“) ir kt.

²³⁹ Daugiau apie kelionės tikslus ir jų patikimumą žr. p. 62–72.

padėtis, gimtoji vieta, gyvenamoji vieta. Jei kelionės byloje nėra užsienio paso, asmeninė informacija būna nurodyta liudijime, kad gyventojas neturi skolų, arba kelionės prašyme. Būtent nuo šios informacijos susisteminimo siūlytina pradėti tyrinėti užsienio pasų bylas. Suminėta informacija yra išeities pozicija tiriant bylas užsienio pasui gauti bei apsibrėžiant generalizuotus keliautojo ar emigranto socialinio portreto požymius.

Kiekybiškai susisteminus šią informaciją, galima apibūdinti bendrą keliautojų socialinį portretą. Tyrime jis suprantamas kaip tam tikros grupės (šiuo atveju – Lietuvos žydų) socialinė charakteristika – veikla, gyvenimo būdas, taip pat lyties, amžiaus, profesijos ir kitos panašios charakteristikos, leidžiančios apibūdinti grupes ir jas analizuoti.²⁴⁰ Išnagrinėjus dokumentus identifikuota, kad iš viso keliavo 291 asmuo, nors buvo išduoti 259 pasai. Vadovaujantis tarpukario pasų išdavimo taisyklėmis, su vienu pasu galėjo keliauti visa šeima su vaikais²⁴¹. Čia vėl svarbu pabrėžti, kas jau minėta: būdamas tuometės migracijos amžininkas, Pakštas užfiksavo, kad bent iki 1924 m. migracijos statistika buvo skaičiuojama netiksliai, nes keliautojai buvo fiksuojami pagal išduotų pasų skaičių, o ne jame nurodytų asmenų skaičių.²⁴²

Išnagrinėjus 259 bylas identifikuota, kad iš Lietuvos į užsienį iš viso keliavo 111 moterų, 148 vyrai ir 32 vaikai, kurie buvo įrašyti vieno iš tėvų užsienio pase. Iš esmės šie skaičiai apie migraciją nieko nepasako, nes pats fondas neturi reprezentatyvaus skaičiaus bylų, kad būtų galima apibendrinti statistinius rodiklius. Šioje tyrimo dalyje siekiama kito dalyko – kokybinės informacijos. Todėl reikia kelti tokius klausimus: kiek moterų keliavo vienos, o kiek – su vaikais; kiek vyrų keliavo vieni; ar ir kaip tai lėmė kelionės trukmę; ar keliautojų profesija turi įtakos kelionės šalies ir trukmės pasirinkimui? Atsakant į šiuos klausimus, išryškėja septynios asmenų grupių kategorijos:

- 1) vyrai, keliaujantys vieni (114 atvejų);
- 2) moterys, keliaujančios vienos (70 atvejų);
- 3) visos šeimos kelionė (36 atvejai; dažniausia 4–6 asmenų šeimos);
- 4) mama keliauja su vaikais iki 17 m. (14 atvejų);
- 5) tėtis keliauja su vaikais (3 atvejai);
- 6) vyras keliauja su žmona (20 atvejų);
- 7) nepilnamečių kelionės (2 atvejai).

Negalima atmesti tikimybės, kad buvo ir daugiau nei šios 7 keliautojų grupės. Vis dėlto, vadovaujantis užsienio pasų išdavimo taisyklėmis, kuriose

²⁴⁰ Anthony Giddens, *Sociologija*, Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2005.

²⁴¹ *Užsienio pasams duoti taisyklės*.

²⁴² Kazys Pakštas, *Baltijos respublikų politinė geografinė...*, p. 53.

nurodyta, kaip gali keliauti asmenys, šios grupės yra pagrindinės. Nustatytos (e)migrantų grupės ne tik rodo proceso dinamiškumą, žiūrint į keliautojus kaip į statistinius vienetus, bet ir leidžia kelti klausimą – kuo specifiška buvo kiekviena iš keliautojų grupių? Keliautojų grupių identifikavimas pasuose tampa pagrindu kokybiškai tyrinėti užsienio pasų kelionės bylas.

Kelionės trukmės nustatymas remiantis bylomis užsienio pasui gauti

Kaip aptarta, ilgą laiką tarpukariu nebuvo skirties tarp išvykstančiųjų (keliaujančių) trumpam ir pasirenkančių emigranto kelią, tad identifikuojant asmens pasirinkimą emigruoti svarbu nustatyti kelionės trukmę. Galime skirti kelis būdus kelionės trukmei nustatyti. Pagal kelionės trukmę galima nustatyti, kokia migracijos forma buvo būdinga konkrečiai migrantų grupei. Pirmasis kelionės trukmės nustatymo būdas yra pagrįstas pagalbine istorijos disciplina – sfragistika. Kertant Lietuvos teritorijos sieną, užsienio pasuose buvo dedamas antspaudas, kuriame tiksliai matyti, kada žmogus išvažiavo (metai, mėnuo, diena), kada grįžo, ir atspaudu pavidalu pažymima kelionės viza, į kurią šalį asmeniui leidžiama keliauti.

Antrasis būdas nustatyti kelionės trukmę – užsienio paso bylą susieti su pasų išdavimo taisyklėmis. Kaip jau aptarta šaltiniams skirtoje dalyje, šis būdas turi būti taikomas kritiškai. Jei kelionės byloje nėra užsienio paso, tačiau yra vidaus pasas, galima traktuoti, kad asmuo emigravo.²⁴³ Negrąžinęs užsienio paso pilietis negalėjo atgauti vidaus paso, kuris šalyje buvo pagrindinis asmens tapatybės dokumentas. Tyrime pasitaikė atvejų, kai užsienio pasas buvo grąžintas į bylą, nors asmuo ir toliau liko reziduoti emigracijos vietoje, tačiau tai labiau išimtys nei dažnai pasitaikančios situacijos. Pavyzdžiui, Ruvino Kromo užsienio pasas 1935 m. buvo grąžintas su priedu: „nebetinkamas naudoti, nes asmuo paėmė Prancūzijos pilietybę“²⁴⁴. Buvo identifikuotos dar keturios bylos, kurių atvejais dėl dokumento savininko mirties arba kitos pilietybės priėmimo diplomatinės įstaigos užsienio pasus persiuntė atgal į Lietuvą.²⁴⁵

1937 m. rugsėjo 30 d. užsienio pasų išdavimo taisyklės buvo pakoreguotos: nuo tada užsienio pasai, išduoti Lietuvos piliečiams, galiojo tik pusę metų (iki tol – ne ilgiau nei vienerius metus)²⁴⁶. Pasų grąžinimas į bylas dar kartą patvirtina, kad dokumentai bylose užsienio pasui gauti buvo surinkti

²⁴³ *Užsienio pasams duoti taisyklės*, 1937.

²⁴⁴ Ruvino Kromo užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 202.

²⁴⁵ Binko Papiškerio užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 266; Vinco Buivydo užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 44.

²⁴⁶ *Vyriausybės žinios*, 1937 m. rugsėjo 30 d., nr. 588, p. 1.

ne atsitiktinai, o laikantis tuo metu galiojusių įstatymų. Tai dar viena aplinkybė, rodanti, kad dokumentų seka užsienio paso byloje leidžia identifikuoti kelionės trukmę. Iš 259 sudarytų pasų bylų galima nustatyti, kad emigravo 125 asmenys, o trumpalaikę arba sezoninę migraciją buvo pasirinkę 135 asmenys. Šiuos duomenis sugretinus su ankstesniame poskyryje išskirtais migrantų tipais, galima matyti aiškius kokybinius šių grupių skirtumus, priklausomai nuo migracijos trukmės ir šalies pasirinkimo.

Iš migracijos tipų (modelių) matyti, kad emigraciją pasirinkdavo žmonės, kurie keliaudavo su visa šeima, pavieniui keliaujančios moterys arba moterys su vaikais. Šios grupės asmenys pasirinko tolimesnes šalis, pavyzdžiui, JAV, PAS, taip pat Pietų Amerikos šalis. Šių šalių pasirinkimas gana aiškiai leidžia suvokti (turint omenyje tarpukario kelionės sąlygas), kad tolimesnės šalys buvo emigracijos šalys. Modelis, kuris pasižymėjo tuo, kad emigraciją pasirinko šeimos arba moterys su vaikais, leidžia teigti, kad tarpukario Lietuvos žydams buvo būdinga grandininė migracija (angl. *chain migration*). Ši migracija priskiriama XIX a. Rytų Europos žydų migracijos tipui²⁴⁷.

Iš kelionės dokumentų taip pat galime rekonstruoti atvejus, kai žmonės emigravo į Vokietiją, Angliją. Taip pat būta atvejų, kai žmonės negrįžo iš Latvijos, nors planavo svečiuotis trumpai. Dar vienas įkalbingas migracijos tyrimo dėmuo – nelegalios emigracijos mastas. Esant tokioms veikoms byla užsienio pasui gauti klaidina ir nesuteikia gretutinės duomenų patikrinimo galimybių. Tokiais atvejais tyrinėjant užsienio pasus atsiduriama aklavietėje, nes neaišku, ar žmonės šalyse, nurodytose kaip kelionės tikslas, pasiliko, ar keliavo į tolimesnes vietas, neužfiksuotas dokumentuose. Taip pat užsienio pasai pateikia keletą atvejų, kuomet asmenys, išvykę trumpam, emigravo, o po ilgo laiko (1–3 metų) grįžo. Šie skirtingi atvejai atskleidžia visą (e)migracijos vaizdo dinamiškumą ir nevienalytiškumą.

Svarbiausia galimybė analizuojant užsienio pasų bylas, kaip emigracijos tyrimo vienerūšį šaltinį, yra galimybė ne tik nustatyti kelionės trukmę, bet ir rekonstruoti visą kelionės maršrutą (jei jis nesiskiria nuo oficialiai deklaruotojo) – nuo išvykimo iki atvykimo vietos ir atgal, matant tarpines, arba tranzitines, stoteles. Memuaruose ir sakytinėje istorijoje labiau fiksuojamos patirtys ar atsiminimas apie jas, o pasų bylos leidžia identifikuoti tiksliai kelio(nės) detales. Dėl šių aplinkybių bylos užsienio pasui gauti yra kaip kompleksinis šaltinis. Trečiajame skyriuje užsienio pasų bylos, pateikiamos tyrinėjant emigracijos kelius, leidžia identifikuoti pasirinktų kelionių maršrutus ir tiksliai kelionių datas. Trumpalaikę migraciją pagal pasų

²⁴⁷ Gur Alroey, *Information, Decision, and Migration...*

bylose pateiktą informaciją galime suskirstyti į tris tipus: kelių dienų kelionė, kelių savaitių kelionė, sezoninė migracija. Kelių dienų kelionės dauguma atvejų buvo netolimos – asmenys vyko į Latviją arba Lenkiją.

Greta emigracijos, trumpalaikių išvykimų yra dar viena migracijos rūšis, atspindinti kelionės bylose, – tai sezoninė migracija. Ji tarpukariu buvo suvokiama kaip vykimas uždarbiauti į žemės ūkio regionus trumpam laikotarpiui – nuo kelių savaitių iki kelių mėnesių ir buvo būdinga lietuviams. Tačiau nuoseklesnė kelionės dokumentų bylų analizė leidžia kiek kitaip pažvelgti į sezoninės migracijos reiškinį ir pripažinti jį būdingu arba galimu ir tarp žydų. Kad žydams taip pat buvo būdinga sezoninė migracija, o po jos – grįžimas į Lietuvą, rodo ir tai, jog į Latviją išvykusių asmenų pasuose dažniausiai būdavo įvardytos žemdirbio, šeimininkės, amatininko (mūrininko, stiklioriaus) veiklos.

Asmens socialinių bruožų bei kelionės trukmės sugretinimas leidžia teigti, kad žydams sezoninė migracija taip pat buvo būdinga. Kelionės trukmė taip pat suteikia galimybę rekonstruoti, kokie keliai ir vietos buvo būdingi įprastame šalies piliečių gyvenime. Dekonstravus užsienio pasų bylas kaip šaltinius, atsiveria galimybės kokybiškai tyrinėti žydų emigrantų socialinę sudėtį, keliautojų modelius, kelius ir iš dalies rekonstruoti emigracijos tikslus.

Emigracijos tikslai dokumentuose – tikri ar sumeluoti?

Įprasta manyti, kad pagrindine tarpukario Lietuvos žydų migracijos priežastimi laikomos prastos ekonominės sąlygos tuometėje Lietuvoje ir paplitusios sionizmo idėjos.²⁴⁸ Nagrinėjant tarpukario migracijos įstatymus, galima pastebėti, kad Lietuvos Vyriausybė nesiekė suvaržyti emigracijos.²⁴⁹ Lenkijoje arba Čekoslovakijoje savo ruožtu įvairiais tarpukario laikotarpiais migraciją buvo siekiama sumažinti ją reglamentuojant.²⁵⁰ Šio tyrimo šaltiniai leidžia (bent iš dalies) identifikuoti, kokiais tikslais žmonės keliavo. Reikia pabrėžti, kad ne visose fondo nr. 377 apyrašo nr. 12 bylose yra išlikę asmenų prašymai gauti užsienio pasus, o būtent juose ir būdavo nurodomas kelionės tikslas. Iš 259-ių išnagrinėtų bylų 101-oje yra pateikti prašymai gauti užsienio pasą. Tai vėlgi rodo, kad ne visuomet užsienio pasų bylos buvo suformuojamos kruopščiai.

Žiūrint iš šių dienų perspektyvos, gali kilti klausimas, kodėl (e)migruojantys asmenys neturėtų nurodyti tikrų savo kelionės priežasčių?

²⁴⁸ Gur Alroey, *Information, Decision, and Migration...*, p. 70.

²⁴⁹ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*

²⁵⁰ Tara Zahra, *The Great Departure...*, p. 106.

Migracijos tyrinėtoja Zahra yra nustačiusi keletą atvejų, kai emigracijos prašymuose žmonės net maldaudavo leisti jiems išvykti, kad galėtų susikurti geresnes gyvenimo sąlygas.²⁵¹ Šiame tyrime tokių atvejų nepasitaikė, o nagrinėtuose prašymuose nurodyti tikslai buvo konkretūs, kartais būdavo išsiplečiama argumentuojant kelionės tikslą. Pagrindinius kelionės tikslus galima suskirstyti į dvi grupes: 1) ilgalaikiai kelionės tikslai – emigracija arba keliavimas pas vyrą arba giminaičius apsigyventi visam laikui; 2) trumpalaikiai kelionės tikslai: pasisvečiuoti, gydytis, mokytis, uždarbiauti, ekskursija.

²⁵¹ Ten pat.

2. LIETUVOS ŽYDŲ EMIGRACIJOS KRYPTYS IR TENDENCIJOS 1918–1940 METAIS

2.1. Statistiniai duomenys apie žydų emigraciją iš Lietuvos 1923–1939 metais

Kaip ir lietuvių emigracijos statistika, taip pat ir žydų emigracijos iš Lietuvos duomenys analizuoti mokslininkų XX a. 9-ajame dešimtmetyje ir vėliau.²⁵² Nagrinėjant žydų emigraciją statistiniai duomenys išskiriami tik emigracijos į PAS ir Palestiną atvejais, nes būtent į tas šalis absoliuti dauguma emigrantų buvo žydai. Istoriografijoje paminimas, bet aiškiai nėra išreiškiamas faktas, kad žydai emigravo ir į kitas lietuvių emigracijai būdingas šalis, tai išryškinama šiame tyrime. Tiesa, pavyzdžiui, Brazilijos atveju – žymiai mažesniais mastais.

Statistinius emigracijos iš Lietuvos duomenis mokslininkai analizavo remdamiesi *Lietuvos statistikos metraščiu*.²⁵³ Atamukas, remdamasis Eidinto tyrimais, pateikė lentelę su žydų emigracijai būdingomis šalimis, tačiau joje nurodyti skaičiai ne visur atitinka minėtą *Statistikos metraštį* ar Eidinto tyrimus, tai laikytina korektūros klaidomis.²⁵⁴ Dar 1985 m. Eidintas apibendrino emigrantų iš Lietuvos 1920–1940 m. statistikos rodiklius, labiausiai koncentruodamasis į lietuvius, tačiau emigracijos statistiką jis detalizavo ir tautybėmis.²⁵⁵ 1920–1922 m. statistinius emigracijos rodiklius jis pateikė remdamasis įvairiais VRM pranešimais. Taip pat jis pateikė bendrus Lietuvos piliečių emigracijos iki 1927 m. skaičius, tačiau tautybė ir lytis nebuvo nurodoma.²⁵⁶ Tiksliausia galima laikyti 1928–1939 m. emigracijos statistiką. Eidinto sudarytose lentelėse yra pavienių klaidų, kurios, tikėtina, atsirado dėl aritmetinių netikslumų, be to, žydų emigracija išskirta negrupuojant lytimis pamečiui.

Šiame tyrime, remiantis *Lietuvos statikos metraščiu*, nuspręsta sudaryti žydų emigracijos iš Lietuvos 1928–1939 m. statistikos lentelę, taip atskleidžiant, kokie buvo žydų emigracijos iš Lietuvos mastai ir tendencijos. Svarbu pažymėti, kad iki 1923 m. statistiniai emigrantų duomenys nebuvo

²⁵² Statistinius duomenis analizavo A. Eidintas, S. Vaitekūnas, L. Truska, emigracijos į Palestiną atveju – E. Bendikaitė.

²⁵³ Statistiniai duomenys sudaryti remiantis Lietuvos statistikos metraščiuose pateiktais duomenimis apie iš Lietuvos 1928–1939 m. emigravusius žydus.

²⁵⁴ Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*, Vilnius, 2007, p. 155.

²⁵⁵ Alfonsas Eidintas, „Lietuvos statistikos duomenys apie 1920–1940 m. emigraciją“, p. 54–65.

²⁵⁶ Ten pat, p. 61.

fiksuojami. Eidintas teigia, kad tarpukariu migracija buvo stebima ir fiksuojama jau nuo 1919 m., o informaciją rinko statistikos biurai, fiksavę išduotų užsienio pasų skaičių, o ne kiek asmenų į juos buvo įrašyta.²⁵⁷ Taip buvo skaičiuojama iki 1923 metų. Analizuojant ir sudarant žydų emigracijos statistiką iškyla dvi problemos:

1. Iki 1928 m. nėra galimybės nustatyti emigrantų skaičiaus pagal tautybę ir lytį, nes tai nebuvo fiksuojama statistiniuose duomenyse.

2. 1923–1939 m. nėra galimybės išskirti, iš kurių Lietuvos miestų buvo būdinga emigruoti Lietuvos žydams ir kokios buvo tų asmenų socialinės charakteristikos, nes *Lietuvos statistikos metraštyje* tai užfiksuota kaip bendros tendencijos Lietuvos piliečiams. Išskirtini PAS ir Palestinos atvejai, kadangi ten emigravo beveik vien žydai, todėl socialines charakteristikas nustatyti galima.

Kaip šios problemos sprendžiamos tyrime? Pirmuoju atveju, pasitelkiant 1939 m. *Lietuvos statistikos metraštį*, parengta 1 lentelė, kurioje nurodomi bendri Lietuvos emigracijos skaičiai, suvokiant, kad tiksliausiai galima nustatyti žydų emigracijos į PAS ir Palestiną skaičius.²⁵⁸ Įprastas reiškinytis tai, kad pirmaisiais 3-iojo dešimtmečio metais tikslų statistinių duomenų nėra. Pavyzdžiui, imigracijos į JAV atveju 1920–1923 m. nėra statistinių duomenų, kiek asmenų emigravo iš Baltijos šalių, – jie buvo priskiriami prie Rusijos ir tik vėliau dažnai apskaičiuojami kaip imigrantai iš Baltijos šalių.²⁵⁹ Antrąją problemą – socialinę emigrantų struktūrą iš kokybinės perspektyvos leidžia išspręsti tyrime naudojami šaltiniai – užsienio pasų bylos, kurios suteikia kokybinės informacijos apie emigruojančius asmenis.²⁶⁰ Užsienio pasų bylos, kaip šaltiniai, suteikia galimybę pamatyti, kokie skirtingi emigruojančių žmonių profiliai (nes su vienu pasu kartais keliaudavo ne vienas asmuo), taip pat atskleidžia asmenų socialines charakteristikas, o statistiniai duomenys – emigrantų skaičius ir bendras tendencijas.

Moksliniai tyrimai rodo, kad tarpukario žydų emigracija iš Rytų Europos buvo ženkliai mažesnė nei XIX a. pabaigoje.²⁶¹ Kalbant apie

²⁵⁷ Alfonsas Eidintas, *Lietuvos kolumbai...*, p. 68.

²⁵⁸ Žr. 1 lentelę *Lietuvos piliečių emigracija 1923–1927 m.*, p. 74.

²⁵⁹ Mark Tolts, „Population and Migration“, in: *The YIVO Encyclopaedia of Jews in Eastern Europe*, prieiga per internetą: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Migration_since_World_War_I (žiūrėta 2024 02 19).

²⁶⁰ Žr. poskyrį „Socialinė migruojančių asmenų charakteristika remiantis užsienio pasų bylomis“, nuo p. 80.

²⁶¹ Jacob Lestchinsky, „Jewish migration for the past hundred years“, p. 56.

tarpukario Rytų Europos kontekstą, didžiausi emigracijos mastai fiksuoti Lenkijoje, Vokietijoje ir Rumunijoje.²⁶² 1931–1939 m. Lenkijoje gyveno 3 474 000 žydų, tai sudarė apie 10 proc. visų Lenkijos piliečių.²⁶³ Skaičiuojama, kad tarpukariu iš Lenkijos emigravo 400 000 žydų.²⁶⁴ Lietuva buvo ketvirtoji šalis pagal žydų emigrantų skaičių. Eidinto surinktais duomenimis, 1920–1940 m. iš Lietuvos emigravo 102 461 gyventojas, iš jų 30 869 į JAV (30,1 proc.), 24 973 (24,4 proc.) į Braziliją, 7 942 (7,8 proc.) į Argentina, 4 437 (4,3 proc.) į Kanadą, 5 264 (5,1 proc.) į Urugvajų. Be to, į Pietų Afriką emigravo 7 215 (7 proc.) išeivių, į Palestiną 5 008 (4,9 proc.) – absoliuti dauguma emigrantų šiomis dviem kryptimis – žydai. Bendrai 1929–1939 m. daugumą išeivių sudarė lietuviai – 56 proc., o žydai – 36 procentus.²⁶⁵

1 lentelė. Lietuvos piliečių emigracija 1923–1927 m.²⁶⁶

	1923	1924	1925	1926	1927	Iš viso
JAV	1 845	861	778	1 090	1 429	6 003
Argentina	112	499	689	1 353	1 995	4 648
Brazilija	33	24	22	5 669	11 707	17 455
Kanada	112	195	112	969	1 040	2 428
Urugvajus	33	141	85	229	571	1 059
PAS	16	38	72	106	409	641
Palestina	-	476	377	202	56	1 111
Kitos šalys	542	817	734	746	884	3 723
Iš viso:	2 693	3 051	2 869	10 364	18 091	37 068

1-oje lentelėje pateiktas bendras iš Lietuvos emigravusių žydų skaičius nuo 1923 iki 1927 metų. Minimuoju laikotarpiu iš Lietuvos išvyko 37 068 asmenys. Statistiniai duomenys leidžia nustatyti, kad į PAS emigravo 3 723 asmenys, o į Palestiną – 1 111. Kalbant apie žydų emigraciją, galima pastebėti, kad žydų emigracija į PAS ir Palestiną nuo pat 1923 iki 1939 m. vidutiniškai kas metai išliko vienoda.²⁶⁷ Nuo 1923 iki 1929 m. buvo didžiausias emigracijos iš Lietuvos mastas, tačiau apmaudu, kad tikslesnės tų metų emigracijos statistikos negalime rekonstruoti (toliau pateikiama lentelė nr. 2 ir jos tęsinys).

²⁶² Mark Tolts, „Population and Migration“.

²⁶³ Antony Polnisky, Ezra Mendelsohn, Jerzy Tomaszewsky, „Introduction“, in: *Polin: Studies in Polish Jewry, volume 8: Jews in Independent Poland, 1918–1939*, 2004, Liverpool University Press, *Littman Library of Jewish Civilization*, p. 15–22.

²⁶⁴ Ten pat.

²⁶⁵ Alfonsas Eidintas, „Lietuvos statistikos duomenys apie 1920–1940 m. emigraciją“, p. 54–65.

²⁶⁶ Lentelė sudaryta remiantis 1939 m. Lietuvos statistikos metraščiu: *Lietuvos statistikos metraštis 1939*, Centrinis statistikos biuras, 1940, p. 54.

²⁶⁷ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, p. 65.

2 lentelė. Lietuvos žydų emigracija 1928–1939 m.

Šalis Metai ↓	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M
JAV	77	98	94	192	67	116	34	59	14	27	16	25
Argentina	63	57	199	130	99	108	10	18	5	15	7	17
Brazilija	49	52	101	44	25	34	1	15	6	25	12	14
Kanada	37	71	74	115	90	103	11	11	9	22	3	7
Urugvajus	128	120	218	169	73	92	26	54	11	39	10	15
PAS	486	292	795	403	409	363	145	309	87	203	58	136
Palestina	15	24	63	83	29	51	33	77	67	122	306	365
Kitos šalys	49	46	53	65	40	37	7	15	7	6	11	18
SSRS	-	-	-	-	-	-	165	127	26	26	-	-
Iš viso:	904	760	1 597	1 228	832	904	254	566	232	485	423	597
Bendras skaičius	1 664		2 825		1 736		820		717		1 020	

2 lentelė. Lietuvos žydų emigracija 1928–1939 m.(tęsinys)

Šalis Metai ↓	1934		1935		1936		1937		1938		1939	
	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M
JAV	27	34	38	47	29	31	64	65	82	76	97	90
Argentina	7	18	9	22	12	27	13	28	11	23	4	1
Brazilija	9	24	11	17	20	18	3	5	-	-	5	5
Kanada	6	9	4	6	13	24	3	2	2	3	20	22
Urugvajus	13	28	9	24	8	25	14	17	-	-	1	-
PAS	80	183	99	156	106	156	61	94	41	68	45	58
Palestina	300	346	403	539	216	285	26	24	44	57	24	42
Kitos šalys	2	15	12	22	15	22	13	15	8	11	9	16
SSRS	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iš viso:	444	657	585	833	419	588	197	250	188	238	205	234
Bendras skaičius	1 101		1 418		1 007		447		426		439	
Iš viso 1928–1939	6 280 vyrų 7 340 moterų 13 620 bendras skaičius											

2-oje lentelėje pateikti Lietuvos žydų emigrantų duomenys, išskiriant metais ir lytimis. 1928–1939 m. iš Lietuvos emigravo 34 017 Lietuvos piliečių, iš kurių 19 298 lietuviai, 13 620 žydai, likę emigrantai – vokiečiai ir rusai. Apibendrinus 1-os ir 2-os lentelių duomenis galima išskirti, kad visą tarpukario laikotarpį pagrindinės žydų emigracijos šalys buvo:

1. PAS,
2. Palestina,
3. JAV,
4. Urugvajus.

Svarbu paminėti, jog dažnai mokslininkai apibendrina, kad Rytų Europos žydams būdingos tos pačios imigracijos šalys.²⁶⁸ Tačiau, pavyzdžiui, Lenkijos emigrantams pagrindinė imigracijos šalis buvo Palestina – tai sudarė 43,7 proc. visų emigrantų, Argentina – 18,8 proc., JAV – 10,9 proc., Brazilija – 8,1 proc.,²⁶⁹ o Pietų Afrika visai neminima kaip imigracijos šalis, būdinga Lenkijos žydams. Lietuvos žydų atveju iš statistinių duomenų matyti, kad panašiu laikotarpiu Lietuvos žydų emigracija į Braziliją buvo labai negausi, o Lenkijos atveju sudarė apie 8 proc. visos žydų emigracijos. Vokietijos žydams panašiu laiku buvo būdinga emigruoti į Palestiną ir JAV.²⁷⁰ Emigracija iš Latvijos nebuvo tokia gausi kaip iš Lietuvos, šalys taip pat skyrėsi, pavyzdžiui, iki 1925 m. dauguma Latvijos žydų emigravo į SSRS.²⁷¹

Kadangi nuo 1928 m. esama aiškesnių statistinių tendencijų išskirti tautybėmis bei lytimis, suvedus duomenis matyti, kad 1928–1938 m. į JAV emigravo 3 544 Lietuvos piliečiai, iš kurių 1 234 žydai, o lietuvių 1 376. Galima sakyti, kad skaičius pasidalinęs per pusę.²⁷² Tai ženklūs skaičiai suvokiant, kad tuo metu žydai sudarė 7 proc. šalies piliečių. Paminėtinas ir Urugvajaus atvejis. Per minėtą laikotarpį į Urugvajų emigravo 2 693 Lietuvos piliečiai: 1 689 lietuviai, 648 žydų tautybės asmenys – tai trečdalis visų emigrantų. Panaši tendencija ir emigracijos į Kanadą atveju. Visiškai nepalyginama situacija kalbant apie Braziliją: minėtais metais ten išvyko 5 129 lietuviai ir 394 žydai. Taigi, palyginus statistinius žydų ir lietuvių emigracijos duomenis matyti tendencija, kad žydai taip pat rinkosi lietuviams

²⁶⁸ Frank Wolff, „Global walls and global movement: new destinations in Jewish migration, 1918–1939“, p. 187–204.

²⁶⁹ Chaimas Elinas, *Moderninė žydų emigracija*, p. 14.

²⁷⁰ Ten pat, p. 15.

²⁷¹ Mark Tolts, „Population and Migration“, in: *The YIVO Encyclopaedia of Jews in Eastern Europe*, prieiga per internetą: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Migration_since_World_War_I (žiūrėta 2024 02 19).

²⁷² Alfonsas Eidintas, „Lietuvos statistikos duomenys apie 1920–1940 m. emigraciją“, p. 57.

būdingas šalis, kas yra logiška. Tačiau lietuvių emigracijos tyrimuose pritrūksta žydų emigracijos dėmens, juk kai kuriais atvejais ši bendruomenė sudarė žymią emigrantų dalį, bet tyrimuose tie asmenys laikomi lietuviais, o PAS ir Palestinos atveju išskiriami kaip žydai, todėl kalbant apie emigraciją į abiem tautoms būdingas šalis teisingiausia įvardinti emigrantus kaip Lietuvos piliečius.

Svarbus skirtumas nuo lietuvių tas, kad žydų atveju didesnę dalį emigrantų sudarė moterys – 7 340, tuo pačiu laikotarpiu emigravo 6 280 vyrų.²⁷³ Tokia tendencija matoma visoje Rytų Europos žydų emigracijoje: 1915–1927 m. iš 100 žydų emigrantų iš Rytų Europos 48 proc. buvo vyrų ir 52 proc. moterų.²⁷⁴ Tai sietina su žydų bendruomenei jau XIX a. būdinga grandinine emigracija. Lietuvių emigracijos atveju 11 032 emigrantai buvo vyrai, 8 266 moterys.²⁷⁵ Skaičiuose atsispindi lietuviams būdinga emigracija žemės ūkio darbams į Braziliją ir kitas Pietų Amerikos šalis. Be to, tai rodo ne taip gerai kaip žydų bendruomenės atveju susidariusius emigracijos tinklus, nes net į tas šalis, kur žydams emigruoti buvo ne taip populiaru, moterų emigracija buvo šiek tiek didesnė nei vyrų. Pavyzdžiui, 1929 m. į Urugvajų emigravo 218 žydų tautybės moterų ir 169 vyrai.²⁷⁶

Dar viena svarbi paminėtina tendencija, kad nuo 1931 m. Lietuvos žydai sudarė pagrindinę šalies emigrantų dalį, didžiausi emigrantų srautai vyko į PAS ir Palestiną.²⁷⁷ Pavyzdžiui, 1936 m. iš Lietuvos emigravo 1 007 žydai ir 407 lietuviai.²⁷⁸ Emigrantų lietuvių skaičius sumažėjo dėl 1929 m. ekonominės krizės ir dėl to, kad 1927 m. Lietuvos valdžia uždraudė lietuvių emigrantus į Braziliją plukdyti nemokamai.²⁷⁹

Įdomu palyginti 1936 m. organizacijos HIAS-ICA (Kauno biuro) pateiktą 1925–1936 m. statistinę medžiagą apie Lietuvos žydų imigracijos šalis su *Lietuvos statistikos metraštyje* susisteminta informacija. HIAS-ICA duomenimis, 1925–1936 m. iš Lietuvos emigravo 18 888 žydai. Taip emigracijos skaičiai pasiskirstę šalimis²⁸⁰:

1. 4 988 asmenys emigravo į Pietų Afriką,
2. 6 084 – į Palestiną,

²⁷³ Žr. 2 lentelės duomenis, p. 75–76.

²⁷⁴ Jacob Lestchinsky, „Jewish migration for the past hundred years“, p. 7.

²⁷⁵ Alfonsas Eidintas, „Lietuvos statistikos duomenys apie 1920–1940 m. emigraciją“, p. 61.

²⁷⁶ *Lietuvos statistikos metraštis 1929 m.*, Kaunas, 1930, p. 55.

²⁷⁷ *Lietuvos statistikos metraštis 1931 m.*, Kaunas, 1932, p. 55–56.

²⁷⁸ *Lietuvos statistikos metraštis 1936 m.*, Kaunas, 1937, p. 56.

²⁷⁹ Alfonsas Eidintas, *op. cit.*, p. 60.

²⁸⁰ 18,888 Jews Leave Lithuania In Decade, laikraštyje „The Chronicler-Spokesman“, 1936 m. lapkričio 20 d.

3. 2 165 – į JAV,
4. 1 829 – į Urugvajų,
5. 1 134 – į Argentiją,
6. 910 – į Braziliją,
7. 821 – į Meksiką ar Kubą,
8. 344 – į SSRS,
9. 563 – į kitas šalis.

Iš *Lietuvos statistikos metraščio* aiškesnį žydų emigrantų skaičių galima nustatyti tik į Palestiną ir PAS 1925–1936 metais. Palyginus jį su HIAS-ICA pateikta medžiaga matyti, kad į Palestiną pagal *Statistikos metraštį* emigravo 3 959 asmenys, o pagal HIAC-ICA duomenis – 6 084; į PAS pagal Lietuvos statistiką – 5 053, o pagal HIAS-ICA – 4 988. Skirtumas tas, kad *Lietuvos statistikos metraštis* emigrantus skaičiavo pagal išvykimo faktą, o HIAS-ICA rinko duomenis pagal imigrantus. Skaičiai abiem atvejais ne tik nesutampa, tačiau ir skiriasi imigracijos ir emigracijos atveju. Palestinos atveju matoma, kad žymiai didesnis skaičius asmenų imigravo, nei buvo nurodyta emigracijos statistikoje, PAS atveju atvirkščiai – iš Lietuvos emigravo daugiau žmonių, nei nurodyta imigracijos statistikoje.

Abiem atvejais galima daryti išvadą, kad neretai emigracijos šalimi nurodyta vieta netapdavo imigracijos šalimi. Šis tyrimas parodo, kad statistiniai duomenys atspindi ne visai tikslų vaizdą apie emigraciją ir jos mastus. Tačiau pastebėtina, kad tyrime pasitaikė tik vienas sakytinės istorijos atvejis, kai vietoje plano vykti į Ameriką asmeniui dėl šeimos tragedijos teko keisti kryptį ir vykti į PAS.²⁸¹ Apie tokias situacijas liudija Lietuvoje dar netyrinėti Britų pasų kontrolės biuro Niujorke prašymai, skirti Pietų Afrikos gubernatūrai.²⁸² Dokumentuose krepiamasi į PAS gubernatūrą prašant leisti Lietuvos piliečius emigruoti iš JAV (konkrečiai – Niujorko) į PAS. Viename tokių dokumentų 1922 m. teigiama, kad Marcusas Kopelowitzius, imigravęs į JAV 1920 m., nori vykti apsigyventi pas savo dėdę PAS, leidimas emigruoti jam buvo suteiktas.²⁸³ Sakytinėje istorijoje užfiksuota atveju, kai Lietuvos piliečiai, taip pat emigravę į Palestiną, pasirinkdavo vykti į PAS ar

²⁸¹ Tilly Whiteman sakytinė istorija, 1989, KSC ZA UCT BC949_B_A477.

²⁸² Britanijos pasų kontrolės tarnyba Jungtinėse Amerikos Valstijose, 1921–1922, LLMA, f. 869 „Pietų Afrikos Respublikos žydų (litvakų) ir lietuvių kilmės asmenų dokumentų rinkinys“ (dar nesukataloguotas 2024 05 08).

²⁸³ Britanijos pasų kontrolės tarnyba Jungtinėse Amerikos Valstijose, 1921–1922, LLMA, f. 869 „Pietų Afrikos Respublikos žydų (litvakų) ir lietuvių kilmės asmenų dokumentų rinkinys“ (dar nesukataloguotas 2024 05 08), nr. 61/47, LLMA, f. 869.

atvirkščiai.²⁸⁴ Tokių dokumentų gausa rodo, kad dažnu atveju emigracijos strategijos pasikeisdavo, todėl emigracijos ir imigracijos skaičiai nelabai palyginami. Tai liudija ir *Lietuvos statistikos metraštyje* laukelio „kitos šalys“ duomenys – čia absoliučią daugumą emigrantų sudarydavo žydai. HIAS-ICA duomenimis, tai Meksika ir Kuba. Po to, kai 1921 m. Amerikoje įsigaliojo kvotos aktas, ribojęs emigrantų skaičių, žydai per šias šalis bandydavo pasiekti Ameriką, tačiau taip ir užsilikdavo jose.²⁸⁵

Pastebėtinas faktas, kad 1931 ir 1932 m. išskirta emigracija į SSRS, o visi ten emigravę asmenys buvo Lietuvos žydai. Galima tiksliai nustatyti, kad tie asmenys emigravo į Žydų autonominę sritį.²⁸⁶ Jau minėto Elino darbe nurodoma, kad 1931 m. Lietuvoje apsilankė Komzeto atstovas ir pakvietė žydus atvykti į Birobidžaną (teritorija tuometinėje SSRS).²⁸⁷ Ten išvyko 344 asmenys, kas visiškai atitinka statistinius duomenis.²⁸⁸ Yra pagrindo manyti, kad Lietuvos žydai ten migravo ir toliau, nes moksliniuose tyrumose paminima, kad Žydų autonominės srities gyventojus nuo 1929 m. ir vėliau sudarė daugiausia imigrantai iš Lenkijos, Lietuvos ir Rumunijos.²⁸⁹ Tačiau Lietuvos statistiniuose duomenyse tai nėra išskiriama. Stalino režimas paskelbė Žydų autonominę sritį komunistų rojumi Tolimuosiuose Rytuose, ši vietovė mokslininkų įvardijama kaip „Sionas be sionizmo“.²⁹⁰ Nepaisant didelių propagandos pastangų, jis pritraukė gana mažai žydų imigrantų ir apskritai nedidelį skaičių gyventojų.

2.2. Socialinė (e)migruojančių asmenų charakteristika remiantis užsienio pasų bylomis

Užsienio pasai kaip šaltiniai asmenų socialinėms charakteristikoms tyrinėti pasirinkti ne dėl emigrantų statistinių rodiklių, o kad į emigraciją būtų galima pažvelgti iš mikroperspektyvos – kaip žmonės keliaudavo ir kokie

²⁸⁴ Samuelio Abramowitziaus sakytinė istorija, 1989, KSC, ZA UCT BC949_B_A300.

²⁸⁵ *18,888 Jews Leave Lithuania In Decade*, laikraštyje: „The Chronicler-Spokesman“, lapkričio 20, 1936.

²⁸⁶ Šiandien teritorija įvardinama, birobidžanu (rus. Биробиджан, jid. בִּירוֹבִּידְזאַן) – Rusijos miestas, Žydų autonominės srities administracinis centras, esantis netoli Kinijos sienos. Mieste gyvena 70 433 žmonės (2021).

²⁸⁷ Chaimas Elinas, *Moderninė žydų emigracija*, p. 14.

²⁸⁸ Lietuvos statistikos metraštis 1933 m., Kaunas, 1934, p. 55–56.

²⁸⁹ Henry F. Srebrink, „An Idiosyncratic Fellow-Traveller: Vilhjalmur Stefansson and the American Committee for the Settlement of Jews in Birobidzhan“, in: *East European Jewish Affairs*, vol. 28, 1998, p. 41.

²⁹⁰ Frank Wolff, „Global walls and global movement: new destinations in Jewish migration, 1918–1939“, p. 192.

žmonės (e)migruodavo. Šiame tyrimo poskyryje analizuojami asmeniniai socialiniai migruojančiojo bruožai: lytis, gimimo data, gyvenamoji vieta, šeiminis statusas, užsiėmimas (profesija). Ši užsienio pasuose esanti medžiaga analizėje jungiama su statistiniais duomenimis.

Kaip jau minėta, bent tarpukario pradžioje socialinė emigrantų struktūra nėra žinoma, tačiau užsienio pasai įgalina ją tirti ir apibūdinti. Šiame poskyryje, siekiant nustatyti dokumentų savininkų socialinę padėtį migruojant, nagrinėjami užsienio pasuose pateikti asmeniniai duomenys. Standartinė užsienio pasų bylų informacija yra tokia: asmens vardas, pavardė, gyvenamoji vieta, gimimo data, išsilavinimas, šeiminė padėtis, tautybė ir religija. Tai suteikia visą medžiagą, reikalingą sisteminant tarpukariu iš Lietuvos emigravusių žydų portretą²⁹¹, kitaip tariant, leidžia atsakyti į vieną iš tyrimo klausimų – kokie žmonės pasiryždavo migruoti (ilgam ar trumpam laikotarpiui)?

Tam, kad būtų galima išgryninti (e)migruojančių žydų tautybės asmenų socialines charakteristikas, tyrime išskiriamos 7 keliautojų kategorijos:

- vyrai, keliaujantys vieni (114 atvejų);
- moterys, keliaujančios vienos (70 atvejų);
- visos šeimos kelionė (36 atvejai; dažniausia 4–6 asmenų šeimos);
- mama keliauja su vaikais iki 17 m. (14 atvejų);
- tėtis keliauja su vaikais (3 atvejai);
- vyras keliauja su žmona (20 atvejų);
- nepilnamečių kelionės (2 atvejai).

Kategorijos išskirtos dokumentus sugrupavus pagal tarpukariu veikusių užsienio pasų išdavimo principus. Kaip aptarta, pagal to meto Lietuvos Respublikos įstatymus į užsienio pasą galėjo būti įrašomas ne vienas asmuo, bet ir kartu išvykstanti žmona ir (arba) vaikai iki 17 metų, mažamečiai broliai ir seserys. Taip pat į moters pasą galėjo būti įrašomi vaikai.²⁹² Atliekant tyrimą nepasitaikė atvejų, kad į moters pasą būtų įrašytas jos sutuoktinis. Tiesa, pasų išdavimo taisyklėse nebuvo numatyta, kad vyras negali būti įrašytas žmonos užsienio pase. Taip pat nepasitaikė atvejų, kad į užsienio pasą būtų įrašyti mažamečiai broliai ar seserys, nors tokia variacija buvo galima.

Toliau šiame poskyryje išskirtos žydų emigrantų kategorijos nagrinėjamos pagal šias socialines charakteristikas, pateikiamas užsienio pase ar dokumentuose jiems gauti: amžius, šeiminė padėtis, užsiėmimas, (e)migracijos šalis, (e)migracijos pobūdis (ilgalaikė / trumpalaikė).

²⁹¹ Susisteminta nagrinėjamų užsienio pasų informacija 1 priede.

²⁹² *Pasų įstatai*, Laikinosios Vyriausybės žinios, 1919 m. liepos 26 d., nr. 9.

3 lentelė. Kategorija – keliauja pavieniai asmenys (vyrai, moterys, vaikai)²⁹³

Lytis (šaltinių vnt.)	Amžiaus vidurkis	Šeiminė padėtis (asmenų skaičius)	Dažniausia profesija	Dažniausiai nurodyti tikslai	Lakina migracija (vnt.)	Ilgalaikė migracija
M. 70	36 m.	Susituokusios – 37 Nesituokusios – 30 Našlės – 3	šeimininkė, žmona, siuvėja, prekybininkė, mokinė	emigracija, „pas vyrą“, svečiuotis, gydytis	48	19
V. 114	30 m.	Susituokę – 66 Nesusituokę – 46 Našliai – 2	be užsiėmimo, žemdirbys, pirklys, mokinys, amatininkas, prekybininkas	„užsidirbti“, emigracija, svečiuotis, mokytis	77	38

Iš visų 259-ies atvejų galima identifikuoti, jog keliavo 186 pavieniai asmenys, keliaujantys vieni (114 atvejų); moterys, keliaujančios vienos (70 atvejai), nepilnamečių kelionės (2 atvejai). Tai didžioji dalis tyrimo šaltinių atvejų. 3-ioje lentelėje pateikiami asmenų socialiniai bruožai, iš kurių matyti pavienių (e)migrantų struktūra. Pavienių vyrų migravo daugiau nei pavienių moterų. Lyginant su statistiniais duomenimis, tendencijos buvo visiškai skirtingos (deja, pasai nesuteikia reprezentatyvaus skaičiaus kiekybiniam tyrimui). Nagrinėjant 1928–1938 m. *Statistikos metraštyje* pateiktus statistinius duomenis, galima identifikuoti, kad moterų migracija buvo šiek tiek didesnė nei vyrų.

Kalbant apie pavienių migruojančių asmenų amžiaus vidurkį matyti, kad tiek vyrų, tiek moterų atveju jis yra panašus – 30–36 metai, šie duomenys koreliuoja ir su *Statistikos metraštyje* pateiktaisiais bei Eidinto tyrimais apie Lietuvos emigraciją. Vaikai iki 14 metų sudarė 15,7 proc., jaunimas nuo 15 iki 19 metų – 12,8 proc., nuo 20 iki 24 metų – 21,70 proc., nuo 25 iki 29 metų – 22 proc. visų emigrantų. Emigrantai iki 50 metų sudarė absoliučią daugumą – 93,8 procento.²⁹⁴ Šios tendencijos panašiai būdingos visoms Rytų Europos šalims nepriklausomai nuo tautybės. Tyrime išskirtose (e)migrantų kategorijose dominuojanti migranto amžiaus grupė yra 30–35 metai. Per visą tyrinėjamą laikotarpį vyriausiam migrantui buvo 80 metų²⁹⁵ (1939 m. keliavo

²⁹³ Lentelė sudaryta remiantis 259-omis tyrime naudotomis bylomis, esančiomis LCVA, f. 377, ap. 12.

²⁹⁴ Stasys Vaitekūnas, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, p. 304.

²⁹⁵ Tano Murninko užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12. b. 777.

į Lenkiją), o jauniausiam keliautojui buvo 10 metų²⁹⁶ (1939 m. keliavo į JAV). Vaitekūnas, remdamasis Lietuvos statistikos metraščiais, nustatė bendras amžiaus tendencijas, tarpukariu būdingas visų tautybių emigrantams iš Lietuvos. 1929–1931 m. 48 proc. visų migrantų buvo 20–29 metų amžiaus asmenys, 18,4 proc. sudarė 30–39 metų migrantai.²⁹⁷ Autoriaus skaičiavimais, daugiausia migruodavo darbingo amžiaus gyventojai. Ypač tada, kai nedarbo lygis tarpukariu Lietuvoje buvo didelis, jauni žmonės ieškojo geresnių sąlygų. Tačiau Norberto Černiausko tyrimas²⁹⁸ rodo, kad bedarbystė nebuvo pagrindinė priežastis emigruoti. Šiandieniam migracijos kontekste amžius, kaip asmens kriterijus, yra vienas iš mikrolygio ekonominių migraciją lemiančių veiksnių.²⁹⁹ Panašiai amžiaus veiksnį galima suvokti ir tarpukariu.

Tyrime aptikti tik du nepilnamečių savarankiškos emigracijos atvejai. 1929 m. gimęs Jonas Sally dešimties išvyko mokytis į Angliją³⁰⁰. Prašyme užsienio pasui gauti nurodyta, kad Londone berniuką pasitiks brolis Leo Sally su žmona Rachele Sally.³⁰¹ Užsienio pasas taip pat buvo išduotas 14-mėčiui vaikinui Eliazui Goldui. Jis 1940 m. pradžioje keliavo į JAV mokytis.³⁰² Detalesnės informacijos apie kelionę nenurodyta. Nors pagal tuometinius Lietuvos įstatymus savarankiškai buvo galima keliauti tik nuo 17 metų, *Užsienio pasams, leidimams ir vizoms duoti taisyklėse* buvo numatyta ir išimčių. Mažamečiai iki 17 metų amžiaus atskiro užsienio paso gauti negalėjo. Išimtis buvo nepilnamečiai nuo 12 iki 17 metų, kurie vyko į užsienį mokytis. Jų tėvams ar globėjams sutikus, jie galėjo gauti užsienio pasą.³⁰³ Šis pavienių vaikų emigrantų atvejis paskatino atkreipti dėmesį į vaikų emigraciją, kuri žydų bendruomenėje buvo paplitusi.

Lietuvos statistikos metraščio duomenyse matyti, kad vaikai iki 14 metų sudarė 15,7 proc. visų emigrantų. Šis nemažas skaičius siejamas su tuo, kad emigrantams į Pietų Amerikos šalis sezoniniams darbams buvo leista pasiimti savo šeimos narius nemokamai, todėl nuo 1927 m. išaugo vaikų emigrantų

²⁹⁶ Levito Šejelio užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 219.

²⁹⁷ Stasys Vaitekūnas, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, p. 304.

²⁹⁸ Norbertas Černiauskas, *Nedarbas Lietuvoje 1918–1940 metais*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014.

²⁹⁹ Antanas Janušauskas, Egidijus Nedzinskas, Arvydas Uleckas, Povilas Vepšta, „Šiuolaikiniai migracijos procesai ir jų įtaka Lietuvos darbo rinkai“, *Vadyba*, 2009, 14(2), p. 19–25.

³⁰⁰ Būtent Anglija nurodyta šaltinyje.

³⁰¹ Jono Sally užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 219.

³⁰² Eliazo Goldo užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 109.

³⁰³ *Užsienio pasams, leidimams ir vizoms duoti taisyklės*, Vyriausybės žinios, 1928 m. gegužės 10 d., nr. 271.

skaičius.³⁰⁴ Tačiau statistikos metraštyje nėra užfiksuota, kiek vaikų keliavo kaip pavieniai asmenys. Pavyzdžiui, *Lietuvos statistikos metraštyje* užfiksuota, kad 1935 m. iš Lietuvos emigravo 126 žydų tautybės vaikai ir 50 lietuvių vaikų.³⁰⁵ Negalima nustatyti, ar jie keliavo su šeima, ar vieni. Šalutiniai dokumentai užsienio pasams gauti – prašymai išduoti užsienio pasus ar vizas leidžia identifikuoti mažamečių ir našlaičių emigraciją. HIAS-ICA fondo 1-o apyrašo 44-oje byloje galima rasti kelis šimtus dokumentų, liudijančių, kad 1931–1934 m. pateikta daug prašymų mažamečiams išvykti iš Lietuvos, nes jie yra našlaičiai, arba apsigyventi jau pas emigravusius tėvus. Pavyzdžiui, 1931 m. Emigracijos referantūrai skirtame rašte prašoma leisti mažamečiui našlaičiui Gunteliui Frankui emigruoti pas brolius į Urugvajų.³⁰⁶ Dar viename prašyme nurodyta, kad mažametis Samuelis Grodzenskis 1930 m. emigruoja į Argentiną pas savo tėvus, ten jau gyvenančius dvejus metus; emigruodami jo ten nepasiėmė kartu, nes tuo metu neturėjo tam lėšų.³⁰⁷ Didelius mažamečių vaikų emigracijos skaičius savo tyrime pastebi ir Elinas. Remdamasis įvairiais šaltiniais jis teigia, kad „[V]aikų emigracijos procentai iš Rytų Europos pas žydus 25,3 proc., 12,3 proc. pas nežydus“.³⁰⁸ Jis procentų reikšmės nepaaiškina, tačiau tai reikėtų sieti su išsivysčiusiais žydų bendruomenei būdingais emigracijos tinklais bei emigrantų savišalpos tradicija. Šis tyrimas parodo, ne tik našlaičių emigraciją, tačiau ir emigraciją, susijusią su išsilavinimo įgijimu.

Kitas veiksnys, neatsiejamas nagrinėjant (e)migranto profilį, – asmens užsiėmimas. Tai vienas iš rodiklių, galinčių apibrėžti žmogaus socialinę grupę, (ne)išsilavinimą, o tik tuomet – gyvenimo būdą. Užsienio pasuose nurodyta informacija apie užsiėmimą leidžia atsakyti į klausimą, koks buvo keliaujančių asmenų profesinis užsiėmimas, o iš to – ir koks socialinis statusas. Pavieniui keliaujančių emigrantų profiliui būdingi šie užsiėmimai: vyrams – „žmogus be užsiėmimo“, žemdirbys, amatininkas, pirklys, o moterims – šeimnininkė, siuvėja. Tik tuo atveju, kai su vienu pasu keliaudavo vyras ir žmona, matomas pokytis – dominavo prekybininko, pramoninko, pirklio profesijos. Kaip jau minėta, iš tyrimui atrinktų 259 bylų užsienio pasui gauti 70 atskirų užsienio pasų priklausę pavieniui keliavusioms moterims. Net 26-uose užsienio pasuose moterys nurodytos kaip *šeimininkės*. Į šią imtį

³⁰⁴ Alfonsas Eidintas, „Lietuvos statistikos duomenys apie 1920–1940 m. emigraciją“, p. 59.

³⁰⁵ *Lietuvos statistikos metraštis 1935 m.*, Kaunas, 1936, p. 55.

³⁰⁶ *Raštas emigracijos referantūrai*, 1931, LCVA, f. 1129, ap. 1., b. 44, l. 3.

³⁰⁷ *Kauno miesto valdybai raštas N 13*, 1930, LCVA, f. 1129, ap. 1., b. 44, l. 17.

³⁰⁸ Chaimas Elinas, *Moderninė žydų emigracija*, p. 14.

įtrauktas ir *žmonos*³⁰⁹ statusas, nurodytas paso eilutėje *užsiėmimas*. 30 atvejų, kuomet pavieniui keliavusios moterys žydės turėjo specialių išsiugdytų įgūdžių reikalaujančias profesijas ar užsiėmimus. Dažniausiai jos buvo siuvėjos (amatininkės), taip pat pasitaikė mokytojų, prekybininkių, darbininkių, žemdirbių. Ingrida Jakubavičienė savo tyrimuose apie moterų vaidmenį tarpukariu akcentavo, kad versle tarpukariu, kaip ir XIX a., apie pusę moterų buvo žydės, ne lietuvės.³¹⁰ Tarpukariu Lietuvoje veikė nemažai įvairių sričių (socialinėje, moterų teisių, švietimo, kultūros) moterų žydžių draugijų ir organizacijų: jos turėjo savo ligonines, prieglaudas, mokyklas. Moterys, savo laiką, darbą ir didžiules pastangas aukojusios kilniems tikslams, ypatingą dėmesį skyrė ikimokykliniam ir jaunimo auklėjimui, rūpinosi apleistomis šeimomis, mergaičių globa, rėmė kariuomenę, organizavo kasmetinius kultūrinius renginius.³¹¹ Moterų kelionės dokumentuose nurodytas užsiėmimas *šeimininkė* turėjo platesnę reikšmę. Moterys, kurios užsiimdavo šveičiamąja, kultūrine veikla, padėdavo savo vyrams versluose ar smulkiuose amatuose. Mokslininkas Shaulas Stampferis, tyrinėjantis XIX–XX a. šeimos socialinius santykius, taip pat griaua mitą, jog Rytų Europos žydų bendruomenėje, kaip įprasta manyti, moterys užėmė šeimos židinio *puoselėtojos* vaidmenį. Jos lygiai taip pat dirbdavo įvairiausius darbus savo sutuoktinio versle ar užsiėmime.³¹² Grįžtant prie užsienio pasų, vien tai, kad veikla pažymėta dokumente, rodo, jog moteris *šeimininkė* turėjo tam tikrą statusą visuomenėje. Reikia paminėti, kad moterų be jokios veiklos nurodyti tik keli atvejai. Tyrimui naudoti dokumentai priklausė asmenims iš skirtingų Lietuvos vietovių – tiek kaimiškų, tiek miestų. Kaimo ir miesto ekonominis atotrūkis buvo labai didelis, o moterų darbo ne namuose galimybės vis dar labai ribotos.

Didžiosios dalies tiriamų moterų migrančių užsiėmimas (tiek gyvenusių kaime, tiek mieste) buvo *šeimininkavimas*. Vyrų veiklų įvairovė buvo didesnė. Miesto vietovėse gyvenusių vyrų, pasirinkusių migraciją, populiariausios specialybės buvo pirklys, pramoninkas, tarnautojas, mokytojas, gydytojas. Šios profesijos tyrime buvo labiau būdingos žmonėms, kurie vyko trumpam laikotarpiui darbo, kelionės reikalais. Kaimo vietovėse populiariausios profesijos – žemdirbys, prekybininkas, darbininkas,

³⁰⁹ Pvz., LCVA, f. 377, ap. 12, b. 145, 325.

³¹⁰ Ingrida Jakubavičienė, *Moterys tarpukariu: siekė lyčių lygybės, kūrė sėkmingus verslus*, konferencijos „Moteris versle 100/10“ medžiaga, 2018.

³¹¹ *Moterų visuomeninė ir kultūrinė veikla tarpukario Lietuvoje*, LCVA, prieiga per internetą: <http://www.archyvai.lt/exhibitions/moterys/paroda.htm> (žiūrėta 2019 04 25).

³¹² Shaul Stampfer, *Families, rabbis and education: traditional Jewish society in nineteenth-century Eastern Europe*, p. 1.

amatininkas. Čia pastebėtina, kad tokie žmonės dažniau emigruodavo, nei migruodavo trumpam laikotarpiui. Vaskela, kalbėdamas apie bendrą Lietuvos gyventojų situaciją, pažymi, kad tarp XX a. 3-iojo dešimtmečio žydų, nuo seno besivertusių amatais, buvo gausu pramoninkų ir prekybininkų.³¹³ Šie verslai, remiantis tyrimo šaltinių medžiaga, dažniausiai ir buvo praktikuoti iš miestų kilusių žydų vyrų emigrantų.

Iš tirtų 259-ties užsienio pasų 67-iose (vyrų ir moterų) užsiėmimas nenurodytas. Šis laukelis pase arba paliktas tuščias, arba brauktas brūkšnys. Tai reiškė, kad žmogus neturėjo jokio užsiėmimo, kurį būtų galėjęs įvardinti. Nurodymas, jog asmuo yra *šeimininkė* arba *mokinys*, leidžia manyti, jog tai irgi reiškė tam tikrą vietą visuomenės socialinėje struktūroje. Černiauskas, nagrinėdamas nedarbo sąvokos atsiradimą Lietuvoje, teigia, kad nedarbas yra vienas iš pagrindinių modernios visuomenės formavimosi / susiformavimo indikatorių.³¹⁴ Reikia suprasti, kad nedarbas visuomenėje tampa socialiniu bruožu ir socialinės atskirties prielaida. Remdamasis istoriografija mokslininkas paaiškina, kaip suvokiamas nedarbas. Procesas prasidėjo viduriniais amžiais ir tuometiniais visuomeniniais socialiniais ir emigraciniais procesais, kuriuos iš dalies sąlygojo tam tikros teritorijos (dažniausiai kaimo) gyventojų demografinis prieaugis, nulėmė minėtos perviršinės visuomenės dalies užimtumo problemas ir migraciją.³¹⁵ Atsižvelgus į mokslininko paaiškinimus apie nedarbą ir suvokiant tuometį ekonominį kontekstą, kuris, kaip jau aptarta, buvo sudėtingas, peršasi išvada, kad užsiėmimo nenurodymas pase yra tiesioginė nuoroda į žemą žmogaus socialinį sluoksnį ir galimą ne tik profesijos neturėjimą, bet ir bedarbybę. Todėl logiška, kad tokie žmonės, nerandantys ir neturintys jokios pragyvenimą užtikrinančios veiklos, rinkdavosi emigruoti. Daugiausia migravo žmonės, užsiimančios amatais, arba bedarbiai, daugiausia iš kaimiškų vietovių. Kadangi tarpukario Lietuvos kaime vyravo nedarbas ir (ar) ribota darbo vietų pasiūla, migravę į kitą šalį žmonės turėjo lūkesčių susikurti bent kiek aukštesnį pragyvenimo lygį.

Žvelgiant į užsienio pasų bylose nurodytą šeiminių padėtį, matyti, kad skaičiai taip pat pasiskirstę per pusę. Panašiai, nepriklausomai nuo lyties, emigravo ir susituokę, ir nesusituokę asmenys. Kalbant apie nesusituokusius žydų asmenis, tarpukariu modernėjant visuomenei ir didėjant žydų integracijai į Lietuvos visuomenę keitėsi dar XIX a. žydų bendruomenėse, ypač šetluose, buvęs paplitęs požiūris, jog vaikai turėtų gyventi šalia tėvų. Bendikaitė,

³¹³ Gediminas Vaskela, *Gyventojai, Lietuva skaitmenimis 1919–1940 m.*, 2003, p. 266.

³¹⁴ Norbertas Černiauskas, „Kada Lietuvoje atsirado nedarbas?“, p. 7.

³¹⁵ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66.

tyrinėdama sionizmo įtaką emigracijai, daro išvadą, kad sionizmas ar socializmas (kolektyvizmas ir naujos socialinės visuomenės sukūrimas lygybės principu) lėmė tradicinės žydų šeimos vaizdinio dekonstrukciją. Vyresniajai žydų kartai jaunuolių gyvenimas komunose, kokiam buvo rengiama gyventi Palestinoje atskirai nuo tėvų, atrodė amoralus, netradicinis.³¹⁶ Šios tendencijos taikytinos ne tik emigracijai į Palestiną. Iš sakininės istorijos šaltinių galima nustatyti, kad vyresniosios kartos požiūris į emigruojančius jaunuolius ne visuomet buvo palankus: „Kai pasakėme, kad vyksime į Pietų Afriką, vyresnieji gailėjo mūsų... jie sakė, kad ten nebus ką valgyti, ten nebus rūbų ir ten liūtai vaikšto gatvėmis.“³¹⁷ Manytina, kad nesusituokusiųjų emigracijos didesnę skaičių lėmė modernizacija, sionizmo idėjos ir vis sparčiau plitusios žinios apie emigraciją.

Galima išvelgti tendenciją, kad taip pat per pusę pasidalinę trumpalaikės migracijos ir emigracijos duomenys. Todėl teigtina, kad pavienių žmonių migracijos tipai gali būti labai skirtingi:

- a) nesusituokęs asmuo vyksta darbo, kelionės, mokslo, svečiavimosi reikalais (25 atvejai, kuriuos galima identifikuoti nagrinėjamuose šaltiniuose);
- b) susituokęs asmuo keliauja vienas – vyksta darbo, kelionės, mokslo, svečiavimosi reikalais (26 atvejai tyrime);
- c) susituokusi moteris vyksta apsigyventi pas vyrą – šeimos susijungimas (3 atvejai tyrime);
- d) nesusituokęs asmuo vyksta apsigyventi pas savo giminaičius (3 atvejai tyrime);
- e) susituokęs vyras vyksta gyventi pas savo giminaičius (4 atvejai tyrime).

Šios variacijos rodo, kad bent tyrimo kontekste pavieniai asmenys dažniau vykdavo trumpam laikotarpiui, nepriklausomai nuo žmogaus amžiaus ar šeiminių padėties. Pastebėtina, kad tik moterims būdinga keliauti pas jau emigracijoje esančius sutuoktinius ar giminaičius, – tai dar kartą patvirtina grandininės migracijos faktą. Atvirkštinių situacijų tyrimui naudotuose šaltiniuose (nei užsienio pasų bylose, nei sakininėje istorijoje) neaptikta. Tyrimas rodo ir tai, kad tiek susituokusieji, tiek nesusituokusieji vyko gyventi pas jau emigracijoje gyvenusius giminaičius. Pavyzdžiui, Gargžduose gyvenusi panelė Fegel Šapiraitė 1935 m. prašyme užsienio pasui gauti kelionės į Latviją tikslu nurodė: „Mirus tėvui vykstu apsigyventi pas

³¹⁶ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, p. 180.

³¹⁷ Rachelės Glezer sakininė istorija, 1980, ZA UCT BC949_A_A76.

seserį“.³¹⁸ Šis atvejis taip pat reiškia šeimos susijungimą, nors vykstama ne pas sutuoktinį, o pas giminaičius.

4 lentelė. Kategorija – migruojanti šeima, vyras + žmona + vaikai³¹⁹

Atvejų skaičius	Paso turėtojų amžiaus vidurkis	Vaikų, įrašytų pase, vidurkis	Dažniausi paso turėtojo užsiėmimai (profesija)	Dažniausiai nurodyti kelionės tikslai	Lakina migracija (asmenų skaičius)	Ilgalaikė migracija (asmenų skaičius)
36	36 m.	3 vaikai	Be užsiėmimo, žemdirbys, pirklys, amatininkas, prekybininkas	apsigyventi, svečiuotis	19	17

Kaip aptarta, pagal tuometinius Lietuvos Respublikos įstatymus į užsienio pasą galėjo būti įrašomas ne vienas asmuo, bet ir kartu išvykstanti žmona, vaikai iki 17 metų, mažamečiai broliai ir seserys.³²⁰ Tyrinėjant migrantų socialinę struktūrą, ši informacija leidžia pamatyti, kiek į tyrimą įtrauktų atvejų (e)migravo šeimomis. Standartinė užsienio paso forma buvo pritaikyta detaliai dviejų asmenų informacijai (vardas, pavardė, gimimo data, užsiėmimas, gyvenamoji vieta, gimtoji vieta, šeiminė padėtis) užrašyti. Prie užsienio paso savininko asmeninės informacijos buvo prirašoma žmonos asmens informacija, jei ji keliavo kartu. Reikia atkreipti dėmesį, kad šių dešimties pasų savininkai buvo vyrai, į jų pasus įrašytos žmonos su vaikais. Istorikas Balkelis, remdamasis savo tyrimais apie XIX a. pabaigos migracijos struktūrą, aiškina, kad jau XIX a. pabaigoje ypatingas žydų migracijos iš Lietuvos į Vakarų bruožas buvo tai, jog šie, skirtingai nei lietuviai, keliaudavo šeimomis.³²¹ Tendencija žydams keliauti šeimomis išliko ir tarpukariu. Bakelis tyrime apie žydų migraciją į Vakarų XIX a. pabaigoje pateikia išvadą, kad pirmoji emigracijos banga galėjo padėti pamatus ir tam tikram vėlesnės tarpukario migracijos socialiniam keliavimo modeliui.³²² Kaip matyti iš 4-ios lentelės, tyrime pasitaikė nedaug atvejų, kai keliauta su visa šeima 36. Bet šaltiniai liudija, kad migruojantys šeimomis asmenys dažnesniu atveju rinkdavosi emigruoti. 17 iš 36 atvejų asmenys pasirinko emigruoti. Galima paskaičiuoti, kiek 17 pasų įrašytų žmonių emigravo (sudedant paso turėtojo, jo žmonos ir vaikų skaičių). Suskaičiavus visus dešimties pasų duomenis turimas rezultatas – šioje kategorijoje (e)migravo 76

³¹⁸ Fegel Šapiraitės užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 349.

³¹⁹ Lentelė sudaryta naudojantis 259 tyrimo šaltinių, esančių LCVA, f. 377, ap. 12.

³²⁰ *Pasų įstatai*, Laikinosios Vyriausybės žinios, 1919 m. liepos 26 d., nr. 9.

³²¹ Tomas Balkelis, *Opening Gates to the West...*, p. 62.

³²² Ten pat, p. 64.

žmonės. Jau minėta, jog Eidintas nustatė, kad tarpukariu migracijos procesas buvo stebimas ir fiksuojamas jau nuo 1919 m., informaciją rinko statistikos biurai, fiksavę išduotų užsienio pasų skaičių, o ne kiek asmenų į jį buvo įrašyta. Taip buvo skaičiuojama iki 1924 metų.³²³ Šiame darbe tyrinėjamo fondo atvejis iliustruoja, kad statistiniams duomenims naudoti užsienio pasų skaičių buvo klaidingas pasirinkimas. Kaip aptarta, su vienu užsienio pasu galėjo išvykti visa šeima – nuo poros iki kelių (tirtais atvejais daugiausia penkių) asmenų, o ir gavęs užsienio pasą žmogus ne visada iš tikrųjų emigruodavo. Emigrantų skaičiavimas klaidingas dar ir todėl, kad gavę užsienio pasus kai kurie žmonės išvykdavo tik kelioms dienoms. Vaikų amžiaus vidurkį nustatyti iš dokumentų sudėtinga, nes juose jis nenurodytas, tačiau iš nuotraukų, įklijuotų pasuose, galima matyti, kad dažniausiai tai mažamečiai vaikai iki 12 metų. Pačių užsienio pasų turėtojų amžiaus vidurkis, kaip ir ankstesnėje (e)migrantų kategorijoje, panašus – 36 metai. Šios kategorijos (e)migrantų socialinis portretas: keliaudavo šeimos, turinčios vidutiniškai du vaikus. Su šeima išvykti dažniausiai pasirinkdavo žemdirbiai, amatininkai arba pirkliai vyrai. Šeimomis keliaujantys asmenys dažnu atveju emigruodavo. Kaip aptarta ankstesniame poskyryje apie migracijos šalis, daugiausia šeimomis emigruojantieji rinkosi PAS ir Palestiną.

5 lentelė. Kategorija – keliauja vienas iš tėvų + vaikai³²⁴

Atvejų skaičius (vnt.)	Vaikų, įrašytų pase, vidurkis	Dažniausi paso turėtojo užsiėmimai (profesija)	Dažniausiai nurodyti kelionės tikslai	Lakina migracija (asmenų skaičius)	Ilgalaikė migracija (asmenų skaičius)
Su tėvu 3	1 vaikas	Be užsiėmimo, žemdirbys, pirklys, amatininkas, prekybininkas	Gdytis, svečiuotis	3	0
Su motina 13	3 vaikai	Šeimininkė	„Apsigyventi pas vyrą, emigruoti	4	9

Kategorijai, kai keliauja vienas iš tėvų, galima priskirti 3 tirtus atvejus. Ryški tendencija ta, kad daugiausia (e)migruojama su mama. 14 atvejų rodo, kad motinos dažniau nei tėvai migruodavo su vaikais. Tai galima matyti ir iš

³²³ Stasys Vaitekūnas, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, p. 296.

³²⁴ Lentelė sudaryta naudojantis 259 tyrimo šaltiniais, esančiais LCVA, f. 377, ap. 12.

šiam tyrime analizuojamos sakytinės istorijos – asmenys prisimena, kad emigravo arba su visa šeima, arba su mama. Dažniausiai migracija buvo ilgalaikė. Devyniais iš 13-os atvejų emigravo moterys su vaikais. To priežastis labai aiški, nes kelionės tikslu dažniausiai nurodyta, kad vykstama apsigyventi pas savo antrąją pusę. Cipa Milerienė prašyme³²⁵ užsienio pasui gauti pageidavo dokumente įrašyti jos keturis mažamečius vaikus. Moteris su vaikais 1930 m. vyko apsigyventi į PAS pas vyrą. Nagrinėjamuose šaltiniuose matyti, kad dažnu atveju, ypač moterų su vaikais, migracija susijusi su šeimos susijungimu. Tai reiškia, kad vyrai sutuoktiniai jau kurį laiką gyveno emigracijoje. Taip pat lentelėje matyti, kad pasitaikė trejetas atvejų, kai vaikas įrašytas tėvo pase, tačiau jų migracija buvo trumpalaikė. Pavyzdžiui, Leimachas Berelovičius 1939 m. prašyme išduoti užsienio pasą nurodė, kad veža savo dukterį gydyti į Rygą. Iš anspaudų užsienio pase matyti, kad jie išvyko 1939 m. kovo mėnesį, o grįžo gegužę.³²⁶

Šios kategorijos socialinė-profesinė struktūra tokia pat, kaip jau aptartose kategorijose. Dominuoja moterų emigracija su vaikais pas jau ten įsikūrusius vyrus ar giminaičius. Visos šios kategorijos moterys buvo susituokusios. Tai, kad su vaikais dažniau emigravo moterys, rodo, jog tarpukariu žydų ir turbūt kitų tautybių migrantų atveju pirmiausia į užsienį padėti pamatus, kad galėtų atvykti likusi šeima, išvykdavo vyriškosios lyties atstovas.

6 lentelė. Kategorija – keliauja vyras ir žmona

Atvejų skaičius (vnt.)	Amžiaus vidurkis	Dažniausi paso turėtojo užsiėmimai (profesija)	Dažniausiai nurodyti kelionės tikslai	Lakina migracija (asmenų skaičius)	Ilgalaikė migracija (asmenų skaičius)
20	35	Prekybininkas, pramoninkas, žemdirbys, pirklys.	Gydytis, svečiuotis, darbo reikalai	15	5

Šioje kategorijoje galima matyti, kad migravo sutuoktiniai su vienu užsienio pasu. Kaip minėta, tik moterys buvo įrašomos į vyro pasą, atvirkštinių atvejų tyrime nepasitaikė. Šios grupės amžiaus vidurkis panašus kaip ir kitų migravusiųjų, tačiau galime išvelgti pasikeitimų profesijos skiltyje: šioje migrantų grupėje dažniausiai nurodyti prekybininko,

³²⁵ Cipos Milnerienės užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 253.

³²⁶ Ten pat.

pramonininko ir pirklio užsiėmimai. Tai koreliuoja su tuo, kad dauguma atvejų (15) asmenys keliavo trumpam laikotarpiui, savo tikslu nurodė kelionę darbo reikalais. Pavyzdžiui, Pitelis Kalmanas iš Zarasų, pramonininkas, užsiimantis kolonijine prekyba, 1933 m. darbo reikalais su žmona vyko į Palestiną. Iš užsienio paso matyti, kad jie Palestinoje pabuvojo beveik mėnesį.³²⁷ Užsienio pase asmens vaikai nenurodyti, bet iš kontekstinės informacijos žinoma, kad jis vaikų turėjo.³²⁸ Šios kategorijos asmenys dažnai nurodė, kad keliauja darbo reikalais. Jie migruodavo trumpam laikotarpiui kartu su savo antrosiomis pusėmis. Taip pat pasitaikė atvejų, kai vykta svečiuotis pas giminačius ar gydytis. Pabrėžtina, kad, kaip jau tyrime nustatyta, būdinga trumpalaikių kelionių kryptis – Europos šalys, nė vienas iš šios kategorijos žmonių nevyko į JAV ar PAS. Peršasi išvada, kad šiai kategorijai būdingas migravimas susijęs daugiausiai su darbo kelionėmis, kurios užsitęsavo.

Migravusių žemesnio statuso žmonių sėkmės ar nesėkmės istorijas šiandien sunku atsekti, lengviau jas atkurti to meto viešų žydų bendruomenės asmenų, ypač kai kelionės buvo trumpalaikės (nors tarpukariu, bent iki 1928 m., traktuotos kaip emigracija). Pavyzdžiui, garsus to meto Panevėžio pramonininkas Heselis Chazenas³²⁹ 1939 m. su šeima išvyko į Prancūziją ir po poros mėnesių grįžo į Lietuvą³³⁰; garsus Vytauto Didžiojo universiteto psichologijos profesorius Vladas Lazersonas³³¹ 1939 m. kelioms savaitėms buvo išvykęs į Estiją.

Tuometė žydų visuomenė taip pat buvo įvairi – tai rodo ir migravusiųjų socialinės charakteristikos – nuo padienių darbininkų iki pramonininkų ar profesorių, tik jų kelionės tikslai skyrėsi. Vienus jų šiandieniu supratimu reikėtų laikyti keliautojais ar išvykstančias trumpų vizitų darbo reikalais (nesvarbu, kad bent teoriniame lygmenyje iki 1929 m. visi migravę laikyti emigrantais), kitus – tikraisiais emigrantais, keičiančiais savo nuolatinę gyvenamąją vietą ir turinčiais planų įsitvirtinti naujoje ekonominėje ir socialinėje aplinkoje. Pasitelkus užsienio pasų bylas galima matyti ir tai, kad

³²⁷ Pitelio Kalmano užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 281.

³²⁸ „Zarasų apskrities žydų verslininkų sąrašas“, in: *Visa Lietuva, 1931 m.*, prieiga per internetą: <http://jbfund.lt/history/zydu-verslininku-sarasas/zarasu-apskritis/> (žiūrėta 2019 05 19).

³²⁹ Vieni turtingiausių panevėziečių Respublikos laikais buvo Chazentai. Šeimos galva – Leizeris Beras Chazenas. Jo prabangus namas tuo laiku stovėjo Ramygalos gatvėje. Garsiausia jo įmonė buvo akcinė bendrovė „L.B. Chazenas ir sūnūs“ – linų šukavimo ir pakulų apdirbimo fabrikas. Tai faktiškai buvo stambiausia visiškai privati įmonė Panevėžyje.

³³⁰ Haselio Chazeno užsienio paso byla, LCVA, ap. 12, b. 531.

³³¹ Vlodo Lazersono užsienio paso byla, LCVA ap. 12, b. 729.

keliautojas ar emigrantas nebuvo tik statistinis vienetas. Matoma net keletas strategijų, kaip keliaudavo asmenys: vieni, su šeima, su antromis pusėmis. Šios strategijos leidžia kelti ir atsakyti į klausimus: kas ir kokie tie žmonės; kodėl keliavo vieni ar su šeima; kokia tai kelionė?

2.3. Emigracijos (ne)pasirinkimai pasakojimuose: priežastys ir kryptys

Lietuviškoje istoriografijoje žydų migracijos siužetas išskiriamas emigracijos, sionistinių idėjų vedamos į Palestiną, atveju.³³² Tarpukario emigracijos tyrimų problematiką lemia ekonominės migracijos, kaip priežasties emigruoti, suabsoliutinimas. Aptariamas procesas daugiau analizuojamas pasitelkus statistinius rodiklius, kurie veda prie esminių, tačiau statiškų išvadų. Tai lemia siaurą tarpukario emigracijos sąvokos ir proceso suvokimą šiandien. Analizuojant tyrimo duomenis, buvo atsiremta į istoriografijoje pateiktas tris pagrindines žydų migracijos priežastis: **antisemitizmas, sionizmas, ekonominė emigracija**³³³. Kas slypi po šiais nurodytais procesais? Kaip jie argumentuojami emigrantų pasakojimuose? Juk asmenys savo emigracijos istoriją pasakojo po didelio laiko nuotolio – trisdešimties ar net keturiasdešimties metų. Todėl pasakojimai jau buvo reflektuoti bei paveikti laiko ir istorinių įvykių. Kita vertus, tokie pasakojimai atspindi ne tik pasirinkimą emigruoti, prisiminimuose užfiksuoti ir nepasirinkimo išvykti momentai, kurie taip pat yra migracijos proceso dalis. Verta dar kartą pabrėžti, kad sakytiniai pasakojimai atspindi emigravusių asmenų pasakojimo argumentus (kaip jiems atrodo iš laiko perspektyvos), o ne faktinę informaciją.

Atsiremiant į šiuos pagrindinius dėmenis keliamas tikslas – atskleisti žymiai įvairesnį emigracijos priežasčių pasakojimuose spektrą, įvertinant tai kaip patirtis. Atsižvelgiant į tyrimo chronologiją ir geografiją bei tikslą, atrinkta 80 sakytinės istorijos šaltinių. Jie suskirstyti į tris grupes:

- sakytinės istorijos šaltiniai, susiję su emigracija į PAS – 63;
- sakytinės istorijos šaltiniai, susiję su emigracija į Palestiną – 3 + 14 atsiminimų apie emigraciją į Palestiną iš atminties knygų, jie papildo sakytinę istoriją;
- sakytinės istorijos šaltiniai, susiję su emigracija į JAV – 14.

Šiuo tyrimo atveju šaltinių skaičius, priskirtas vienai ar kitai šaliai, nėra toks svarbus – norima išryškinti, kad sakytinė istorija atskleidžia emigracijos priežastis, susijusias ne tik su emigracija į tą šalį, kur žmogus emigravo ir kur

³³² Žydų emigracija per sionistines idėjas Lietuvoje pristatyta E. Bendikaitės, S. Atamuko tyrimuose.

³³³ Jacob Lestschinsky, „Jewish migration for the past hundred years“, p. 3–20.

buvo atlikti interviu. Svarbus pastebėjimas, kad emigracijos į skirtingas šalis priežastys emigrantų pasakojimuose nesiskiria, išskyrus Palestinos atvejį. Sakytinės istorijos pateikia šalutinę informaciją, kur ir kodėl emigravo asmenų giminaičiai. Rekonstruojant emigracijos priežastis bei krypčių pasirinkimą pasakojimuose, papildomai pasitelkiami duomenys apie emigracijos tikslus, pateikti užsienio pasų bylose, HIAS-ICA dokumentuose bei atsiminimų knygose. Pasitelkta sakytinė istorija su iš Lietuvos emigravusiais žydais į JAV, Palestiną bei PAS. Šios šalys pasirinktos dėl to, kad buvo populiariausios žydų emigracijai iš Lietuvos, be to, šaltinių skaičius leidžia rekonstruoti emigracijos priežasčių tendencijas.

Toliau emigracijos priežastys ir motyvai analizuojami identifikuojant ekonominių priežasčių įvairovę – nuo prastų gyvenimo sąlygų iki socializacijos stokos, aptariant šeimą kaip motyvą emigracijos strategijai (ne)pasirinkti, antisemitizmą, sionizmą bei karinę tarnybą tarpukario Lietuvos kariuomenėje, taip pat kaip pakito emigracija prasidėjus Antrajam pasauliniam karui.

Sakytinės istorijos šaltiniai daugiausia informacijos atskleidžia apie ekonominiais motyvais grįstą migracijos pasirinkimą. Vienas esmingiausių tyrimo pastebėjimų – pasirinkimas emigruoti siejamas su galimybėmis laisvai ir lengvai migruoti, o ne vien su prastomis ekonominėmis šalies sąlygomis. Apskritai iš tyrimo šaltinių matyti, kad žydų bendruomenėje buvo madinga emigruoti, nepaisant to, kad iš biurokratinės pusės pasiruošimas emigruoti nebuvo lengvas procesas. Tai liudija ir 1922 m. laikraščio „Der Emigrant“ straipsnis, kuriame nurodoma, kad nors žydų emigracija iš Lietuvos didelė, jos priežastys kitokios nei iš Rusijos, – iš ten emigruojama dėl nepritekliaus, o iš čia jau atsiradusios galimybės tai padaryti patogiai.³³⁴ Išnagrinėjus šaltinius (sakytinė istorija, užsienio pasų bylų dokumentai) galima identifikuoti, kad ekonominės emigracijos priežastys yra susijusios su prastomis gyvenimo sąlygomis, Pirmojo pasaulinio karo patirtimis ir socializacijos stoka.

2.3.1. Prastos gyvenimo sąlygos, socializacijos stoka, ambicijos

Prastas pragyvenimo sąlygas kaip emigracijos priežastį nurodė 21 asmuo. Viena iš šaltinių emigrantė prisimena, kad 1926 m. ješivos darbuotojas sudegino visą Salantų gyvenvietę ir jos namus, todėl ji neturėjo kito pasirinkimo, kaip tik migruoti, nors seneliai ją gąsdino, kad Pietų Afrikoje

³³⁴ Emigracye, *Der Emigrant*, 1922, nr. 10, p. 6.

gatvėmis vaikšto liūtai ir kad PAS nebus duonos ir kuo apsirengti.³³⁵ Philipas Mindelis, emigravęs į PAS 1930 m., atsiminė, kad emigracijos priežastis buvo paprasta: „nebuvo duonos, paprasta kalba kalbant, žmonės neturėjo užsiėmimų ir darbų“.³³⁶ Vienas iš asmenų sakytinėje istorijoje tai pat nurodė: „mums buvo sunku Lietuvoje, nebuvo ką dirbti mažame kaimelyje, buvo nedarbas“³³⁷.

Ekonominės migracijos aplinkybės kiekvienu atveju labai skirtingos. 8 asmenys iš 21, nurodžiusieji prastas ekonomines sąlygas, teigė, kad dėl Pirmojo pasaulinio karo jiems teko bėgti į Rusiją, grįžus po karo jų namai buvo visiškai sugriauti, tad vienu ar kitu atveju turėjo viską pradėti nuo nulio, todėl pasirinko emigraciją. 1915 m., vykstant nuožmiems Pirmojo pasaulinio karo mūšiams bei artinantis fronto linijai, carinės Rusijos armijos vadovybės nurodymu iš tuometinių Kauno ir Kuršo gubernijų buvo priverstinai iškeldinti apie 200 tūkst. žydų. Iš viso 1918–1921 m. į Lietuvą grįžo apie 80 tūkst. žydų, apytiksliai lygiai tiek pat liko gyventi tuomet jau Sovietų Sąjungai priklausiusiose teritorijose.³³⁸ Sara Brower, emigravusi į PAS 1921 m., prisiminė Pirmojo pasaulinio karo patirtis: „Aš neprisimenu daug, bet vienas dalykas, ką prisimenu, kai mes grįžome [iš Rusijos], radome visą miestelį subombarduotą. Biržai turėjo labai didelę pilį, grįžę iš Rusijos mes gyvenome palapinėse.“³³⁹ Kadangi grįžusi iš Rusijos šeima nieko nebeturėjo, manydama, kad neturi ko prarasti, pradėjo susirašinėti su giminaičiais PAS, giminaičiams atsiuntus pinigų, jie tuoj pat išvyko.

Sunku nustatyti, ar jie būtų pasilikę, jei po Pirmojo pasaulinio karo jų ekonominės sąlygos būtų buvusios geresnės, tačiau sakytinės istorijos šaltiniai rodo, kad perkėlimo patirtys lėmė sprendimą išvykti vien dėl to, kad prieš karą čia buvęs gyvenimas buvo sugriautas. Asmenys, pasirinkę emigraciją, prieš karą turėjo savo amatus ir užsiėmimus, po karo to daryti nebegalėjo. Brinkmannas savo naujausiame tyrime apie žydų emigraciją iš Rytų Europos nurodo, kad 1922 m. žydai, iš Sovietų Sąjungos keliaudami per Lietuvą, Latviją ir Lenkiją, prašė prieglobsčio prieš gaudami dokumentus išvykti į JAV ar kitą šalį.³⁴⁰ Tačiau ši emigracija traktuojama kaip pabėgėlių migracija, nes tiems, kas per karą išvyko už SSRS, nebuvo leidžiama repatrijuoti. Tačiau nereikia žmonių, grįžusių į Lietuvą, kaip kilmės šalį, emigracijos painioti su

³³⁵ Rachelės Glezer sakytinė istorija.

³³⁶ Philipo Mindelio sakytinė istorija, 1983, KSC ZA UCT BC949_A_A185.

³³⁷ Maurice'o Jacobsono sakytinė istorija, 1989, KSC, ZA UCT BC949_B_A375.

³³⁸ Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, p. 121–122.

³³⁹ Saros Brower sakytinė istorija, 1989, KSC, ZA UCT BC949_B_A313.

³⁴⁰ Tobias Brinkmann, *Between Borders: The Great Jewish Migration from Eastern Europe*, New York: Oxford University Press, 2024, p. 28.

pabėgėliais, kurie keliavo per Baltijos šalis. Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių migracija per Lietuvą gali būti kito tyrimo objektas. Kita vertus, pasitaikydavo nemažai atvejų, kuomet žydų tautybės asmenys, kilę iš Lietuvos, turėjo sunkumų čia grįžti dėl griežtos pasienio kontrolės, nes neturėjo asmens dokumentų, liudijančių tai, kad prieš karą asmuo gyveno Lietuvoje. Lietuvos sionistinės organizacijos tokiems asmenims siūlė galimybę imigruoti į Palestiną. Remiantis Bendikaitės tyrimu, dauguma Lietuvos žydų norėjo grįžti į savo gimtinę, nes tiesiog buvo nualinti tremties patirčių, bet sudėtinga biurokratinė procedūra grįžtant į Lietuvą paskatino juos pasinaudoti sionistinių organizacijų pasiūlymu apsigyventi *Erez Israel*³⁴¹.

Kita vertus, iš sakininės istorijos galima nustatyti ir tai, kad prastos gyvenimo sąlygos stūmė iš čia išvykti, o gandai apie emigraciją traukė atvykti. Vienas iš emigrantų atsiminė: „tu išvyksti į aukso žemę Afriką, kur semi auksą ir deimantus iš griovių, turi tik pasilenkti ir pasiimti“³⁴². Taikant Ravensteino stūmos-traukos teoriją³⁴³, emigracijos priežastis logiška. Asmenys taip pat nurodė, kad po Pirmojo pasaulinio karo vis tiek viską turėjo pradėti iš naujo, tad kodėl to nepadarius kažkur kitur? Sakytinės istorijos šaltiniai atskleidžia, kad visų tyrimo dalyvių gyvenimo sąlygos emigracijoje pagerėjo lyginant su Lietuva: žmonės sukūrė verslus, įgijo išsilavinimą, beveik visi tyrimo dalyviai namuose (konkrečiai – PAS) turėjo padėjėją, namų tvarkytoją. Palestinoje ar JAV apsigyvenę asmenys, kaip matyti iš nagrinėtos sakytinės istorijos, pasiekė teigiamų savo socialinio ir ekonominio statuso pokyčių.

Žymiai daugiau emigravusiųjų kaip pagrindinę emigracijos priežastį nurodė tai, kad „čia nėra ateities“, „buvo madinga emigruoti“. 28 asmenys nurodė, kad Lietuvoje nematė ateities dėl menkų galimybių gauti gerą išsilavinimą ar tuometės žydų bendruomenės konservatyvumo arba emigraciją savo pasakojimuose siejo su žydams būdinga tendencija išvykti.

Pavyzdžiui, vienas jaunuolis nenorėjo mokytis ješivoje, norėjo pamatyti pasaulį.³⁴⁴ Sadie Festentein, emigravusi į PAS 1925 m., prisiminė tokią emigracijos priežastį: „Pirmiausia nepamirškime, kad buvome devyni jauni žmonės [broliai ir seserys], norėjė ar svajoję įgyti kokį nors išsilavinimą, kai kurie studijavo ješivoje Lietuvoje, kalbu apie šeimos vyrus, tačiau du broliai buvo visiškai tuo nesusidomėję, jie norėjo vakarietiško išsilavinimo,

³⁴¹ Eglė Bendikaitė, „The Transformation of the Lithuanian Zionist organisation's Policy and Practices for Sceding to the Land of Israel in the Challengung European Political context of 1918–1940“, in: *Conventions, quotas, refugees: European Jews in 1938–1945*, Versus, 2020, p. 14–15.

³⁴² Mošės Goldbergo sakytinė istorija.

³⁴³ Ernest George Ravenstein, „The Laws of Migration, p. 241–301.

³⁴⁴ Harry'io Glauno sakytinė istorija, 1989, ZA UCT BC949_A_A77.

todėl [PAS] buvo auksinė medina.“³⁴⁵ Čia galima vesti paraleles su tyrimo dalyvių amžiaus vidurkiu ir šeimine padėtimi – visi jie dar neturėjo šeimos, t. y. dar nebuvo susituokę. Nenuostabu, kad visuomenės sekuliarizacija ir modernėjimas skatino jaunuolius ieškoti laimės svetur.

Tyrinėjant užsienio pasų bylas galima identifikuoti du atvejus, kai asmenys emigravo dėl išsilavinimo ar studijų. Prašyme užsienio pasui gauti kelionės tikslu Rasa Zingerytė nurodė, jog išvyksta mokytis, tačiau jokių žymių, kad asmuo, baigęs mokslus, būtų grįžęs į Lietuvą, nėra.³⁴⁶ 1935 m. į Palestiną keliaavęs Samuelis Bederis savo kelionės tikslu taip pat nurodė mokslus.³⁴⁷ Šių asmenų bylose nėra nurodyta, kad jie būtų prasitęsę savo užsienio paso galiojimą. Čia galima pažvelgti ir iš šiandienės perspektyvos: mokslo migracija yra įprastas dalykas ir nedažnas asmuo grįžta į Lietuvą, nes per tą laikotarpį susikuria gerovė ir integruojasi kitoje šalyje. Emigracija, susijusi su išsilavinimo įgijimu, žydų bendruomenėje ir bendrai Europoje nebuvo naujas dalykas. Pavyzdžiui, žydų dailininkų emigracija jau buvo paplitusi nuo XIX a. vidurio – jauni žmonės traukė mokytis į Paryžiaus piešimo mokyklą.³⁴⁸ Žydų dailininkų emigracija dėl studijų – mokslininkams gana žinomas siužetas, tačiau emigracija dėl išsilavinimo buvo aktuali ir kitose visuomenės grupėse.

Svarbu pabrėžti, kad 21 asmuo sakytinėje istorijoje nurodė, jog išvyko ne dėl to, kad neturėjo pinigų, o dėl to, kad Lietuvoje nematė ateities. Pavyzdžiui, Tessie Teitz, su mama emigravusi į JAV 1921 m., prisiminė, kad Švėkšnoje turėjo labai gražius namus, daug keliaudavo į užsienį, o emigravus namai JAV buvo žymiai prastesni nei čia, Lietuvoje. Emigravo ten, nes tuomet visi manė, kad JAV yra svajonių šalis.³⁴⁹ Kita moteris, emigravusi į PAS, nurodė, kad Lietuvoje gyventi buvo visai neblogai, tačiau vyras pasakė, kad galima gyventi ir geriau, todėl emigravo į PAS 1938 metais.³⁵⁰ Josefas Gurwinas emigravo į JAV 1937 m. iš Panevėžio, nes neišlaikė lietuvių kalbos egzamino, jam dėl to buvo labai gėda. Nors jo tėvai buvo labai turtingi, tėvas užsiėmė eksportu, kaip prisimena, pats norėjo jiems įrodyti, kad yra protingas

³⁴⁵ Sadie Festentein sakytinė istorija, 1989, ZA UCT BC949 B A342.

³⁴⁶ Rasos Zingerytės užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 444.

³⁴⁷ Samuelio Bederio užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 23.

³⁴⁸ Vilma Gradinskaitė, „XIX–XX a. litvakų dailininkų migracijos bangos, kryptys ir priežastys“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys*: Mokslinių straipsnių rinkinys, sud. M. Matulytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022, p. 346–372.

³⁴⁹ Tessie Teitz Bernstein sakytinė istorija.

³⁵⁰ Josefo Gurwino sakytinė istorija, 2006, 2/4, USHMM, inv. nr.: 2006.219 | RG Number: RG-50.030.0508.

ir pajėgus gyventi kitoje šalyje, todėl dėdei pasiūlius išvyko į JAV.³⁵¹ Žvelgiant į emigraciją iš mikroperspektyvos, galima identifikuoti, kad emigracijos priežastys buvo žymiai įvairesnės – tai anaip tol ne visuomet buvo susiję su nepritekliais. Jau minėtas sociologas Thompsonas individualių sprendimų formavimosi modeliu laiko šeimą, o tai, kokie tie sprendimai būna, priklauso tiek nuo ekonominių sąlygų, tiek nuo ideologijos, tiek nuo socializacijos proceso.³⁵² Todėl šis emigrantų pasirinkimas išvykti sietinas su asmeninės socializacijos potencialo nematymu ar nebuvimu Lietuvoje. Tai nelabai koreliuoja su ekonominėmis sąlygomis.

Kaip jau minėta, 21 asmens socialinė padėtis Lietuvoje nebuvo bloga – šeimos turėjo verslus, išsilavinimą. Beveik visus šiuos asmenis siejo pasakymas „there was no future here“³⁵³. Jei tyrime būtų pasirinkta, emigrantų pasakojimus, kodėl jie išvyko iš Lietuvos, traktuoti kaip faktinę priežastį, taip, tokie pasisakymai būtų siejami su emigracija dėl prastų gyvenimo sąlygų. Tačiau, pasigilinus į kontekstinę sakinės istorijos medžiagą ir traktuojant tai kaip pasakojimą, atsivėrė kur kas įvairesnis ir individualesnis emigrantų pasirinkimų išvykti spektras: tendencija sekti bendruomenės emigracijos pėdomis, norėjimas gauti išsilavinimą, jaunatviškas maksimalizmas, Pirmojo pasaulinio karo patirtys.

2.3.2. Šeima

Vienareikšmiškai galima teigti, kad šeima buvo lemiamas momentas Lietuvos žydams (ne)pasirinkti migraciją (-os). Sociologai, tyrinėjantys šiandienės migracijos tendencijas, teigia, kad prasta ekonomika pati savaime neskatina migracijos ir negali būti suabsoliutinta kaip vienintelis migracijos veiksnys. Žmogus gali turėti ekonominių motyvų, tačiau tai nereiškia, kad jiems įgyvendinti jis pasirenks migracijos strategiją. Antra vertus, ekonominių motyvų turintis asmuo gali nuspręsti migruoti, tačiau emociniai šeimos ryšiai gali slopinti migraciją, ir priešingai – jei ryšiai yra silpni, gali ją paskatinti.³⁵⁴ Disertacijos pradžioje įdėta Mošės Goldbergo istorija geriausiai iliustruoja, kad šeima tapdavo esminiu momentu (ne)pasirinkti emigraciją (-os).³⁵⁵ Reikia atskleisti ir jo emigracijos istorijos atomazgą – vis dėlto galiausiai jis po kelerių metų nusprendė išvykti į PAS. Jo emigracijos istorija liudija, kad dėl

³⁵¹ Ten pat.

³⁵² Philip Thompson, *The Edwardians: The remaking of British Society*.

³⁵³ Eli Zundel Luntz sakytinė istorija, 1989, KSC, ZA UCT BC949_B_A417.

³⁵⁴ Natalija Valavičienė, *Lietuvos fizinių ir technologijos mokslų specialistų tarptautinė migracija*, Vilnius, 2015, p. 88.

³⁵⁵ Josefo Gurwino sakytinė istorija.

pasirinkimo migruoti nebuvo apsisprendžiama vienareikšmiai ir paprastai, šeima turėjo didelę įtaką.

Atlikus tyrimą matyti, kad 78 iš 80 atvejų asmenys emigravo jau pas užsienyje gyvenančius tėvus, sužadėtinį, sutuoktinį, draugus ar giminaičius, nepriklausomai nuo to, kokią emigracijos priežastį nurodė. Dažniausias atvejis – mamos su vaikais keliaudavo pas jau emigracijoje gyvenančius vyrus. Philipas Bornsteinas, emigravęs su mama ir broliais pas tėvą į JAV 1921 m., prisiminė, kad tėvas jau kurį laiką gyveno JAV, todėl jie turėjo atvykti apsigyventi pas jį, kitu atveju jis būtų nustojęs siųsti finansinę pagalbą.³⁵⁶ Galima drąsiai teigti, kad šeimos susijungimas buvo populiariausias emigracijos tipas. Tą liudija ir prašymai užsienio pasams gauti, kur dažniausiai moterys nurodydavo, kad vyksta gyventi pas savo vyrus.

Dokumentuose užsienio pasams gauti ilgalaikiams migracijos tikslams galima priskirti ir „apsigyvenimą pas vyrą“. Tai irgi reiškia, kad žmogus emigruoja. Tačiau toks tikslo formulavimas atskleidžia, kad tam tikra šeimos dalis jau gyvena emigracijoje. Frida Katz su trimis mažamečiais sūnumis 1933 m. emigravo į PAS, emigracijos priežastimi nurodė: „vykstu su vaikas apsigyventi pas vyrą“. Jų jauniausiam vaikui 1933 m. buvo 10 metų, o tai reiškia, kad jos vyras Aronas Katzas emigruoti galėjo anksčiausiai 1923 metais. Iš PAR Kaplanų žydų studijų ir tyrimų centro imigracijos duomenų bazės išaiškėja, kad 1928 m. Katzas atvyko į Keiptauną. Ten pat nurodyta, jog jis apsigyveno Hanoverio gatvėje.³⁵⁷ Nors imigracija nėra šio tyrimo objektas, išryškėja svarbus mikroistorijos tyrimų elementas – šeimos susijungimai jaunosios kartos atstovams, kurie savo tėvą išvysdavo pirmą kartą, dažnai sukeldavo nemažai psichologinių problemų.

Savo sakytinėje istorijoje Rene Nachim Gross prisiminė, kad tėčio nepažinojo ir net nežinojo, kad jis gyvas, kol jis atsiuntė mamai pakvietimą išvykti į JAV ir pinigų. Jos tėvas išvyko su viena iš dukrų į Ameriką 1917 metais. Iš Gross pasakojimo galima suprasti, kad prieš tėvui išvykstant jos mama pastojo ir jie gyveno tarsi išsiskyrę, nes jis niekada nesiuntė pinigų į Lietuvą. Tik po keleto metų jam atsiuntus dokumentus joms išvykti į JAV, ji sužinojo, kad jis gyvas. Nuvykusi į Ameriką, ji net negalėjo jo vadinti tėvu, nes matė pirmą kartą.³⁵⁸ Veronica Beiling, tyrinėjanti moterų imigraciją iš Rytų Europos į PAS, nurodo, kad labai daug šeimų susidūrė su problema, kad

³⁵⁶ Mošės Goldbergo sakytinė istorija.

³⁵⁷ SA Jewish Rootsbank, *The South African Jewish Database Jewish Migration and Genealogy*, prieiga per internetą <http://www.jewishroots.uct.ac.za/> (žiūrėta 2019 05 02).

³⁵⁸ Rene Nachim Gross sakytinė istorija, 1998, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, sakytinės istorijos biblioteka, EI-1004.

vaikai dažnai nepažindavo savo tėvo. Todėl pasitaikydavo atvejų, kad šeimos nutraukdavo ryšius dėl per didelio laiko nuo emigracijos tarpo.³⁵⁹ Nors iš pirmo žvilgsnio emigrantų šeimų tinklai atrodo labai išvystyti, tačiau iš jauno asmens perspektyvos tai – sudėtinga patirtis.

Dar vienas emigracijos motyvas – nesutarimas su šeimos nariais dėl vedybų. Mina Fish, emigravusi į PAS 1927 m., prisiminė, kad pabėgo iš namų ir nelegaliai kirtu Lietuvos sieną, nes tėvai nepritarė jos vedyboms su neturtingu vaikinu. Tėvai buvo turtingi, pabėgusi jų niekada ir nebematė.³⁶⁰ Taigi net asmeniniai šeiminiai nesutarimai tapdavo emigracijos priežastimi.

Dar vienas emigracijos motyvas, susijęs su šeima, – artimojo mirtis. Aronas Henry'is Elimanas prisiminė, kad su tėvais emigravo į PAS, nes 1921 m. mirė jo sesuo, tėvams tai buvo per sunku ištverti gyvenant Kelmėje, todėl jie nusprendė išvykti.³⁶¹ Pavyzdžiui, Bertha Englander į PAS emigravo, nes mirė jos mama. Kadangi ji penkių vaikų šeimoje buvo mažiausia, vyresnioji sesuo pasiėmė ją kartu į PAS.³⁶² Tessie Teitz taip pat emigravo su mama į JAV, nes mirė tėvas. Jos broliai gyveno Amerikoje, todėl ji su mama išvyko pas artimuosius.³⁶³ Sakytinės istorijos dokumentus papildė ir dokumentai užsienio pasams gauti, kuriuose taip pat neretai nurodoma priežastis, kad asmuo emigruoja pas giminaičius, nes mirė artimasis. Jau minėtą mažamečių emigraciją dažnu atveju galima sieti su artimojo netektimi. Pavyzdžiui, viename iš daugelio HIAS-ICA prašymų VRM Administracijos departamento direktoriui 1935 m. prašoma leisti mažamečiui našlaičiui Šmueliui Cirlinui emigruoti į Urugvajų, kur gyvena jo tėvas. Mirus berniuko motinai, jis gyveno žydų vaikų namuose.³⁶⁴ Prašyme užsienio pasui gauti Figel Šapiraitė 1935 m. emigracijos priežastimi nurodė, kad išvyksta apsigyventi pas seserį į Latviją, nes mirė tėvas.³⁶⁵ Artimojo mirtis neretai tapdavo labai asmeniška emigracijos pasirinkimo priežastimi, dažniausiai vengiant trauminės patirties, arba, žvelgiant pragmatiškai, artimojo, ypač tėvo ar mamos, netektis reiškė ir bet kokios finansinės ar praktinės pagalbos netekimą.

³⁵⁹ Veronica Beiling, *Recovering the Lives of South African Jewish Woman During the Migration Years, c1880-1939*, daktaro disertacija, University of Cape Town, 2013, p. 37–39.

³⁶⁰ Minnos Fish sakytinė istorija, 1989, KSC ZA UCT BC949_A_A63.

³⁶¹ Aaronas (Harry'io) Elimano sakytinė istorija, 1989, KSC, ZA UCT BC949_B_A330.

³⁶² Berthos Englander sakytinė istorija, 1989, KSC, ZA UCT BC949_B_A334.

³⁶³ Tessie Teitz Bernstein sakytinė istorija.

³⁶⁴ Prašymas VRM departamento direktoriui, nr. 40, 1935 m. LCVA, f. 1230, ap. 1. b. 1528, l. 127.

³⁶⁵ Ten pat, l. 349.

Kita vertus, šeimos ryšiai ar netektys dažnai tapdavo ir lemiamu momentu, kodėl žmonės pasirinkdavo neemigruoti. Disertacijos įvade nurodyta pirmoji Mošės Goldbergo patirtis, kai jau susikrovus lagaminus, tėvams paprašius, jis nusprendė neišvykti iš Lietuvos.³⁶⁶ Šaltiniai atskleidžia informaciją ir apie tai, kodėl žmonės nepasirinko migruoti, kas taip pat yra migracijos proceso dalis. Pavyzdžiui, vienas tyrimo dalyvių nurodė, kad tėvas palaikė sionistines organizacijas ir norėjo išvykti į Palestiną, bet dėl didelės šeimos liko Lietuvoje.³⁶⁷ Kitu atveju nurodoma, kad Lietuvoje gyveno garbaus amžiaus tėvai, dėl to vieno tyrimo dalyvio sesuo pasiliko gyventi Lietuvoje, nors jis pakvietė ją atvykti į PAS.³⁶⁸ „Mano mamos broliai pasiūlė mums atvykti į Afriką, mano tėvas pasakė: „mums nereikia Afrikos, mes turime Panevėžį“. Jis buvo patenkintas Panevėžiu, todėl liko.“³⁶⁹ Šaltiniuose pateikta informacija dar kartą patvirtina, kad migracijos pasirinkimo strategija priklauso nuo šeimos bei ryšių.

Giminystė – vienas iš emigracijos privalumų lyginant tai su individualumu, kadangi šeimos tinklai funkcionuoja kaip informantai.³⁷⁰ Iš esmės šis teiginys ir paaiškina, kodėl dauguma asmenų rinkosi emigraciją ten, kur ji buvo prieinama ir kur gyveno kiti šeimos nariai. Svarbus pastebėjimas tyrinėjant emigracijos ir šeimos ryšį migracijos kontekste tas, kad emigracijos šalis buvo pasirenkama priklausomai nuo to, kur yra emigravusi kita šeimos dalis arba pažįstami ar giminaičiai. Kalbant apie tarpukario žydų migraciją į JAV, mokslininkas Brinkmannas pastebi, jog nors 1924 m. buvo sumažintos imigracijos į šalį kvotos, čia vis tiek atvykdavo nemažas srautas Rytų Europos žydų. Dauguma migrantų jau buvo susiję su šia šalimi: čia gyveno jų anksčiau emigravę artimieji, o tai suteikdavo lengvatų imigruoti.³⁷¹ Tačiau po to, kai 1924 m. buvo įvestos kvotos, imigracija į JAV ženkliai sumažėjo, tačiau Lietuvos atveju statistiškai emigracija ten buvo didžiausia. Mokslininkai nurodo, kad, lyginant XIX a. imigracijos į JAV mastus, tarpukariu imigracija labai ženkliai sumažėjo.³⁷² Tai emigrantus privertė ieškoti kitų kelių, tačiau iš šio tyrimo matyti, kad emigrantams tie keliai jau buvo žinomi.

³⁶⁶ Mošės Goldbergo sakytinė istorija.

³⁶⁷ Lily Korber sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_A_A152.

³⁶⁸ MJ Zurnamer sakytinė istorija, 1980, KSC ZA UCT BC949_A_A292.

³⁶⁹ Taubelio Kimelio sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_B_A389.

³⁷⁰ Harvey M. Choldin, „Kinship Networks in the Migration Process“, in: *The International Migration Review*, Summer, 1973, vol. 7, no. 2 (Summer), p. 164.

³⁷¹ Tobias Brinkmann, *Permanent Transit, Jewish Migration during the Interwar Period*, NYU Press, 2013, p. 64.

³⁷² Eli Letherhendler, „The interrupted chain“, p. 178.

Pietų Afrika – antras pasirinkimas?

Statistiniai duomenys rodo, kad didžiausia žydų emigracija iš Lietuvos 1928–1939 m. buvo į Pietų Afrikos Sąjungą.³⁷³ 1980 m. Kaplanų žydų studijų ir tyrimų centre atliktuose interviu vienas iš kertinių klausimų buvo – kodėl buvo pasirinkta emigruoti į Pietų Afriką, ar todėl, kad į Ameriką patekti nebebuvo galimybių? Tad šiame tyrime keliamas klausimas – ar tikrai PAS – antras pasirinkimas? Taip pat viešojoje erdvėje vis užduodamas klausimas – kodėl tiek daug Lietuvos žydų rinkosi emigruoti būtent ten? PAR statistiniuose duomenyse nurodoma, kad 1924–1932 m. į PAS emigravo 13 800 asmenų, iš kurių Lietuvos žydai sudarė 7 708, t. y. daugiau nei pusę visų emigrantų.³⁷⁴

Atlikus tyrimą paaiškėja, kad PAS iš tiesų nemažam skaičiui tyrimo dalyvių – 13 iš 63 asmenų, emigravusių į PAS, buvo antras pasirinkimas negalėjus išvykti į Ameriką, kur buvo sunku imigruoti dėl 1924 m. nustatytų kvotų. „Amerika buvo uždaryta, nė viena šalis nenorėjo žydų, vienintelė šalis, dar laikiusi atvertas mažas duris, buvo Pietų Afrika. Nebuvo jokios panašios vietos, visi svajojo apie Ameriką, apie milijonus – tai auksinė šalis.“³⁷⁵ 18 asmenų sakytinės istorijos respondentų nurodė, kad turėjo giminaičių JAV, tačiau negalėjo ten vykti dėl imigracijos suvaržymo. Interviu ėmėjams paklausus, kodėl pasirinko PAS, daugelis atsakė, kad tuomet daugelis migravo į PAS, todėl ir jie pasirinko šį kelią. Remiantis statistikos duomenimis, 1920–1940 m. į Pietų Afriką emigravo 7 355 asmenys.³⁷⁶ Istoriografijoje teigiama, kad 80 proc. visų PAR žydų sudaro emigrantai iš Lietuvos.³⁷⁷ Būta ir lietuvių, kurie ryžosi emigruoti į PAS su idėjomis ją kolonizuoti ar praturtėti, tačiau palankių sąlygų jiems ten įsitvirtinti nebuvo.³⁷⁸

1935 m. lietuvių kalba leistame žydų laikraščio „Apžvalga“ viename iš straipsnių taip buvo nurodoma migracijos statistika: „Kas dėl žydų emigracijos, tai emigracija į Palestiną ir Pietų Afriką gali būti laikoma grynai žydiška, o į kitus kraštus pusiau žydiška“.³⁷⁹ Kaip minėta, XX a. 3-iajame

³⁷³ Imigracijos į JAV skaičiai ženkliai sumažėjo po 1924 m., sugriežtinus imigracijos politiką, kai buvo įvestos imigracijos kvotos, o 1929 m. – dėl pasaulinės ekonominės krizės.

³⁷⁴ Taffy Adler, „Lithuania's Diaspora: The Johannesburg Jewish Workers' Club, 1928–1948“, in: *Journal of Southern African Studies*, vol. 6, 1979.

³⁷⁵ Itchako Isaaco Gevinto sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_A_A72.

³⁷⁶ Alfonsas Eidintas, *Lietuva ir masinė išeivystė 1868–2020*, p. 190.

³⁷⁷ Taffy Adler, „Lithuania's Diaspora: The Johannesburg Jewish Workers' Club, 1928–1948“.

³⁷⁸ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*, p. 349.

³⁷⁹ „Žydų emigracija iš Lietuvos 1935 m.“, *Apžvalga*, Kaunas, 1936 m. liepos 12 d., p. 6.

dešimtyje Amerika nebesuteikė galimybių imigruoti, o gauti leidimus emigruoti į Palestiną buvo sudėtinga, todėl iki 1930 m., kol PAS buvo įvestos kvotos emigracijai, tol imigracija buvo ganėtinai paprasta.³⁸⁰ Tai tampa kone pagrindiniu atsakymu, kodėl vis dėlto PAS tapo populiariausia tarp Lietuvos žydų. Maurice'as Jacobsonas emigravo į PAS 1925 m., nors norėjo tais pačiais metais išvykti į Palestiną, bet vykstant ten buvo labai sunku gauti vizą emigracijai, o į Pietų Afriką – ne, tėvai pyko, kodėl emigruoja ne į *Eretz Israel*.³⁸¹ Kitas asmuo atsiminė, kad 1924 m. emigravo į Palestiną, o negavęs ten darbo išvyko pas giminaičius į PAS, nors esant galimybei jis būtų prisijungęs prie kibuco Palestinoje, bet nepavyko.³⁸²

Kodėl būtent Lietuvos žydai emigravo į PAS ir kodėl kitų Rytų Europos žydų emigracija ten buvo mažesnė? Tokio klausimo dažnai tenka sulaukti skaitant viešas paskaitas apie žydų emigraciją iš Lietuvos. Pirmiausia, tai sietina su tuo, kad PAS Lietuvos žydai atrado dar XIX a. viduryje, o pavieniai emigrantai nebijojo tapti pirmeiviais. Antra, emigruoti paskatino miesteliuose pasklidusios legendos ir užburiantys pasakojimai apie greitą praturtėjimą. Turbūt geriausias pavyzdys – 1868 m. atvykęs į PAS iš Žemaičių Naumiesčio emigravęs Samuelis Marksas (1844–1920) – vienas žymiausių emigrantų PAS, vėliau tapęs PAS prezidento Paulo Krugerio patarėju, angliakasybos ir industrijos magnatu. Nors PAS jau buvo pavienių emigrantų iš Lietuvos, tačiau būtent Marksui priskiriamas pionieriaus iš Lietuvos vardas.³⁸³ Dažnai manoma, kad jo ir panašių į jį istorijos tapo pavyzdžiu. Tačiau veikiausiai ne sėkmės istorijos, o gera laivybos įmonių komunikacija bei strategija, laivybos agentų veikla, reklamos ir skelbimai laikraščiuose, tapo pagrindine priežastimi išvykti būtent į PAS. XIX a. viduryje Anglijoje įsikūrusios laivybos bendrovės „Union Line“ ir „Castle Shipping Line“ turėjo bendrą pašto gabenimo į PAS sutartį, pagal kurią reikalauta pašta pristatyti kas savaitę. Įmonės nusprendė, kad gali gabenti ir žmones. Būtent tokiu būdu atsirado pavienių keliautojų iš Lietuvos. Iš pradžių jie plukdydavo žmones į Kornvalio alavo kasyklas ir naujas deimantų kasyklas Pietų Afrikoje, tačiau kai darbuotojų poreikis išseko, laivybos bendrovė turėjo rasti pakaitinį keleivinį krovinį. 1900 m. minėtos laivybos įmonės susijungė į „Union-Castle“ bendrovę. Ji skurdžiai gyvenančius Rytų Europos žydus matė potencialiais savo klientais. Įmonė strategiškai nusprendė, kad Liepoja būtų

³⁸⁰ Veronica Belling, „When Rivke Left Home: Women's Journeys from Eastern Europe to South Africa“, in: *Jewish Culture and History*, 11:1–2, p. 70.

³⁸¹ Maurice'o Jacobsono sakytinė istorija.

³⁸² Eli Zundel sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_B_A417.

³⁸³ Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų keliai: atmintis, tikėjimas, viltis*, Vilnius: Inter Se, 2018, p. 280–281.

Lietuvos žydams yra labiau prieinamas išvykimo uostas nei Hamburgas, ir pasirūpino, kad iš ten Lietuvos žydai būtų plukdomi į Londoną. Įmonė taip pat paskyrė agentus tuometėje Kauno gubernijoje, kad pardavinėtų bilietus čia gyvenusiems žydams, taip pat reklamavosi vietiniuose laikraščiuose.³⁸⁴ Todėl kai klausiama, kodėl tiek daug Lietuvos žydų gyvena būtent PAS, atsakyti reikėtų taip: emigracijos tinklai, užsimezgę dar XIX a. pradžioje, paskatino didžiulę Lietuvos žydų emigraciją dėl tam sudarytų palankių sąlygų. Prie to prisidėjo laivybos kompanijų interesas į PAS plukdyti būtent Lietuvos teritorijos žydus.

Vykimo į PAS sąlygos ir kelionės organizavimas buvo išskirtinai palankus emigruojantiems, pažymėtina, jog ne vienas asmuo nurodė, kad PAS buvo būtent antras (ko negalėtume pasakyti apie JAV), tačiau buvo ir tokių, kuriems PAS buvo pirmas pasirinkimas. Dalis asmenų pasakodami savo istorijas nurodė, kad Pietų Afrika buvo išsvajota šalis daugeliui žydų emigrantų iš Lietuvos. Ida Perkin, prisiminusi tėvo emigracijos patirtis, teigė: „Mano tėvas prieš daug metų buvo Amerikoje, tačiau jam labiau patiko Afrika. Jis buvo Amerikoje, kai susituokė, tada grįžo namo į Lietuvą, nusipirko namus, vėliau galėjo grįžti į JAV, tačiau jie nusprendė vykti į Afriką.“³⁸⁵ Kiti asmenys pasikartoja, kad buvo tendencija emigruoti į PAS, todėl ten ir migravo: „Aš nežinau, vieni emigravo į JAV, kiti į Afriką, gal buvo lengviau atvykti į Pietų Afriką.“³⁸⁶ Daugelis čia atvyko, nes jau gyveno pažįstami ir giminačiai. Rauben Wasserman, emigravusi į PAS, pasakoja: „Aš norėjau tiesiog išvykti ir užsidirbti pinigų, todėl ir atvykau čia, nes čia gyveno mano dėdė.“³⁸⁷ Kitas asmuo nurodė, kad PAS yra daugiau galimybių nei JAV: Amerikoje tu turi dirbti fabrike, o Pietų Afrikoje daugiau galimybių verslui.³⁸⁸ Galiausiai jau minėtos Niujorko Britų konsulate išduotos vizos³⁸⁹ indikuoja, kad Amerika taip pat ne visuomet buvo vienintelė išsvajotoji šalis – žmonės ryždavosi nuvykti iki Amerikos tam, kad galėtų išvykti į PAS.

³⁸⁴ Gwynn Schrire, „In the Belly of the Whale: The Journey to South Africa 1880-1910“, in: *Jewish Affairs (Organ of the South African Jewish Board of Deputies)*, 1994, p. 13–18.

³⁸⁵ Idos Perkin sakytinė istorija, 1989, KSC, ZA UCT BC949_B_A375.

³⁸⁶ Reuben Wasserman sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_A_A270.

³⁸⁷ Ten pat.

³⁸⁸ Sydney'aus Hamley'aus Schapiros sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_A_A228.

³⁸⁹ Britanijos pasų kontrolės tarnyba Jungtinėse Amerikos Valstijose, 1921-1922, LLMA, f. 869 "Pietų Afrikos Respublikos žydų (litvakų) ir lietuvių kilmės asmenų dokumentų rinkinys" (rinkinys dar neukataloguotas 2024 05 08).

2.3.3. Sionistinės idėjos, antisemitizmas

„Palestinoje randasi mano sužadėtinis, už kurio vykstu ištekti ir ištekęjusi nuolat apsigyventi Palestinoje.“³⁹⁰ Tai Saros Gitos Kiršaitės 1935 m. prašyme užsienio pasui gauti nurodytas kelionės į Palestiną tikslas. Minėtos ponios byloje buvo dar vienas toks prašymas ta pačia data, tik dokumente nurodyta, kad moteris į Palestiną vyko ekskursijos tikslais. Šis šaltinis paskatino kelti klausimą – ar tikrai visuomet emigraciją į Palestiną lėmė sionistinės idėjos?

Sionizmą ir jo įtaką žydų emigracijai Lietuvoje tyrinėja istorikė Eglė Bendikaitė.³⁹¹ Tokią migracijos rūšį galima vadinti politine arba idėjine migracija. Būtent jai priskiriama žydų emigracija į Palestiną. Sionistų socialistų krypties atstovai XX a. pradžioje įkūrė „Hechaluc“ (iš hebr. *pionierių*) organizaciją. Jos tikslas buvo ugdyti dvasinį, idėjinį, fizinį bei profesinį parengimą gyventi Palestinoje ir dirbti ten žemės ūkyje.³⁹² Sionistinės organizacijos tarpusavyje kovojo dėl kvotų skaičiaus Pažadėtojoje žemėje, todėl organizacijos potencialius emigrantus stengdavosi parengti kuo geriau. „Hechaluc“ organizacija Lietuvoje turėjo 10 žemės ūkio kooperatyvų, kurie savo ruožtu jungė įvairius mokymo centrus Lietuvoje.³⁹³ Beveik ketvirtadalis visų per 1928–1939 m. laikotarpį į Palestiną išvykusių žydų buvo iš Kauno miesto ir apskrities, kitą nemažą dalį sudarė Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės, Vilkaviškio bei Klaipėdos krašto gyventojai.³⁹⁴

„1925 m. nusprendžiau įgyvendinti savo filosofiją ir emigruoti į Izraelio žemę. Užsiregistravau „Hechaluc“ organizacijoje, kuri nukreipė mane į *hachsharą* kooperatyve „Avoda“. <...> 1927 m. pažymos išvykti negavau. Buvau priverstas grįžti į Jonavą.“³⁹⁵ Taigi pirmą kartą nepavykus emigruoti į Palestiną, Tzvi Khasidas laukė beveik dešimt metų: „1934 m. susituokiau su Dina Perštein. Gavau pažymėjimą, atsisveikinau su Motina, šeima ir visais mūsų draugais, kaip *chalutzai* atlikome aliją į Pažadėtąją žemę.“³⁹⁶

Atminties knygose tokių prisiminimų labai daug. Tačiau ir sakytinės istorijos šaltiniai, susiję su emigracija į kitas šalis, pateikia kokybinės

³⁹⁰ Saros Gitos Kiršaitės užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 185.

³⁹¹ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, p. 180.

³⁹² Tara Zahra. *The Great Departure: Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. W. W. Norton, 2016, p. 117.

³⁹³ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, p. 179.

³⁹⁴ Ten pat, p. 190.

³⁹⁵ Ištrauka iš Tzvi Khasido atsiminimų apie Jonavą, iš Atsminties knygos, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/jonava/jon104.html> (žiūrėta 2024 03 25).

³⁹⁶ Ten pat.

informacijos, susijusios su sionistinių idėjų vedama žydų emigracija iš Lietuvos. Nors remiantis tyrinėjamais interviu labiau atskleidžiamas imigracijos į PAS ar JAV siužetas, tačiau iš nevienarūšės šaltinių informacijos galima identifikuoti, kad dažnai vienos šeimos nariai pasirinkdavo skirtingas emigracijos šalis, tarp kurių buvo ir Palestina: „Aš palikau namus ir tą pačią dieną, 1924 metų rugpjūčio penktą dieną, mano tėvas palydėjo mane į Kauną kelionei į Pietų Afriką. Tą pačią dieną palydėjo ir mano vyresnį brolių Šlomę kelionei į Izraelį. <...> jis buvo vienas iš chaltizmo lyderių Kaune. Tą pačią dieną jis išvyko į Izraelį, aš išvykau į Pietų Afriką.“³⁹⁷ Kitas šaltinis paliudija, kad idėjinė emigracija buvo svarbi: „Mano sesuo išvyko į Izraelį 1924 m. kaip chaltzė, mano du broliai taip pat, vienas iš jų studijavo Prancūzijoje, tačiau vėliau imigravo į Izraelį.“³⁹⁸ Iš šaltinių matyti, kad emigracijos šalys šeimose nebūtinai buvo tos pačios – vieni emigravo į Palestiną dėl sionizmo, kitiems tai nebuvo aktualu. Ryškesnis skirtumas tarp emigracijos į Palestiną ir į kitas šalis yra tas, kad emigruojantieji pavieniai asmenys į Pažadėtąją žemę ne visuomet ten turėjo giminaičių ar pažįstamų. Nemažai asmenų, priklausę „Hechaluc“ organizacijai, emigruodavo grupėmis, todėl nuvykus buvo lengviau nei pavieniams asmenims.

Mokslininkai, tyrinėjantys emigraciją į Palestiną, teigia, kad ji tikrai nebuvo vien idėjinė.³⁹⁹ Daugeliui tai galėjo būti puiki galimybė susikurti geresnes gyvenimo sąlygas kitoje šalyje. Nuo 1925 m. Didžiosios Britanijos vyriausybė nustatė imigracijos kvotą į Palestiną. Pasak Bendikaitės, kad gautų leidimą atvykti į Palestiną, jaunos merginos Lietuvoje ryždavosi susituokti su nepažįstamais vaikinais, jau turėjusiais leidimą išvykti iš Lietuvos į Palestiną.⁴⁰⁰ Be to, šio poskyrio pradžioje minėta emigracijos priežastis „susituokti“, o kitame dokumente – „ekskursija“ rodo, kad emigracijai dalis moterų rinkosi ir fiktyvios santuokos strategiją. Laikraščio „Pasaulio lietuvis“ publikacijose taip pat užfiksuota ši tendencija: „Lietuvos piliečių Palestinoje oficialiomis žiniomis yra per 10 000, bet iš tikrųjų yra daugiau. Tad praėjusią vasarą atvyko [į Lietuvą ekskursijoms] apie 2 proc. Reikia pastebėti, kad atvykusiųjų kai kurie Lietuvoje vedė Lietuvos žydaites.“⁴⁰¹ Santuokų tendenciją liudijanti ištrauka iš laikraščio tik parodo, kokia norint emigruoti svarbi buvo vedybų strategija. Tai patvirtina ir analizuoti statistiniai duomenys – moterų emigracija į Palestiną buvo keturis kartus didesnė nei

³⁹⁷ Sonny Sacks sakytinė istorija, 1983, KSC, ZA UCT BC949, Series A, A223.

³⁹⁸ p. Tabacawaitziaus sakytinė istorija, 1982, ZA UCT BC949_B_A470.

³⁹⁹ Gur Alroey, *Information, Decision, and Migration...*, p. 154.

⁴⁰⁰ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, p. 180.

⁴⁰¹ M. Ruseckas, „Užsienio lietuvių ekskursijos 1937“, *Pasaulio lietuvis*, 1937, nr.1, p. 13–15.

vyrų. Tuo tarpu moterų emigracija į kitas šalis (JAV, PAS, Pietų Ameriką ir kt.) buvo tik truputį didesnė nei vyrų. Reikia neatmesti ir to, kad jaunoji karta labai žavėjosi sionistinėmis idėjomis, galbūt dėl to tokia santuoka merginoms galėjo būti tam tikro savarankiškumo išraiška prieš konservatyvias vyresnės kartos nuostatas arba gera galimybė įsitvirtinti Palestinoje. Vienu ar kitu atveju galimybės susituokus įsitvirtinti Palestinoje galėjo kiek pagausinti moterų migraciją į Palestiną.

Mokslininkai nėra pastebėję, tačiau šis tyrimas parodo, kad vedybės, kaip emigracijos strategija, buvo populiarios emigruojant į kitas šalis. Pavyzdžiui, 1931 m. Bendrųjų reikalų departamentui, Migracijos referantūrai, HIAS-ICA biuro atstovai pateikė prašymą, kuriame nurodoma, kad Nechema Šimaitė vyksta pas savo svainį G. Šepšelevičių į Braziliją su tikslu tekėti už jo sūnaus.⁴⁰² Kitas pavyzdys, Reisės Furmanaitės prašyme nurodyta, kad jos 1931 m. emigracijos tikslas į Urugvajų buvo tekėti.⁴⁰³ Tokių dokumentų HIAS-ICA fonde galima suskaičiuoti šimtais. Kiek merginų vyko iš tikros meilės, šiame kontekste sunku nustatyti, tačiau neabejotina, kad tokių atvejų būta taip pat nemažai.

Bent penkiuose interviu nurodyta, kad kiti šeimos nariai pasirinko keliauti į tuometinę Palestiną, o ne Pietų Afriką ne dėl idėjinių priežasčių, tačiau dėl galimybės pradėti gyvenimą kitoje vietovėje, atsiveriančių naujų galimybių. Nuo 1924 m. pastebėtas Lietuvos žydų migracijos į Palestiną augimas – tais metais išvyko 467 žmonės,⁴⁰⁴ vėliau skaičius vis augo. „Hechaluc“ siūlė geras sąlygas žydų jaunimui išvykti. Dauguma šios organizacijos idėjas tikriausiai palaikė būtent todėl. Iš tyrinėtų 259 bylų užsienio pasui gauti galima nustatyti, kad į Palestiną iš viso vyko 42 asmenys, o 34 asmenys pasirinko emigraciją. Dažniausiai prašyme užsienio pasui gauti asmenys nurodė, kad išvyksta apsigyventi pas giminačius arba emigruoja. Tačiau yra ir tokių, kurie emigracijos tikslą buvo nurodę „svečiuotis“, tačiau taip ir negrįžo – tapo emigrantas. Pavyzdžiui, Rasa Kolubstaitė 1936 m. vyko į ekskursiją Palestinoje, tačiau tai, kad jos užsienio pasas gražintas į bylą su prierašu „priėmė kitos šalies pilietybę“, rodo, kad po ekskursijos ji nebegrįžo.⁴⁰⁵ Kitas pavyzdys: Gilis Liba į Palestiną 1931 m. vyko svečiuotis, tačiau į Lietuvą niekada nebegrįžo. Tyrinėjant emigracijos priežastis remtis vien užsienio pasais nebūtų pakankama, nes tokio tipo dokumente tikrąsias

⁴⁰² Prašymas Bendrųjų reikalų departamentui, Migracijos referantūrai nr. 10, 1931, Kaunas, LCVA, f. 1230, ap. 1, b. 1528.

⁴⁰³ Ten pat., 1931 m, b. 1539.

⁴⁰⁴ VRM Piliečių apsaugos departamento 1924 09 16 pranešimas Politikos departamentui, LCVA, f. 1367, ap. 5, b. 203, l. 184–185.

⁴⁰⁵ Rasos Kolubstaitės užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 189.

emigracijos priežastis nustatyti būtų sudėtinga. Reikia neatmesti to, kad žmonės, nuvykę pasisvečiuoti, taip ir likdavo „svečiuose“ dėl įprastos tendencijos emigruoti, nors pirmoji intencija buvo aplankyti giminaičius. Tai patvirtina ir sakytinės istorijos šaltiniai emigracijos į kitas šalis atveju.

Iš tyrinėtų sakytinės istorijos šaltinių, susijusių su emigracija į Palestiną, galima matyti, kad ten buvo emigruojama norint prisigyventi, sukurti verslus arba dėl jau minėtos socializacijos stokos Lietuvoje. Davidas Abiras, su tėvais 1934 m. emigravęs į Palestiną, prisiminė, kad ten turėjo giminaičių ir tiesiog vyko pas juos apsigyventi, nes Lietuvoje gyvenimo sąlygos buvo prastokos.⁴⁰⁶ Visai kitokia istorija buvo Shemshihu Spivacko, kuris su tėvu 1920 m. emigravo į Palestiną dėl to, kad ten perkėlė savo verslą. Tačiau verslui nesusiklosčius ir dėl prastų gyvenimo sąlygų Palestinoje jie 1926 m. grįžo atgal į Lietuvą.⁴⁰⁷ Alroey'us teigia, kad, pavyzdžiui, rinkdamiesi šeimos strategiją emigruoti į Palestiną, žmonės prieš tai apgalvodavo, ar turės darbo ir kur apsistoti.⁴⁰⁸ Iš HIAS-ICA dokumentų taip pat matyti, jog prašymuose tam, kad gautų leidimus išvykti į Palestiną, žmonės turėdavo nurodyti, kas jais pasirūpins. Taigi emigracijos į tuometinę Palestiną priežastys buvo kur kas įvairesnės, nei nurodoma istoriografijoje. Sionizmas nebuvo vienintelė priežastis emigruoti į Palestiną. Daugeliui emigracija į Pažadėtąją žemę buvo svarbi dėl prastų gyvenimo sąlygų Lietuvoje, emigraciją skatino ir šeimos ryšiai bei socializacijos galimybės, taip pat Palestiną galima traktuoti ir kaip tranzitinę šalį, iš kurios vėliau buvo emigruojama į PAS ar JAV.

Antisemitizmas vienokiomis ar kitokiomis sąlygomis įvairioje literatūroje pateikiamas kaip viena iš emigracijos priežasčių. Faktų, įrodančių, kad žmonės galėjo emigruoti iš Lietuvos dėl šios priežasties, mažai. Remiantis Sužiedėlio tyrimais apie antisemitizmą, Lietuvoje iki Pirmojo pasaulinio karo ir net tarpukariu jokių didelių pogromų nebuvo, tik incidentai.⁴⁰⁹ Tokią pat nuomonę išreiškia XX a. pabaigos istorikas Atamukas, nurodydamas, kad vienokių ar kitokių antisemitizmo apraiškų būta, bet jos lietuvių tautoje neturėjo stiprios atramos.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Davido Abiro sakytinė istorija, 2013, USHMM, Assign Number: 2017.551.1, RG Number: RG-50.096.0001.

⁴⁰⁷ Shemshihu Spivacko sakytinė istorija, USHMM, Accession Number: 1995.A.1272.152 | RG Number: RG-50.120.0152.

⁴⁰⁸ Gur Alroey, *An Unpromising Land: Jewish Migration to Palestine in the Early Twentieth Century*, Stanford University Press, 2014, p. 92.

⁴⁰⁹ Saulius Sužiedėlis, „Jews and Lithuanians on the eve of the Holocaust 1939-1940“, in: *Darbai ir dienos*, vol. 67 (67), 2017, p. 107–122.

⁴¹⁰ Solomonas Atamukas, *Žydai Lietuvoje: XIV–XX amžiai*, p. 142.

Problematika iškyla tyrinėjant užsienio istoriografiją – joje susiformavo specifinis žydų migracijos iš Rytų Europos naratyvas, emigracijos paskatą aiškinantis antižydiškumu, prievarta ir pogromais, kurie lėmė žydų išstūmimą iš Rytų Europos.⁴¹¹ XIX a. migraciją iš Lietuvos teritorijos galima sieti su carinės Rusijos vykdoma priespaudos politika, tačiau tarpukario Lietuvai tai jau netaikytina. Problema ta, kad dažnu atveju visos Rytų Europos migracija tapatinama su Ukrainos 1918–1920 m. pilietiniu karu ir karo pabėgėliais, kurie masiškai migravo į JAV, o po 1924 m. – ir į Palestiną.⁴¹² Todėl ir įvade užsiminta, kad labai svarbu konkrečių šalių migracijos priežastis tirti vertinant socialinę aplinką bei politinę situaciją.

Tarpukariu tiek Lietuvos žydų, tiek lietuvių migracija buvo laisva suvokus ir tai, kad net 1922 ir 1929 m. emigracijos įstatymai nesiekė varžyti migracijos, o tuo pat metu Lenkijoje ar Čekoslovakijoje žmonės maldavo, kad galėtų išvykti, pačioje Čekoslovakijoje trūko darbo jėgos, todėl buvo įvedamos išvykstančiųjų kvotos.⁴¹³ Žvelgiant iš lokalsios perspektyvos nėra teisinga manyti, kad tokie pat procesai vyko ir Lietuvoje, ir taip suabsoliutinti viso regiono migracijos tendencijų, kurios vėliau pateikiamos istorijos populiarinimo projektuose. Šiuo metu „persekiojimų“ naratyvas dominuoja viešajame diskurse. Būtent sakytinės istorijos šaltiniai leidžia paneigti nusistovėjusį stereotipą ne tik pagrindžiant istoriniu kontekstu, tuomete politika bei ideologija „iš viršaus“, bet ir prisiminimais iš keliautojo perspektyvos.

Antisemitinės nuotaikos stiprėjo Hitleriui 1933 m. atėjus į valdžią. Ši tendencija pastebėta ir tyrinėtuose šaltiniuose. Tyrimo dalyvių buvo klausta – kas lėmė jų išvykimą iš Lietuvos / ar gyvendami Lietuvoje jautė antisemitizmą? Nė vienas nenurodė, kad išvyko dėl patirtų išpuolių. Tačiau 7 asmenys nurodė, kad gyvendami Lietuvoje jautė grėsmę ir suprato, jog reikia išvykti: „Aš jaučiau, kad Hitlerio valdžia jau įsitvirtino Vokietijoje 1925 m., su Hitleriu ateis fašistai ir čia, Lietuvon. Čia juk netoli, per valandą laiko gali būti Mėmelyje, taigi, kai tai suvokiau, pasakiau: čia mums nebėra vietos, turime išvykti bet kur, kur galime.“⁴¹⁴ Nagrinėjant lietuvių kalba leistus žydiškus laikraščius pastebima, kad apie antisemitines apraiškas buvo

⁴¹¹ Scott Ury, „Jewish migration in modern times: the case of Eastern Europe“, p. 127–133.

⁴¹² Gur Alroey, *Information, Decision, and Migration...*, p. 7.

⁴¹³ Tara Zahra. *The Great Departure...*, p. 140.

⁴¹⁴ Schako Kleino sakytinė istorija.

komunikuojama tokiomis antraštėmis: „Pasaulis protestuoja prieš žydų persekiojimus“⁴¹⁵, „Siaubas“, „Kodėl žydai persekiojami“⁴¹⁶ ir pan.

Radikalėjančios aplinkos Lietuvoje tendenciją pastebėjo ir Linas Venclauskas, tyrinėjantis antisemitizmo problemas tarpukario Lietuvoje. Pasak mokslininko, bendrai viešajame diskurse buvo maskuojamos problemos, kylančios tarp lietuvių ir žydų bendruomenės dėl prekybos ir pramonės. Antano Smetonos, jo administracijos požiūris ir politika žydų atžvilgiu buvo nuosaiki ir vengusi kokių nors konfliktų eskalavimo. Spauldoje pateiktų tiek paties prezidento, tiek jo aplinkos žmonių interviu nuolat pabrėžiamas palankus valdžios nusiteikimas žydų atžvilgiu, įrodinėjimai, kad lietuviai nėra nusiteikę antisemitiskai, o pasitaikę konfliktai bus išspręsti, užgniaužti ir imtasi priemonių, kad jie nepasikartotų.⁴¹⁷ Vygantas Vareikis ištyrė, kad ne viešajame diskurse padaugėjo fizinių susidūrimų ir konfliktų tarp lietuvių ir žydų, o Valstybės saugumo departamento agentai pateikdavo vis daugiau pranešimų apie augančias antižydiškas nuotaikas bei privačius pasisakymus.⁴¹⁸ Sydney'us Hamley'us Schapira, emigravęs į PAS 1922 m., atsiminė: „Mano gyvenime didžiausias dalykas yra laisvė ir teisingumas, aš negalėjau pakęsti antisemitinių judėjimų Rusijoje, visada laukiau Amerikos ar Pietų Afrikos, Argentinos – bet kurio pasaulio krašto, kad nebūčiau Rusijoje, nebūčiau Lietuvoje.“⁴¹⁹ Iš nagrinėtos sakinės istorijos galima nustatyti, kad antisemitizmas buvo viena iš priežasčių emigruoti, bet ne viena iš pagrindinių.

Reikia turėti galvoje, kad sakinės istorijos projektai buvo atlikti po Holokausto, todėl žmonės, reflektavę antisemitizmą Lietuvoje tarpukariu, neabejotinai jį suvokė kaip vieną iš tragedijos sudedamųjų dalių. Keletas tyrimo dalyvių nurodė, kad yra patyrę patyčių iš lietuvių tautybės jaunų vaikinų, įvykę susistumdymai, išdaužti langai ir pan. Tačiau, kaip patys emigrantai nurodė, tai nebuvo išvykimo priežastis: „asmeniškai nei aš, nei mano draugai neturėjome problemų, susijusių su antisemitizmu. Žinoma, buvo laikas, kai lietuvių jaunimas, kurie išgerdavo kiek per daug ir nesuvaldydavo linksmumo, galėjo šiek tiek įžeisti, tai galėjo šiek tiek varginti, noriu paminėti, kad žydai štetluose apskritai kalbėjo labai laužyta lietuviška

⁴¹⁵ „Pasaulis protestuoja prieš žydų persekiojimus“, *Apžvalga*, Kaunas, 1938 m. gruodžio 4 d., p. 6.

⁴¹⁶ „Kodėl žydai persekiojami?“, *Apžvalga*, Kaunas, 1938 m. gruodžio 18 d., p. 3.

⁴¹⁷ Linas Venclauskas, *Moderniojo lietuviško antisemitizmo genezė ir raida 1883–1940*, daktaro disertacija, Kaunas, 2008, p. 185–186.

⁴¹⁸ Vygantas Vareikis, „Žydų ir lietuvių konfliktai bei susidūrimai tarpukario Lietuvoje“, in: *Kai ksenofobija virsta prievarta*, sud. V. Sirutavičius, Lietuvos istorijos institutas, 2008, p. 157–180.

⁴¹⁹ Sydney'us Hamley'us Schapiros sakinė istorija.

kalba, o lietuviai dažniausiai tai niekino. Aš asmeniškai to nepatyrčiau [antisemitizmo], nes užaugau su lietuvių kalba.“⁴²⁰

28 tyrimo dalyviai nurodė neturintys prisiminimų apie antisemitizmą, kad apskritai neturėjo susidūrimų su lietuviais (ypač kilę iš kaimiškų vietovių), nes nemažą dalį gyventojų miesteliuose sudarė žydų bendruomenė. Iš tyrimo duomenų matyti, kad radikalėjanti aplinka, o ne konkrečios nemalonios patirtys lėmė žydų norą išvykti iš Lietuvos. 1925 m. panaikinta žydų autonomija⁴²¹, vėliau Lietuvoje buvo panaikinta ministro žydų reikalams pareigybė, žydiškose mokyklose buvo sustiprinta lietuvių kalba – tokie veiksmai lėmė prastą dalies žydų bendruomenės jauseną ir ateities projekcijas. Žydų emigracija į Palestiną ir kitas šalis ypač išaugo XX a. 4-ąjį dešimtmetį, pajutus Hitlerio Vokietijos pavojų.

Karinė tarnyba Lietuvoje kaip priežastis emigruoti?

1923 m. Lietuvos kariuomenė buvo demobilizuota ir pertvarkyta taikos laikotarpiui. 1921–1934 m. žydų karių dalis Lietuvos kariuomenėje svyravo nuo 4 iki 7,68 procento.⁴²² Išnagrinėjus turimus sakinines istorijos atvejus, galima nustatyti, kad tarnyba tarpukario Lietuvos kariuomenėje bent septyniems asmenims iš 80 (ne visi emigravę buvo šaukiamojo amžiaus) tapo priežastimi emigruoti iš Lietuvos: vieni kariuomenę suvokė kaip antisemitiską, o kiti asmenys nurodė tiesiog nenorą joje tarnauti.

Louise'as Klatzko, emigravęs į PAS, labai gerai atsiminė savo susidūrimą su kariuomene: „žaidėme futbolą, turėjome trenerį iš Vienos, kariuomenės komanda kreipėsi į mus pažaisti futbolą ir negalėjome atsisakyti, bet žinojome, kad jie yra antisemitai. Vienas jų, dešinysis gynėjas, priešinga puse bandė prasiveržti pro mūsų gynybą ir jiems nepavyko, todėl bet koku atveju matėme, kad jie ketina panaudoti jėgą, kai esi komandoje, bandai gintis kaip kariuomenės karys. Galiausiai jis trenkė jam [p. Klatzko draugui] vienu iš savo sunkių batų, jis trenkė jam į koją, sulaužė koją, tai buvo baisi tragedija, jis taip ir neatsigavo.“⁴²³ Revas Efronas, emigravęs į PAS 1924 m., teigė, kad siekė išvengti karinės tarybos, o tiksliau nujautė, kad viskas krypsta labai

⁴²⁰ Maurice'o Jacobsono sakininė istorija.

⁴²¹ Mordechai Zalkin, Žydų tautinė autonomija Lietuvoje“, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Vebickienė, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 323–329.

⁴²² Vytautas Jokubauskas, Hektoras Vitkus, „Žydai Lietuvos kariuomenės kariai 1918–1940 m. (statistinė analizė)“, in: *Lithuanian Historical Studies*, 2021-11, vol. 25, p. 113.

⁴²³ Louise'o Klatzko sakininė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_B_A393.

bloga linkme: „Tada aš pamačiau, kokia yra armija, kuri eina taip pat kaip naciai, Lietuvos kariuomenė nekenė žydų. Ir jie niekino juos, pravardžiavo juos, būtent jie buvo tokie patys kaip naciai. Taigi vieną dieną tėvams pasakiau, kad išvykstu, paliksiu šalį. Mama verkė karščiausiomis ašaromis ir maldavo, kad neišvykčiau.“⁴²⁴ Šis pavyzdys parodo itin dramatiškus ir drastiškus atsiminimus apie lietuvių kariuomenę, kurie neatspindi realybės, bet reflektuoti suvokiant Holokausto tragediją. Mokslininkų teigimu, pati kritiškiausia problema Lietuvos kariuomenėje (tarp žydų ir lietuvių) buvo ta, kad žydai nemokėjo lietuvių kalbos, bent iki 1925 m. daugiausia jų su lietuviais kalbėdavo rusiškai. Kas lietuvių karių buvo vertinama labai blogai.⁴²⁵ Vien dėl šios priežasties nesutarimai tarp lietuvių ir žydų kariuomenėje smarkiai išaugo, žinoma, tai nebūtinai visuomet sukeldavo paskatą emigruoti.

Vienas iš emigrantų prisiminė, kad tarnavo Lietuvos kariuomenėje, bet iš jos pabėgo: „tapau paprastu naujoku, paprastu kariu, gyvenau kareivinėse, bet susirašinėju su tėvais ir jie susitarė, kad atvykčiau į Panevėžį, jie man turėjo parūpinti dokumentus išvykti į Afriką.“ Interviu metu Ošerio Rutenbergo buvo klausama – ar jis emigravo, nes buvo atleistas nuo karinės tarnybos? Jis atsakė, kad ne ir kad jis tiesiog dingo: „Aš nebuvo atleistas, aš tiesiog dingau, prireikė trijų mėnesių, kol atvykau [į PAS]. Keliaudavau po suolu traukinyje, valgydavau pas gaisrininkus ir bandydavau gauti gabalėlį duonos.“⁴²⁶

Jau minėtasis Mošė Goldbergas, pirmą kartą sutikęs su tėvų raginimu neemigruoti į Prancūziją, liko ir atliko karinę tarnybą Lietuvoje, o vėliau emigravo į PAS.⁴²⁷ Jokių būdu negalima teigti, kad emigracija dėl karinės tarnybos buvo masinis dalykas (nes lietuvių tik šaukiamojo amžiaus vyrų grupė), tačiau šią tendenciją pastebi ir kiti mokslininkai, tyrinėjantys žydų emigraciją iš Rytų Europos.⁴²⁸ Taip pat reikia neužmiršti to fakto, kad ir patys lietuviai kartais bandė išvengti karinės tarnybos – tai nebuvo būdinga vien žydams.⁴²⁹ Taip pat bent prisiminimuose karinės tarnybos vengimas daugiau sietinas su

⁴²⁴ Revo Efrono sakytinė istorija, 1980, ZA UCT BC949_A_A53.

⁴²⁵ Vytautas Jokubauskas, Hektoras Vitkus, „Žydai Lietuvos kariuomenės kariai 1918–1940 m. (statistinė analizė)“, p. 116.

⁴²⁶ Ošerio Ruttenbergo sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_A_A219.

⁴²⁷ Mošės Goldbergo sakytinė istorija.

⁴²⁸ Adam Mendelson, *Jewish Soldiers in the Civil War: The Union Army*, New York University Press, 2022, p. 25.

⁴²⁹ Jonas Vaičėnionis, *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*, Vilnius: Versus aureus, 2004, p. 215.

antisemitinėmis apraiškomis. Tačiau emigracijos pasirinkimą galėjo lemti abu dalykai: tiek karinės tarnybos vengimas, tiek nesutarimai kariuomenėje.

1939–1940 m. Lietuvos žydai – karo pabėgėliai ar vis dar emigrantai?

Pradedant rengti šią disertaciją buvo nuspręsta, kad tyrimo chronologinės ribos baigsis 1939 m. rugsėjo 1 d. – Antrojo pasaulinio karo pradžia. Iš anksto mintyse buvo retoriškai preziumuojama: kokia dar laisva emigracija karo metu? Tačiau 2022 m. prasidėjęs karas Ukrainoje paskatino pamąstyti situaciją suvokiant iš šiandienės perspektyvos, juk karo nepaliestose teritorijose žmonės bando gyventi kaip įmanoma įprastą gyvenimą, taip pat ir keliauti. Kaip tai galėjo atrodyti 1939–1940 m., kai Lietuva tebebuvo nepriklausoma šalis, tačiau Antrasis pasaulinis karas jau buvo prasidėjęs. Šis laikotarpis kelia metodologinę problemą tarp dviejų polių – „universalios“ emigracijos sampratos ir žydų pabėgėlių viktimizacijos. Emigracijos mokslininkas Letherhendleris teigia, kad atotrūkis tarp šių dviejų naratyvų vis dar neišspręstas.⁴³⁰ Tačiau šio tyrimo šaltiniai (šiuo atveju bylos užsienio pasams gauti, sakytinė istorija) leidžia identifikuoti šio trumpo laikotarpio dinamiškumą.

1939 m. nepriklausomą Lenkiją užpuolus naciams, o po kelių savaičių – ir sovietams, Lenkijos kaimyninės valstybės susidūrė su didėjančiu pabėgėlių srautu. Pradžioje aktyviai trauktasi prie Lenkijos ir Rumunijos pasienio, esančio toliausiai nuo fronto, turint viltį per Rumuniją pasiekti saugesnes šalis. Vėliau pabėgėliai, kurių didžioji dalis buvo žydai, pradėjo judėti link Lietuvos.⁴³¹ 1939–1940 m. skaičiuojama, kad Lietuvoje kaip pabėgėliai užregistruoti 150 tūkst. asmenų. Nagrinėjant nepriklausomos Lietuvos žydų emigraciją, neabejotinai kyla klausimų: kaip pakito emigracija po 1939 m. rugsėjo 1-osios; ar, turint omenyje, kad iki 1940 m. rugsėjo 15 d. Lietuva buvo laisva šalis, tuomet pasirinkusius išvykti Lietuvos žydus galima traktuoti kaip pabėgėlius?

Jau nuo 1933 m. Hitlerio atėjimo į valdžią kasmet nacionalsocialistų tikslai žydų atžvilgiu darėsi vis aiškesni. Naciai savo eros pradžioje taikė kone viduramžiškus metodus – psichologinį ir fizinį terorą tam, kad priverstų žydus bėgti iš jų vadinamos *Lebensraum*, ir tik susidūrę su ne itin dideliu žydų emigrantų skaičiumi ir pasaulio valstybių uždarmu pabėgėliams ėmė kurti

⁴³⁰ Eli Letherhendler, „The interrupted chain: traditional receiver countries, migration regimes, and the East European Jewish diaspora 1918–39“, p. 172.

⁴³¹ Linas Venclauskas, „Kai atbėgėliai virto pabėgėliais. Pilietybės neturinčių žydų emigracija iš Lietuvos 1939–1940 m., in: *Istorija / History*, 2022, t. 126, nr. 2, p. 67.

kitus „žydų klausimo“ sprendimo būdus.⁴³² Beje, jau nuo 1933 m. galima kalbėti apie žydus pabėgėlius iš Vokietijos, kas tik dar kartą liudija Europoje buvus nestabilią situaciją. Pavyzdžiui, nuo 1933 iki 1938 m. Vokietijoje užfiksuota didžiausia emigracija į Argentina, nes JCA (*Jewish Colonisation Association*) suderino su Argentinos valdžia ten priimti pabėgėlius iš Vokietijos.⁴³³ Minėtasis atotrūkis tarp pabėgėlių ir laisvų emigrantų paradigmų kelia įtampą. 1933 m. Vokietijos emigrantus jau galima suvokti kaip pabėgėlius, o tuo tarpu Lietuvos žydai emigravo laisvai. Tačiau problema kyla tada, kai mokslininkai, tyrinėjantys migraciją iš globalios perspektyvos, žydų emigracijos situaciją nuo 1933 m. suvokia kaip bendrą visai Europai.

Tyrinėjant bylas užsienio pasui gauti matyti, kad prasidėjus karui Lietuvos žmonės vis dar keliavo įprastai. Du sakininės istorijos siužetai paskatino į 1939–1940 m. situaciją pažvelgti atidžiau. Labai sudėtingą emigracijos patirtį atsiminė Cherie Goren, ji 1937 m. emigravo iš Klaipėdos į Rygą, o iš Rygos 1939 m. į JAV. Moteris prisiminė, kad naciams atėjus į valdžią 1933 m. Vokietijoje tai iškart pasijuto ir Klaipėdoje. Jos šeima save identifikavo vokiečiais, o ji lankė vokišką licėjų, kuriame antisemitizmas labai smarkiai išaugo.⁴³⁴ Mokslininkė Ruth Leiserowitz pastebi, kad pirmosios žinios apie antisemitizmą Klaipėdos krašto žydus pasiekė iš Rytų Prūsijos: Hitleriui tik atėjus į valdžią, į miestą atvyko žydai studentai, kurie 1933 m. buvo pašalinti iš Karaliaučiaus universiteto.⁴³⁵ Tęsiant Goren istoriją, moteris pasakodama prisiminė užgauliojimus iš mokytojų jau 1935 m., nes jos šeima buvo labai turtinga. Reikia pridurti, kad jau 1936 m. Klaipėdoje žydų rudens švenčių metu jiems buvo uždrausta prekiauti, o 1938 m. ant žydams priklausiusių parduotuvių buvo piešiamos svastikos. Po Miuncheno pakto mieste žydams nerimą kėlė tai, kad nebūtų įgyvendintas nacionalsocialistų pučas.⁴³⁶ Žydai desperatiškai ieškojo galimybių išvykti. Tokia buvo ir šeimos mintis dar 1937 metais. Supratę, kad situacija vystosi bloga linkme, tėvai ją išsiuntė apsigyventi į Rygą pas tetą, ten dvejus metus laukė vizų, kol 1939 m. pabaigoje išvyko į JAV, o kita jos šeimos dalis – į PAS. Pardavę visus daiktus Gorenų šeima savo giminaičiams davė pinigų, kad jie taip pat galėtų išvykti.

⁴³² Ten pat, p. 69.

⁴³³ Jack Twiss Quarless Van Ufford and Joep Merkx, „Ich Hab’ Noch einen koffer in Berlin, German-Jewish identity in Argentina, 1933–1985“, in: *Jewish social studies*, vol 1., no 1–2, 1988/92.

⁴³⁴ Cherie Goren sakininė istorija, USHMM, 1992, inv. nr. 1997.A.0441.274, RG nr. RG-50.462.0274.

⁴³⁵ Ruth Leiserowitz, „Žydai tarpukario Klaipėdos krašte“, in: *Lietuvos žydai*, sud. J. Verbickienė, V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius: Baltos lankos, 2016, p. 427.

⁴³⁶ Ten pat, p. 428.

Ji taip pat prisimena Rygoje klausiusi (veikiausiai per radiją) Hitlerio kalbos iš Klaipėdos teatro balkono 1939 metais.⁴³⁷

Šiame kontekste įvertinus Goren šeimos situacijai taikytinas pabėgėlių statusas. Jų šeimos migraciją sudėtinga įvardinti vien kaip emigraciją dėl antisemitizmo apraiškų ar priešiška nusiteikusių lietuvių. Jos šeimos atvejis rodo, kad tai priverstinė emigracija suvokus, kas gali nutikti jų šeimai, jei jie nedelsiant neišvyks.⁴³⁸ Todėl Goren atvejis priskirtinas prie priverstinės emigracijos pabėgėlių – emigracijos rūšies dėl nacių režimo taikomos antisemitizmo politikos.

Visiškai kitokį emigracijos 1939 m. požiūrio kampą atskleidžia Josefas Gurwinas. Kaip jau minėta, jis į JAV emigravo 1937 m. iš Panevėžio dėl savo asmeninių ambicijų, nes neišlaikė lietuvių kalbos egzamino. Jis prisiminė, kad jo tėtis, būdamas labai lojalus Lietuvos pilietis, net 1939 m. prasidėjus karui niekaip nesutiko emigruoti, nes turėdamas artimus ryšius su Lietuvos valdžia niekada netikėjo, kad bus paliktas likimo valiai. Tačiau 1940 m. SSRS okupavus Lietuvą jo verslas buvo nacionalizuotas ir jis jau niekaip negalėjo ištrūkti iš Lietuvos.⁴³⁹ Šios dvi situacijos tik paliudija, kaip skirtingai antisemitizmas ir suvokimas apie prasidėjusį Antrąjį pasaulinį karą paveikė konkrečius asmenis, taip pat tai, kokios skirtingos buvo dviejų Lietuvos miestų situacijos politine prasme. Nors Lietuvos žydai suvokė grėsmes, bet jautėsi saugūs – netikėjo, kad bus palikti. Tai ne visuomet skatino emigruoti. Gurwino tėvai buvo nužudyti Holokausto metu, o jis pats laikė stebuklu tai, kad neišlaikė lietuvių kalbos egzamino 1936 m., kas paskatino jį išvykti iš Lietuvos į JAV ir galiausiai išgelbėjo nuo Holokausto.

Remiantis statistiniais duomenimis, 1939 m. iš Lietuvos emigravo 439 žydai, daugiau nei trečdalis (180) emigravo į JAV.⁴⁴⁰ Kaip minėta, nuo 1937 m. pastebimas žydų emigracijos sumažėjimas – tai siejama su Palestinos ir PAS imigracijos suvaržymais. Šiose aplinkybėse JAV vėl tapo pagrindine emigracijos šalimi. Tad ir 1939 m. užfiksuotos emigracijos tendencija niekuo nesiskiria nuo ankstesnių metų. Išnagrinėjus šiam tyrimui pasitelktas bylas užsienio pasui gauti, galima identifikuoti, kad 1939–1940 m. laikotarpiu iš 259 atvejų 120 žmonės keliavo. 40 atvejų žmonės, užsienio pasų bylose nurodę, kad vyksta į svečius ar emigruoja, į Lietuvą negrįžo. 80 užsienio pasų turėtojų atvejų rodo, kad asmenys grįžo į Lietuvą. Šių asmenų atvejus pagal išvykimo iš šalies trukmę galima suskirstyti į kelių dienų keliones, kelių

⁴³⁷ Cherie Goren sakytinė istorija.

⁴³⁸ Ten pat.

⁴³⁹ Josefo Gurwino sakytinė istorija.

⁴⁴⁰ „Emigravusieji 1939 m. apskritimis ir emigracijos šalimis“, in: *Lietuvos statistikos metraštis 1939*, Kaunas, 1940, p. 55–56.

mėnesių keliones ir nenusisėkusią emigraciją. Kelioms dienoms keliavę asmenys nurodė, kad vyksta į svečius ar lankyti giminaičių. Keliems mėnesiams išvykę asmenys taip pat nurodė, kad vyksta verslo reikalais, į svečius arba dirbti. Pavyzdžiui, Kurschatas Frannzas, 1939 m. rugpjūčio 11 d. išvykęs aplankyti tėvų, grįžo 1939 m. rugsėjo 8 dieną.⁴⁴¹ Taip pat p. Markienė 1939 m. į Vokietiją vyko darbo reikalais, išvykusi birželį ji į Lietuvą grįžo spalio mėnesį. Moters pase nurodyta, kad ji buvo prekybininkė.⁴⁴² Šaltiniai rodo, kad 1939 m., prieš pat karą ar jau jam prasidėjus, trumpalaikė ar sezoninė emigracija dar buvo aktuali.

Kaip minėta, 40 atvejų iš 259 bylų užsienio pasui gauti galima nustatyti, kad žmonės į Lietuvą negrįžo. Iš prašymų užsienio pasams gauti matyti, jog besikreipusieji dažniausiai ir nurodydavo, kad vyksta pas vyrą ar pas giminaičius arba kad jų kelionės tikslas yra emigracija. 6 dokumentuose iš 80 atvejų, kai žmonės grįžo į Lietuvą, jų tiksluose nurodyta, kad emigruoja, tačiau iš dokumentų galima matyti, jog po kelių mėnesių ar net metų jie grįžo. Roza Berkoverytė 1939 m. savo emigracijos tikslu nurodė Meksiką, tačiau iš užsienio paso bylos matyti, kad moteris į Lietuvą grįžo 1941 m. birželio 7 dieną.⁴⁴³ Taip pat matyti, kad Kolevas Ivinskis, nurodęs, kad emigruoja į Ameriką 1939 m. balandį, iš ten grįžo tų pačių metų birželį.⁴⁴⁴ Chaimas Leiba Jofė, nurodęs, kad emigruoja į Palestiną, iš ten grįžo – jo dokumentuose buvo nurodyta, kad viza buvo atšaukta.⁴⁴⁵ Išnagrinėjus 259 užsienio pasų bylas matyti, kad būtent 1939–1940 m. laikotarpiu nurodžiusieji emigraciją kaip kelionės tikslą grįžo į Lietuvą. Ankstesniais metais emigraciją tikslu nurodę asmenys į Lietuvą negrįždavo. Tikrai galima teigti, kad 1939–1940 m. keliauta žymiai chaotiškiau. Be to, tai, jog kai kurių asmenų imigracija buvo atšaukta jau atvykus į imigracijos šalis, rodo, kad dėl karo pabėgėlių krizės imigruoti jau buvo labai sudėtinga, nes nuo 1939 m. Lietuvos žydai emigrantai patenka į pabėgėlių srautą, kuris buvo didžiulis kalbant apie Austrijos ir Vokietijos pabėgėlius.

Kita vertus, identifikuota net 80 atvejų, kai matoma, jog žmonės, 1939–1940 m. laikotarpiu nurodę trumpalaikius emigracijos tikslus, grįžo į Lietuvą. Reikia pridurti, kad dažnai tai buvo ne kelių dienų kelionės, o net kelių mėnesių ar metų išvykos. Pavyzdžiui, Basė Dombienė, 1939 m. išvykusi į Prancūziją gydytis, į Lietuvą grįžo po metų⁴⁴⁶; 1938 m. į Angliją išvykusi Zita

⁴⁴¹ Kurschato Frannzo byla užsienio pasui gauti, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 209.

⁴⁴² Markienės byla užsienio pasui gauti, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 191.

⁴⁴³ Rozos Berkoverytės byla užsienio pasui gauti, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 29.

⁴⁴⁴ Kolevo Ivinskio byla užsienio pasui gauti, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 642.

⁴⁴⁵ Chaimo Leibos Jofės byla užsienio pasui gauti, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 658.

⁴⁴⁶ Basės Dombienės byla užsienio pasui gauti, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 69.

Miler į Lietuvą grįžo 1940 m.⁴⁴⁷, taip pat ir Šmuelis Lipecas, keliavęs po Europą darbo reikais 1939 m., remiantis užsienio paso byla, į Lietuvą grįžo 1940 metais.⁴⁴⁸ Tokie atvejai rodo, kad dalis žmonių emigracijos nematė kaip pasirinkimo. Juolab, kad karo pradžioje karinė situacija Vakarų Europoje atrodė sudėtingiau nei Lietuvoje. Kyla natūralus klausimas – kodėl tie žmonės nebandė emigruoti per tas šalis, kuriose tuomet buvo? Iš Prancūzijos ar Didžiosios Britanijos JAV pasiekti buvo lengviau nei iš Lietuvos. Galima daryti prielaidą, kad lygiai taip pat šeimos ryšiai skatino grįžti į gimtąją šalį arba žmonės tiesiog nesirengė emigruoti. Todėl į iškeltą klausimą, ar 1939–1940 m. Lietuvos žydų emigracija buvo priverstinė, derėtų atsakyti, kad buvo ir priverstinės emigracijos atvejų, kuomet asmenis teisiškai galima apibrėžti pabėgėliais, bet proceso suabsoliutinti tai taikant Lietuvos žydams negalima.

⁴⁴⁷ Zitos Miler byla užsienio pasui gauti, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 251.

⁴⁴⁸ Šmuelio Lipeco byla užsienio pasui gauti, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 741

3. EMIGRACIJA KAIP KASDIENYBĖS DALIS

1 nuotrauka. Darbėnų žydai atsisveikina su draugu, emigruojančiu į Pietų Afriką, Lietuva, 1920, The Oster Visual Documentation Center, Beit Hatfutsot, identifikacinis nr. 260773.

„Emigracijos dramos – štai ko trūksta šiandieniniuose emigracijos tyrimuose“, – savo studijoje apie emigraciją į Palestiną XIX a. rašo Alroey’us.⁴⁴⁹ Šiandieniai emigracijos tyrimai tikrai stokoja žinių apie tai, kas vyko emigranto šeimos aplinkoje besiruošiant išvykti. Šie duomenys pasimeta tarp statistinės medžiagos bei kiekybinių tyrimų, todėl žydų emigracijos procesas apibendrinamas tik dviem naratyvais – sėkmės arba išstūmimo. Šiame skyriuje tarpukario emigracija analizuojama kaip kasdienis reiškinys tiek šalies, tiek asmeniniame žmogaus gyvenime.

Pastaraisiais metais Lietuvos tarptautinėje ir kultūros politikoje itin daug dėmesio skiriama Lietuvos diasporai. Populiariojoje literatūroje bei žiniasklaidoje šmėžuoja daug straipsnių apie garsius, į pasaulio istoriją įsirašiusius, Lietuvos žydus: Nobelio premijos laureatus, garsius pasaulio verslininkus ir pan.⁴⁵⁰ Gilinantis į tų asmenų biografijas dažnai paaiškėja, kad

⁴⁴⁹ Gur Alroey, *An Unpromising Land...*, p. 63.

⁴⁵⁰ Pvz., 2020 m. LRT transliuota laida „Zahor. Atsimink“, dokumentinių apybraižų ciklas tarpukariu Lietuvoje gyvenusiems litvakams atminti. Laidoje daug dėmesio skirta garsiems Lietuvos žydų išeiviams. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/tema/zachor-atsimink> (žiūrėta 2024 02 11).

dauguma savęs niekaip neidentifikavo su Lietuva, nes arba jau gimė kitoje šalyje, arba emigravo būdami labai maži. Todėl šiame skyriuje 1918–1940 m. laikotarpis analizuojamas keliant tokius klausimus: kas vyko emigrantų gyvenime prieš išvykstant; ką asmenys pasiimdavo į kelionę; kokie buvo emigracijos keliai ir kelionės patirtys; galiausiai, ar būta ryšių tarp Lietuvos žydų emigrantų ir Lietuvos valstybės? Atsakius į juos lengviau suvokti, kokia yra šiandienė Lietuvos žydų diaspora, bei žydų emigraciją iš tarpukario Lietuvos pamatyti kaip daugialypį procesą. Šiame skyriuje emigracijos patirtis suvokiama ne tik kaip konkretūs vieno asmens išgyvenimai, bet ir su tuo susijusios šeimos, draugų bei aplinkinių patirtys.

3.1. Emigracijos drama: pasiruošimas išvykti, daiktai, keliai ir kelionės patirtys

Prieš išvykstant

„Naktis. Vidurnaktis. Maša Slep, seserys ir aš esame kambaryje. Visos užsiėmę vienu. <...> Kaip susikrauti daiktus? Kaip juos apvilkti ir surišti? Atsisukau ir pamačiau ašarų pilnas akis. Taip, ji išvyksta...<...> Visi užsiėmę pagalvėlių pakavimu. Kaip jas surišti; koks patogiausias būdas jas dėti... Dabar kalbamės apie tai, kaip sudėti butelius. Ką palikti, o ką pasiimti?“⁴⁵¹ – taip literatūriškai užfiksuota Sonios Orlin paskutinė naktis prieš išvykstant į Pietų Afriką 1927 metais. Tačiau pasiruošimas išvykti ir sprendimas emigruoti nebuvo vien mechaniškas procesas. Į pasiruošimą kelionei įeidavo ne tik daiktų susikrovimas. Pasiruošimas prasidėdavo nuo apsisprendimo išvykti, reikiamos pinigų sumos kaupimo, dažnu atveju – nekilnojamojo turto pardavimo, užsienio paso bei kelionės sutarties gavimo, o galiausiai – daiktų susirinkimo kelionei.

„1918 m., galbūt net anksčiau, nusiunčiau savo dėdei į Pietų Afriką nuotrauką, kurioje aš apsirengęs kaip raitelis, ir, matyt, sužavėjau ją kaip jaunas stiprus vaikas. Jis pakvietė mane į Pietų Afriką. Pradėjau dirbti atokioje vietoje, kur buvo vario kasykla. Dirbau parduotuvėje, ruošiau prekes parduoti ir ją prižiūrėjau. Užsidirbau pinigų, o neturėjau kam jų išleisti, tad nemažą sumą pavyko sutaupyti kelionei.“⁴⁵² Kelionei Dovidas Leibas

⁴⁵¹ *Naktis prieš kelionę* (eskizas), 1927, Dusetos, puslapis iš Sonios Orlin *Atminties knygos* (jid. *Yizkor-bukh*). Gauta jos išvykimo į Pietų Afriką išvakarėse, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus167.html#Page170> (žiūrėta 2023 10 11), iš anglų k. vertė disertacijos autorė.

⁴⁵² *Jaučiuosi namuose*, iš Dovidio Leibos Silbersteino atminties knygos, šaltinio sukūrimo data nežinoma, prieiga per internetą:

Silberšteinas per dvejus metus sukaupė, kaip pats prisiminė, apie 400 dolerių, kurių pakako kelionei į PAS 1921 metais. Žvelgiant makrolygmeniu, kaip jau nustatyta, dokumentus, reikalingus išvykti, – užsienio pasą – gauti užtrukdavo nuo kelių mėnesių iki pusės metų ar ilgiau.⁴⁵³ Tačiau sakinės istorijos šaltiniai atskleidžia, kad priėmus sprendimą emigruoti kelionė dažniausiai vykdavo ne taip greitai – užtrukdavo apie pusmetį. Tyrime nustatyta 10 atvejų, kai ištekęsios moterys emigruodavo praėjus penkeriems metams po sutuoktinio išvykimo. Tai liudija apie tuomet būdingus šeimos susijungimus, kurie užtrukdavo. Pasitaikydavo, kai asmenys susiruošdavo ir išvykdavo per porą savaitių. Pavyzdžiui, Josefas Gurwinas, emigravęs iš Lietuvos 1937 m., prisiminė, kad tik gavus iš dėdės laišką atvykti į JAV, iškart nukeliavo prašyti vizos į Kauną. Tais metais Kaunui buvo skirta tik 17 vizų, tačiau jam pasisekė gauti vizą ir po poros savaitių išvyko.⁴⁵⁴ Tokie atvejai veikiau atsitiktinumas, įprastai pasiruošimas išvykti trukdavo bent nuo pusmečio iki dvejų metų, o sprendimas išvykti būdavo priimamas dar anksčiau, pavyzdžiui, Gurwinas apie emigraciją galvoti pradėjo 1935 m., kai jo dėdė iš JAV jį lankė Panevėžyje ir pakvietė atvykti, o emigravo 1938 metais.

Žvelgiant į pasiruošimą emigruoti mikrolygmeniu, sakinės istorijos šaltiniai leidžia nustatyti ne tik laikotarpį, per kurį žmonės pasiruošdavo išvykti, tačiau ir jausmų spektrą. Dažniausiai prieš išvykdamas asmenys jausdavosi nelaimingi, paliekantys čia šeimos narius ar įsibaiminę nežinodami, kas laukia kitoje šalyje. Rekonstruojant Lietuvos žydų emigraciją, viena pagrindinių prielaidų yra ta, kad ne tik politiniai ir socialiniai ar ekonominiai veiksniai, skatinantys emigraciją, yra svarbūs – ne mažesnę įtaką darė asmenų kasdienybė.⁴⁵⁵ Goldšteinas tyrimuose teigia, kad žydų emigracija dažnai stereotipizuojama nurodant „keliaujančio žydo“ (angl. *Wandering Jew*) naratyvą, kuris atspindi tautosakoje nusistovėjusias istorijas, kai vietos valdžia žydams neleisdavo apsistoti ir turėti teisių į žemę ar pan.⁴⁵⁶ Tačiau tarpukariu Lietuvos teritorijoje žydai turėjo nekilnojamojo turto, gyvendavo ir miestuose, ir miesteliuose, vystė verslus, mokyklų tinklus ir pan. Pasak Vaskelos, apie 30 proc. žydų vertėsi prekyba, 22 proc. dirbo pramonėje

<https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus261.html> (žiūrėta 2023 11 11), iš anglų k. vertė disertacijos autorė.

⁴⁵³ Žr. p. 57–62.

⁴⁵⁴ Josefo Gurwino sakinė istorija.

⁴⁵⁵ Tomas Balkelis, „Lietuvių ir žydų migracija į Vakarų 1868–1914 m.: lyginamoji perspektyva“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys*, Lietuvos kultūros institutas, 2022, p. 159.

⁴⁵⁶ Eric L. Goldstein, „Beyond the “Shtetl”: Small-Town Family Networks and the Social History of Lithuanian Jews“, p. 42.

ir vertėsi amatais, 34 proc. dirbo transporto srityje.⁴⁵⁷ Tiek ekonominėje, tiek socialinėje tarpukario Lietuvos struktūroje žydai buvo pasiskirstę įvairiai. Todėl klaidinga teigti, kad emigracija asmenims nesukeldavo jokių jausmų dėl istorinės *klajokliškos patirties*. Jau minėtas Gurwinas savo interviu prisiminė, kad išvykimas iš Lietuvos jam buvo tragiškai sunkus: „Nuo to laiko, kai įlipau į traukinį Kaune, verkiau visą kelią iki Paryžiaus.“⁴⁵⁸ Tik vienas asmuo⁴⁵⁹ iš tirtų 80 sakytinės istorijos šaltinių nurodė, kad troško kuo greičiau išvykti iš Lietuvos, kitiems tai buvo liūdna traumuojanči patirtis.

Išvykimas reiškė ištarti „viso gero“ amžiams. Meiras Brogas atminties knygoje apie savo emigraciją į Palestiną 1925 m. rašė: „Taip pasiekėme sunkiausią savo gyvenimo akimirką. Mūsų širdis skaudėjo ir negalėjome to suvaldyti. Pasilenkiau ir nuleidau galvą prie močiutės, kuri sėdėjo ant lovos, ji glostydama man galvą murmėjo kažkokį palaiminimą. Kai atsistočiau, ji paprašė nepamiršti atsiųsti jai maišelio su Izraelio žeme, kad galėtų laidojant ją padėti prie galvos.“⁴⁶⁰

Iš visų tirtų sakytinės istorijos atvejų galima identifikuoti, kad atsisveikinimai dažniausiai vykdavo šeimos ar žydų bendruomenės apsuptyje. Archyvuose bei internetinėse duomenų bazėse gausybė fotografijų, kuriose užfiksuoti ne tik šeimos, bet ir bendruomeniniai atsisveikimai⁴⁶¹. Tai iliustruoja ir skyriaus pradžioje įdėta nuotrauka, kurioje matyti atsisveikinimas su bendruomenės nariais.⁴⁶² Simona Stolman, būdama dar visai vaikas, savo šeimos išvykimą užfiksavo gana tragiškai: „Jie uždarė mokyklą. Ir visi vaikai iš mokyklos ėjo paskui mus kaip į kokias laidotuves. Visa mokykla išlydėjo.“ Ponia Stolman atsiminė, kad net vokiečių kalbos mokytojas verkė.⁴⁶³ Chaimas Levitas atminties knygoje rašė: „Kuomet išvykau iš šetlo [Dusetų] visi mane palydėjo. Kai kurie mane palydėjo iki

⁴⁵⁷ Gediminas Vaskela, „Žydai Lietuvos ūkio struktūroje“, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Baltos lankos, 2012, p. 331.

⁴⁵⁸ Josefo Gurwino sakytinė istorija.

⁴⁵⁹ Samuelio Abramovičiaus sakytinė istorija, 1984, KCI, ZA UCT BC949_B_A300, Series A, A58.

⁴⁶⁰ Ištrauka iš Meiro Brogo atsiminimų knygos, 1918–2002, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Pusalotas1/pus002.html#chapter17> (žiūrėta 2023 11 19).

⁴⁶¹ Daugiau pavyzdžių galima rasti ANU Museum of Jewish people internetinėje duomenų bazėje: <https://dbs.anumuseum.org.il/skn/en/c6/BH/Search#query=ferwell%20emigration> (žiūrėta 2023 11 27).

⁴⁶² Žr. psl. 117.

⁴⁶³ Simonos Stolman sakytinė istorija, 1993, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, Sakytinės istorijos biblioteka, EI-300.

Obelių, o tai nemažas atstumas.“⁴⁶⁴ Iš šaltinių informacijos galima daryti išvadą, kad asmenys jautė prisirišimą prie gimtosios vietos – štetlo ir aplinkos bei bendruomenės. Tačiau tai nebuvo siejama su Lietuva kaip šalimi. Atsisveikinimai buvo tikrai sudėtingi, nes emigrantai palikdavo šeimos narius, tai liudija ir ryškūs atsisveikinimo momentai, užfiksuoti sakytinėje istorijoje. Be to, sudėtingos tranzito galimybės tuomet nežadėjo dažnų susitikimų. Atsisveikinimai, užfiksuoti nuotraukose ir atsiminamuose, liudija du dalykus: emigracija buvo kasdienis to meto šalies reiškiny, tačiau svarbus visai bendruomenei.

Iš tirtų šaltinių taip pat galima nustatyti, kad emigruojantys žydai didelio ryšio su lietuviais šiame procese neturėjo. Tik Irvingas Grynas prisiminė atsisveikinimą su lietuviu: „Atsisveikinau su kunigu ten. Jis buvo labai malonus. Jis žinojo, kad išvykstu. Tiesą sakant, lietuvis mus su arkliais nuvežė iki traukinio, jis man pamojo ranka, žinojo, kad išvykstu, nieko blogo negaliu pasakyti apie savo kaimo gyventojus.“⁴⁶⁵ Daugiau sąsajų su lietuviais tyrime kalbant apie mikroperspektyvą nepavyko identifikuoti. Net prisimindami Lietuvą asmenys dažnai nurodydavo, kad tarp draugų lietuvių buvo mažuma. Lietuvos žydai buvo pakankamai išvystę emigracijos tinklus, todėl labai konkretūs ryšiai su lietuviais šiame procese nenurodomi.

Šis ir jau minėti Bendikaitės tyrimai apie sionistinį judėjimą Lietuvoje rodo, kad emigruodami į Palestiną asmenys dažnai pasirinkdavo santuokos strategiją, kartais tai buvo fiktyvu. Atvykti į Palestiną buvo žymiai lengviau susituokusiems, nes sutuoktiniui buvo suteikiama viza⁴⁶⁶. Mošė Itzkė prisiminė savo atsisveikinimą išvykstant, o tas atsisveikinimas buvo vestuvės: „Vestuvės vyko Dusetose, tai buvo penktadienį. Ceremonija įvyko vakarėjant, po to prasidėjo šventė <...> beveik visi štetlo gyventojai susirinko, šeštadienį pasibaigus šabui grojo klezmerių muziką, o mes šokome.“⁴⁶⁷ Vestuvės įvyko 1925 m. gruodžio pabaigoje, o jie emigravo 1926 m. sausio 1 dieną. Tai tik dar vienas pavyzdys, liudijantis, kad emigracijos procesas nebuvo vienytiškas, tačiau iš dalies ir reiškė tarsi etapo pabaigą šioje šalyje.

⁴⁶⁴ Ištrauka iš Chaimo Levito atsiminimų knygos *My Turn to Immigrate to Eretz Yisrael Arrived*, apie 1990, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus174.html> (žiūrėta 2023 12 18).

⁴⁶⁵ Irvino Gryno sakytinė istorija, 1994, *The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation*, Sakytinės istorijos biblioteka, EI-478.

⁴⁶⁶ Eglė Bendikaitė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, p. 179-196.

⁴⁶⁷ Iš Mošės Itsiko (vėliau pakeistas vardas ir pavardė į Itzhak Orez (Aires)) atsiminimų knygos, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus186.html> (žiūrėta 2023 11 27).

Tarpukariu informacijos apie emigraciją buvo nemažai: žinios apie emigrantus sklisdavo itin greitai per giminaičių siųstus laiškus, emigrantus pervežančių įmonių reklamas, o galiausiai per gandas. Visi prieš išvykdami galvodavo, kad jau negrįš, geriausiu atveju po kelių ar keliolikos metų atvyks aplankyti ar atsuntę pinigų taip padės emigruoti likusiems šeimos nariams. Kiekvienas, į Rytų Europą grįžęs nepasisėkęs emigracijai – be pinigų, buvo traktuojamas kaip nevykelis, tas, kuriam nepasisėkė, asmuo, darantis gėdą šeimai. Toks buvo suvokimas Rytų Europoje XX a. pradžioje kalbant ne tik apie žydus, tačiau ir apie kitus šios teritorijos gyventojus.⁴⁶⁸ Gurwinas savo interviu taip pat nurodė: „prisimenu, pirmaisiais metais man nesisekė ir aš norėjau grįžti į Lietuvą, bet buvo gėda, juk man būtų sakę, kad man nepasisėkė“⁴⁶⁹. Taigi liūdna išvykimo patirtis rodo, kad žmonės neplanuodavo grįžti į Lietuvą. Dar svarbesnis požymis tiriant žmonių pasiruošimą išvykti – kad Amerika ne visada buvo suvokiama kaip auksinė šalis. Mokslinio žurnalo *East European Jewish Affairs* įvadiniam straipsnyje nurodoma, kad tarptautiniuose tyrimuose vis dar stokojama žvilgsnio į Rytų Europos žydų emigraciją per kitokius naratyvus. Įvairių šalių viešajame diskurse išskiriamos „sėkmės istorijos“.⁴⁷⁰ Panašiu galima laikyti ir Lietuvoje vyraujančią viešąjį diskursą, kuriame akcentuojami XIX–XX a. emigravusiųjų pasiekimai. Todėl tiriant Lietuvos žydų emigracijos atvejus galima nustatyti nuotaikas ne tik prieš išvykstant, žymiai svarbiau, kad išgyvenimai leidžia į emigracijos naratyvą įvesti daugiau patirčių, kurios nebuvo susijusios vien su sėkme Amerikoje ar Pietų Afrikoje. Pavyzdžiui, Rachelė Sara Savitz prisiminė, kaip jos brolis norėjo grįžti į Lietuvą iš Amerikos, nes „jo gyvenimas Amerikoje buvo kartus“, o tėvai Lietuvoje jam nupirko žemės, tad norėjo čia grįžti ir susituokti.⁴⁷¹ Patirtys, užfiksuotos sakytinėje istorijoje, leidžia paneigti nusistovėjusius stereotipus, taip parodyti, koks emociškai sudėtingas buvo išvykimas, koks jis buvo skirtingas kiekvienu atveju bei labai dažnai ilgas ir sunkus šeimos nariams. Taip pat šaltiniai atskleidžia, kad emigravę asmenys pasvarstydavo apie sugrįžimą į Lietuvą.

Daiktai

Tyrimo pradžioje ši poskyrį planuota pavadinti „Ką į savo lagaminus susikraudavo emigrantai?“. Tačiau atlikus tyrimą, nagrinėjant sakinę

⁴⁶⁸ Tara Zahra, *The Great Departure*, p. 105.

⁴⁶⁹ Josefo Gurwino sakytinė istorija.

⁴⁷⁰ Jonathan Dekel-Chen, „East European Jewish migration: inside and outside“, in: *East European Jewish Affairs*, 2014, Routledge, p. 155.

⁴⁷¹ Saros Rachelės Savitz sakytinė istorija, 1983, KSC, ZA UCT BC949_A_A224.

istoriją, paaiškėjo, kad lagaminą dažniausiai atstodavo krepšiai ar netgi suvyniotos antklodės. Šios emigracijos proceso dalies rekonstrukcija leidžia identifikuoti asmens santykį su paliekama aplinka bei turėtas žinias apie emigraciją.

Istoriografijoje dažnai aprašoma imigracijos į kitą šalį patirtis – taip tarsi nukertamas ryšys su ta šalimi, iš kurios emigruojama. Daugiausia aptariami adaptacijos ir asimiliacijos iššūkiai imigracijos šalyje.⁴⁷² Tačiau ryšys su šalimi, iš kurios išvykta, tarsi paliekamas nuošalyje, nes tai praeities etapas. Sociologų teigimu, būtent tai, ką emigrantai atsiveždavo tiek fiziškai (kalbama apie daiktus), tiek emociškai, kokios emigracijos patirtys ir iš kokio kultūrinio lauko atvykdavo, šiandien leidžia nustatyti integracijos galimybes.⁴⁷³

Atlikus sakinės istorijos analizę, 75 asmenys nurodė ar užsiminė, kokius daiktus emigrantai pasiimdavo į kelionę. Šios informacijos pakanka bendroms pasiruošimo išvykti tendencijoms rekonstruoti. Daiktus galima suskirstyti į buities (maistas, drabužiai, paklodės, pagalvės, įrankiai, profesiniai įrankiai), religinius ir sentimentus keliančius objektus (nuotraukos, dovanos, laiškai).

Dovidas Leibas Silberteinas prisiminė, ką jo tėvas pasiėmė kelionėn į Pietų Afriką: „Mūsų tėvas įrengė mažą sinagogą mūsų kieme, ten buvo du Toros ritiniai ir aron kodešas. Nusprendęs emigruoti mano tėvas paėmė vieną iš Toros ritinių, šiandien ji yra išlikusi Muizenburgo [Keiptaune] sinagogoje.“⁴⁷⁴ Iš tyrimo duomenų galima matyti, kad daugiausia vyrai pasiimdavo įvairių religinių-ritualinių daiktų – Toros ritinių, knygų ir pan. Pavyzdžiui, Sakas Efronas, 1924 m. keliaudamas į Pietų Afriką, savo kelionės krepšiu nesididžiavo: „Jūs matote – aš, religingas žydas, turėjau du krepšelius: viename – knygos ir peiliai, o kitame – rūbai. Neturėjau nieko kito, visą laiką buvau alkanas“.⁴⁷⁵ Efronas nupasakoja tą laiką, kai Antverpene kelias dienas laukė laivo į Pietų Afriką. Kadangi jis keliavo vienas, kaip pats prisiminė, daug žinių apie kelionę laivu neturėjo, taip pat buvo jaunas ir neturtingas. Moterys, keliaujančios vienos, taip pat turėdavo pasiėmusios vieną kitą knygą

⁴⁷² Pvz., Eli Lederhendler, *American Jewry: A New History*, Cambridge University Press, 2017, 331 p.

⁴⁷³ Leo Lucassen and Nancy Foner, „Old and New Migrants in the Twentieth Century: A European Perspective“, in: *Journal of American Ethnic History*, vol. 21, no. 4 (Summer, 2002), p. 85–119.

⁴⁷⁴ *Jaučiuosi namuose, 1918–1922*, Dusetos, iš Dovidio Leibos Silbersteino atsiminimų knygos, prieiga per internetą. (jid. Yizkor-bukh), in: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus261.html> (žiūrėta 2024 01 25).

⁴⁷⁵ Sako Efrono sakinė istorija.

ar žvakių⁴⁷⁶, o jei keliaudavo su šeima, pasiimdavo ir brangesnių daiktų, daugiau žvakidžių, stalo įrankių.⁴⁷⁷

Kalbant apie buitinius daiktus, kuriuos emigrantai pasiimdavo, dažniausiai paminimos pagalvės ir drabužiai. Menkas багаžo turinys sietinas ir su tuo, kad keliaujantys pavieniai asmenys buvo jauno amžiaus, dar nesukaupę jokio materialaus turto. Vežęsi pagalves pamini beveik visi. Pagalvės, kaip pagrindinio daikto ryšulyje, aspektas rodo ir tai, kad žmonės nežinodavo, kas jų laukia kelionėje. Pagalvė tapdavo garantu pailsėti, jei netyčia nebūtų kur pernaktuoti, ar tiesiog pasigerinti kelionės sąlygas kito laivo belaukiant tarpinėse stotelėse, pavyzdžiui, Londone⁴⁷⁸. Pagalvės tapdavo sentimentalių prisiminimų išraiška. 1937 m. iš Dusetų į Palestiną emigravusi Ester Orlin atsiminimų knygoje rašė: „Kiekvienas iš mūsų turėjome kelis ryšulius. Geriausiai atsimenu dvi dideles pagalves, kurias gavau iš mamos, jų nenaudojau. Kai atvykau į *Eretz Yisrael*, neturėjau kur jų laikyti, Estera Slep jas saugojo man daugelį metų.“⁴⁷⁹ Tessie Teitz prisiminė, kad 1921 m., emigruodama su mama, į Niujorką atsivežė pagalves, kočėlus, puodus ir keptuves.⁴⁸⁰ Toks daiktų pasirinkimas liudija tradicinį gyvenimo būdą štetle Lietuvoje. Teitz taip pat nurodė, kad atsivežtų daiktų niekada nepanaudojo, nes gyvenimo sąlygos imigravus akimirksniu pasikeitė.⁴⁸¹ Stolman, į JAV emigravusi 1920 m. su visa šeima, prisiminė: „Mes pakavomės, pakavomės, net pagalves, o tai buvo kvaila. Matote, vieni gyvena taip, kiti kitaip. Mes atvykę čia [JAV] taip jų ir nenaudojome.“⁴⁸² Iš visų išvardintų pavyzdžių galima matyti, kad pagalvės emigracijos atveju nebuvo vien praktiškas daiktas. Galima identifikuoti, kad vyresni žmonės (ką tik minėtu atveju, panelės tėvai) jas siejo su saugumu ar trapumu, o tuomet jaunų asmenų, kuriems pagalvės buvo įduotos, prisiminimuose tai kiek pašiepiama. Antropologas Vytis Čiubrinskas teigia, kad transnacionalinio priklausymo dimensija tampa labai svarbi atskleidžiant ne tik tai, kaip skirtingų diasporų kartos susijungia ar palaiko ryšius, bet taip sukonstruojami socialiniai įpročiai,

⁴⁷⁶ Rachelės Glezer sakytinė istorija.

⁴⁷⁷ *Jaučiuosi namuose*, apie 1918–1922, Dusetos, iš Dovidio Leibos Silbersteino atsiminimų knygos.

⁴⁷⁸ Keliaujant į JAV ar PAS buvo įprasta, kad kelionė užsitęsdavo belaukiant, kol atvyks laivas ar kol bus pradėta medicinos patikra prieš kelionę. Dažniausiai tarpinėse stotelėse Londone, Sautamptone ar Hamburge asmenys praleisdavo po porą savaičių.

⁴⁷⁹ Iš Ester Orlin atsiminimų knygos, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus246.html> (žiūrėta 2023 11 28).

⁴⁸⁰ Tessie Teitz Bernstein sakytinė istorija.

⁴⁸¹ Ten pat.

⁴⁸² Simonos Stolman sakytinė istorija.

kurie peržengia vienos valstybės ribas.⁴⁸³ Mokslininkas, taikydamas transnacionalizmo prieigą, parodo, kaip išsaugomas šalies identitetas. Tačiau net taikant šį mokslininko teiginį Lietuvos žydų emigracijos kasdienybei mikrolygmeniu galima matyti, kad panašios emigrantų patirtys jungia (nors tie dalykai ir netampa identiteto dalimi) – net pasiimti daiktai, šiuo atveju simboliu tampa pagalvė, parodo išvykusiųjų panašią tapatybę pasirinkus nenaudoti tų daiktų.

Louisa Pulda, su mama ir seserimis 1922 m. emigravusi į JAV, nurodė: „neturėjome ką pakuoti, kaip sakiau, mes neturėjome net dviejų užtiesalų, kuriuos galėtume surišti“⁴⁸⁴. Šis prisiminimas liudija, kad iš Lietuvos išvykdavo labai įvairios socialinės padėties žmonės, Puldos atveju – tėvui esant jau emigracijoje, šeimai buvo sudėtinga išgyventi, tad ir daiktų kelionei neturėta. Miltonas Sachsas, emigravęs į JAV 1921 m., atsiminė, kad pasiėmė tik reikalingus rūbus, nes nežinojo, kaip jo gyvenimas pasikeis.⁴⁸⁵ Iš šaltinių matyti, kad šeima buvo neatsiejama dalis ne tik priimant imigravusius asmenis, tačiau ir besiruošiant emigruoti. Mokslininko Goldsteino teigimu, pasitikėjimas šeimos tinklais buvo gerai išsąknyję socialinė ir ekonominė strategija mažų miestelių žydų gyvenime gerokai prieš emigraciją.⁴⁸⁶ Tai reiškia, kad dar prieš išvykdamas asmenys žinodavo, kad emigracijos šalyje jais kažkas pasirūpins. Nors apie emigraciją ir keliones tarpukariu žmonės žinojo nemažai, tačiau tai asmenims buvo pirmoji reali patirtis.

Sociologų teigimu, atmintis yra individualus procesas, o šeimos atminties komunikacija yra nukreipta į kolektyvinės šeimos atminties ugdymą.⁴⁸⁷ Neabejotina, kad emigracija iš Rytų Europos tiek XIX, tiek XX a. formavo žydų tapatybę, todėl emigrantų patirtys reflektuojamos ir vėlesnėse kartose. Labai dažnai trečios ar ketvirtos emigrantų kartos refleksijos susiejamos būtent su daiktas, kuriuos vieni ar kiti šeimos nariai atsiveždavo iš gimtosios šalies, tai liudija ir muziejų, susijusių su žydų emigracijos istorija, saugomi artefaktai. Pavyzdžiui, JAV Holokausto memorialiniame muziejuje saugoma rašymo mašinėlė, kurią iš Kauno 1940 m. atsivežė teisininkas

⁴⁸³ Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė, *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, Kaunas, 2008, p. 68.

⁴⁸⁴ Louisos Puldos sakytinė istorija, 1996, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, Sakytinės istorijos biblioteka, EI-381.

⁴⁸⁵ Miltono Sachso sakytinė istorija, 1985, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, Sakytinės istorijos biblioteka, AKRF-64.

⁴⁸⁶ Eric L. Goldstein, „Beyond the “Shtetl”: Small-Town Family Networks and the Social History of Lithuanian Jews“, p. 35.

⁴⁸⁷ Laima Žilinskienė, „Doing family memory in the case of emigration experience“, in: *Sociologija*, Vilniaus universiteto leidykla, 2020 p. 156.

Jokūbas Robinsonas.⁴⁸⁸ Kitas pavyzdys – iš emigracijos į Palestiną: „Prisimenu, atsisveikinant su draugais išvykstant į Pietų Afriką, Ida man padovanojo laikrodį. Mes dar ilgai susirašinėjome, kai kuriuos laiškus, parašytus hebrajiškai ir rusiškai, turiu iki šiol.“⁴⁸⁹ Kitas asmuo neprisimena, ką vežėsi į JAV, nes tuo metu, kai emigravo 1921 m., buvo vaikas, tačiau prisimena, kad kelionės metu loterijoje laimėjo domino žaidimą ir turi jį išsaugojęs.⁴⁹⁰ Viena iš emigrančių, keliaudama į PAS, pasiėmė vyšnių ir išsaugojo jas iki pat sutinkant tėvą, kuris jau kurį laiką buvo PAS.⁴⁹¹ Asmuo, išvykęs į PAS 1933 m., labai ryškiai savo interviu prisiminė, kad nežinodamas, ko laukti emigracijoje, pasiėmė ryšulėlį žemės iš šetlo, kuriame gyveno.⁴⁹² Sentimentalių daiktų fiksavimas sakytinėje istorijoje dar kartą paliudija, kad išvykti iš gimtosios šalies nebuvo lengva.

Nors į kelionę pasiimti daiktai tipiški ir kitiems Rytų Europos emigrantams, šiame tyrime emigruojančiųjų daiktų atranka rodo, kad, nors informacijos apie emigraciją buvo nemažai, pasiruošimui kelionei tai neturėjo įtakos, nes išvykstantiesiems tai buvo pirmoji patirtis. 1939 m. Cherie Goren emigravo į JAV iš Rygos. Į Rygą atvyko iš Klaipėdos 1937 m., vėliau ji su savo tėvais emigravo, nes suvokė radikalėjančios Europos pokyčius. Paklausta, ką jos šeima atsivežė iš JAV, ji nurodė, kad nieko, nes viską išleido tam, kad kitus žmones atsivežtų kartu į JAV.⁴⁹³ Tokia emigracijos patirtis, susijusi su daiktų (ne)turėjimu, taip pat liudija, kad prasidėjus karui emigraciją jau sudėtinga traktuoti kaip laisvą.

Visi prisiminusieji, ką pasiėmė į kelionę, nurodė, kad tai reikėjo labai gerai apgalvoti, nes galėjo gabentis vos kelis krepšius. Dažniausiai giminaičiai imigrantus įspėdavo, ką reikia pasiimti. Be to, jau nuo XX a. pradžios buvo leidžiami įvairūs kelionių vadovai, kuriuose būdavo nurodoma, ko gali prireikti vienoje ar kitoje šalyje.⁴⁹⁴ Dažniausia bagažas buvo laikomas laivo krovinių skyriuje. Keleiviams buvo skirta labai mažai vietos daiktams pasidėti

⁴⁸⁸ Jokūbo Robinsono rašymo mašinėlė, USHMM, inventorinis numeris 2013.506.2, prieiga per internetą: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn109079> (žiūrėta 2023 11 19).

⁴⁸⁹ *Jaučiuosi namuose*, apie 1918–1922, Dusetos, iš Dovidio Leibos Silbersteino atsiminimų knygos.

⁴⁹⁰ Bemano Hauptmano sakytinė istorija, 1991, *The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation*, Sakytinės istorijos biblioteka, JR., 6/1993.

⁴⁹¹ Taube Kimmel sakytinė istorija, 1989, ZA UCT BC949_B_A389.

⁴⁹² Lily Korber sakytinė istorija, 1989, ZA UCT BC949_A_A152.

⁴⁹³ Cherie Goren sakytinė istorija.

⁴⁹⁴ John Calvin Smith, *The Emigrants' Hand-book: and New Guide for Travelers Through the United States of America, 1850*, Creative Media Partners, LLC, 2016.

šalia miegamosios vietos.⁴⁹⁵ Pavyzdžiui, 1933 m. emigracijos laivu su įmone *The Royal Mails Steam Packet Company* sutartyje nurodyta: „I ir II kl. keleiviai gali ant laivo veltui vežti 20 kub.⁴⁹⁶ pėdų asmn. bagažo. Bagažas, kurį keleiviai nori su savimi imti į kajutę, neturi būti didesnis kaip 16 colių aukštumo, 24 colių platumo ir 36 ilgio, III kl. keleiviai gali veltui vežti 20 pėdų asm[e]n[u]. bagažo. Vaikai, kurie moka už pusę laivakortės gali vežti 5 kub. asm[e]n[u] bagažo.“⁴⁹⁷ Taigi, pirmos ir trečios klasės keleiviai, šiandienos suvokimu, galėjo pasiimti vieną didelį lagaminą ir vieną krepšį. Turint omenyje, kad asmenys išvykdavo visam gyvenimui, tai labai nedaug. Tyrime nepasitaikė atvejų, jog būtų galima identifikuoti, kad asmenys į kelionę būtų pasiėmę labai daug daiktų, nors kai kurie keliavo ir pirma klase. Neabejotinai emigruodavo ir tokių asmenų, kurie gabendavosi savo užgyventą turtą (brangenybes, knygas ir pan.). Skurdūs emigrantų lagaminai sustiprina naratyvą apie emigrantų iš Rytų Europos skurdą, be to, lagaminų turinys rodo besiformuojančią emigrantų kartos tapatybę, panašias patirtis bei skirtį tarp gyvenimo Lietuvoje ir emigracijos šalyje.

3.2. Emigracijos keliai

Trumpalaikės kelionės ir jų maršrutai

Kelionės detalės svarbios tiriant trumpam ar ilgesniam laikotarpiui išvykti pasiryžusio asmens istoriją. Šioje tyrimo dalyje, remiantis užsienio pasų bylomis bei sakytine istorija, atsakoma į klausimus, kaip, kokiais keliais (e)migrantai keliaudavo į artimesnes ir tolimesnes šalis.

Pasak Lietuvos geležinkelių istoriją tyrinėjančio Romualdo Juzefovičiaus, pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos ūkio kūrimosi metais buvo pradėta organizuoti ne tik vidaus, bet ir tarptautinių autotransporto, geležinkelio, vandens bei oro transporto pervežimų paslaugas.⁴⁹⁸ Mokslininkas pabrėžia, kad sausumos transporto tarptautinio susisiekimo paslaugų srityje išskirtini Lietuvos valstybės valdomi geležinkeliai. Jau

⁴⁹⁵ Steve Shabados, „How did Immigrants Pack to Leave Home Forever?“, 2016, in: *Steve Szabados Genealogy*, prieiga per internetą: <https://steveszabados.com/2016/11/04/how-did-immigrants-pack-to-leave-home-forever/> (žiūrėta 2023 11 04).

⁴⁹⁶ 0,56 m³.

⁴⁹⁷ Kelionės sutartis nr. 544, 1933, LJM, LIS 750/5.

⁴⁹⁸ Romualdas Juzefovičius, „Tarptautinio susisiekimo geležinkeliais organizavimas Lietuvoje (1919–1940 m.)“, in: *Istorija*, 2008, prieiga per internetą: http://archyvas.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=106&Itemid=106 (žiūrėta 2019 07 04).

pirmaisiais valstybingumo metais platieji geležinkeliai buvo pagrindinė ne tik krovinių, bet ir keleivių pervežimo priemonė šalyje ir už jos ribų. Nuo XX a. 3-iojo deš. pradžios Lietuvos geležinkelininkai sutartimis su Vokietijos ir Sovietų Sąjungos vežėjais nustatė tiesioginio susisiekimo su šiomis šalimis reikalavimus.⁴⁹⁹ Pasak Juzefovičiaus, geležinkeliai tapo viena svarbiausių susisiekimo priemonių. Geresnės (lyginant su XIX a.) kelionės sąlygos galėjo paskatinti žmones emigruoti. 1932–1933 m. *Lietuvos kelionių vadovo*⁵⁰⁰ bendruose paaiškinimuose nurodyta, kad „knygoje įdėti pilni visų esamų Lietuvoje susisiekimo priemonių tvarkaraščiai <...> susisiekti iš svarbesnių Lietuvos vietų su kaimyninėmis valstybėmis ir didesniais bei daugiau reikalingais Europos miestais“.⁵⁰¹ Jame galima rasti nurodytus kelius į Latviją, Lenkiją, Vokietiją, Prancūziją, SSRS, o tolimesnės šalys (PAS, JAV ar Palestina) nenurodytos – orientuojamasi į Europos teritoriją.

Kaip minėta, iš užsienio pasams gauti bylų duomenų matyti, kad populiaru buvo migracijos į Latviją kryptis, kelionė, priklausomai nuo išvykimo vietos, trukdavo tik kelias valandas. Boleslovas Švelnikas⁵⁰² iš Joniškio geležinkelio stoties į Latviją išvyko balandžio 4 d., iš antspaudo užsienio pase matyti, kad tą pačią dieną jis buvo Meitenės stotyje, kurią nuo Joniškio skiria 21 kilometras. Tai reiškia, kad kelionė maksimaliai galėjo trukti apie valandą, nes vietovė, kurioje jis gyveno, netoli nuo Latvijos sienos. Pasiekti Latviją traukiniu taip pat buvo galima iš Virbalio, Kauno, Šiaulių, Pagėgių, Radviliškio, Obelių geležinkelio stočių.⁵⁰³ Istoriografijoje pastebimas vienas specifinis dalykas: į Latviją pasienyje gyvenę asmenys slapta keliaudavo ir pėsčiomis. Eidinto žiniomis, gana daug žemės ūkio darbininkų iš pasienio zonos pereidavo į Latviją ir ten dirbdavo oficialiai nesiregistravę, kitaip tariant, nelegaliai.⁵⁰⁴ Į artimesnes Lietuvai šalis – Latviją, Lenkiją ir Vokietiją, SSRS – keliauta geležinkeliais. Problema ta, kad sunku tiksliai nurodyti, į kurį konkretų miestą kitoje šalyje asmuo keliavo.

Dėl geopolitinių aplinkybių ir Vilniaus konflikto tarpukariu Lietuvos geležinkelio bėgiai į Lenkiją nebuvo išplėtoti. Buvo perkirstos kai kurios

⁴⁹⁹ Ten pat.

⁵⁰⁰ LCVA, f. 377, ap. 12, b. 314.

⁵⁰¹ 1932/1933: *traukinių, autobusų, garlaivių ir kt. susisiekimo priemonių tvarkaraštis, Lietuvos kelionių vadovas Kaunas: Geležinkelių valdyba, [1932 – 1938, 1932, VUB CB, N2175.*

⁵⁰² LCVA, f. 377, ap. 12, b. 314.

⁵⁰³ 1932/1933: *traukinių, autobusų, garlaivių ir kt. susisiekimo priemonių tvarkaraštis.*

⁵⁰⁴ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66.

geležinkelio linijos.⁵⁰⁵ Tyrime visais 18 atvejų vykstantieji į Lenkiją trumpam laikotarpiui važiavo per Vievio sienos kirtimo punktą. Petro Begeko užsienio pase⁵⁰⁶ antspaudu pažymėta, kad jis iš Vievio išvyko 1939 m. gegužės 24 d., į Vievį grįžo to paties mėnesio 30-ą dieną. Kadangi asmens gyvenamoji vieta buvo Kaunas, tikėtina, kad iš ten iki Vievio vyko tiesioginiu traukiniu. Tyrime nustatyti 24 iš 31 atvejų, kai užsienio pasas, su kuriuo keliauta į Lenkiją, gražintas. Iš to galima daryti prielaidą, kad iš keliavusių 7 asmenys emigravo. Interviu su žmonėmis, emigravusiais iš Vilniaus⁵⁰⁷, papildė informaciją, leidžia įsivaizduoti, koks iš ten buvo emigracijos kelias. Pirmiausia, kad gautų vizą, jie turėdavo vykti į Varšuvą, iš Varšuvos patraukdavo į Gdanską, o iš ten plaukdavo į didžiuosius Europos uostus, per kuriuos pasiekdavo emigracijos šalis. Pavyzdžiui, Abrahamo Mittelmano emigracijos į JAV istorija truko pusantrų metų: pirmiausia jis iš Vilniaus traukiniu išvyko į Varšuvą, tuomet ten pusantrų metų laukė vizos į JAV, tada 1924 m. ją gavęs per Gdanską uostą išvyko į Londoną, iš ten patraukė į Ameriką.⁵⁰⁸

Tarpuokariu iš Lietuvos tiesiogiai traukiniu buvo galima keliauti ir į Vokietiją. Dažniausiai ten buvo keliaujama per Virbalį: čia kursavo tiesioginis traukinys Berlynas–Karaliaučius (dab. Kaliningrado sritis)–Virbalis–Kaunas–Šiauliai.⁵⁰⁹ Tai buvo viena pagrindinių traukinio linijų vykstant į Vakarų Europą. Į Vokietiją buvo galima keliauti ir iš Pagėgių ar Priekulės geležinkelio stočių. Cemekas Rozenkovičius, gyvenęs Zarasuose, 1931 m. vyko į Vokietiją. Iš antspaudu asmens užsienio pase matyti, kad jis 1930 m. liepos 1 d. išvyko iš Virbalio geležinkelio stoties, Vokietijoje (Karaliaučiuje) buvo liepos 2 dieną. Iš tuometinės Vokietijos išvykimo žymių nėra, tačiau yra grįžimo į Virbalį antspaudas. Asmuo į Lietuvą grįžo tą pačių metų rugpjūčio 10 dieną.⁵¹⁰ Vėlgi negalima nustatyti, kuris Vokietijos miestas buvo jo tikslas: pase pažymėta ta vieta, kuri yra artimiausia kertant pasienį, šiuo atveju tai buvo Karaliaučius. Asmuo Vokietijoje buvo mažiau nei mėnesį. Iš tirtų užsienio pasų 43 asmenys keliavo į Vokietiją, 4 negrįžo, 3 išvyko 1939 m.

⁵⁰⁵ Vitalija Lapėnienė, „*Nepriklausomybės sąsiuviniai*“. *Kelionė Lietuvos geležinkelių istorijos bėgiais*, I dalis, Kultūra, 2015, prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/89275/nepriklausomybes-sasiuviniai-kelione-lietuvos-gelezinkeliu-istorijos-begiais-i-dalis> (žiūrėta 2019 05 05).

⁵⁰⁶ Petro Begeko užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 493.

⁵⁰⁷ Bemano Hauptmano sakytinė istorija, 1991, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, Sakytinės istorijos biblioteka, JR., 6/1993; Abrahamo Mittelmano sakytinė istorija, 1994, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, Sakytinės istorijos biblioteka, EI-458.

⁵⁰⁸ Abrahamo Mittelmano sakytinė istorija.

⁵⁰⁹ Ten pat.

⁵¹⁰ Boleslovo Švelmacho užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 379.

prieš prasidedant ar prasidėjus karui, todėl jų likimai nėra aiškūs, juolab kad vykta į Vokietiją.

Trumpalaikių kelionių maršrutai leidžia daryti prielaidą, kad tokius pat kelius rinkdavosi ir apsisprendusieji emigruoti, kadangi Rygos, Liepojos, Hamburgo uostai 1918–1940 m. tebebuvo vieni pagrindinių emigruojant į kitas šalis.⁵¹¹ Traukinių stotis asmenys dažniausiai pasiekdavo pėsčiomis arba vežimais: „Pirmiausia arkliu ir vežimu iš Palangos nuvykome į Mėmelį, iš ten traukiniu – į Gdanską, iš jo – į Londoną, kur laukė laivas į Pietų Afriką.“⁵¹² Didesnius miestus asmenys pasiekdavo ir mašina, motociklu ar pėsčiomis.⁵¹³ Pavyzdžiui, kelionė iki Klaipėdos prisiminta dramatiškai: „Gyvenau Kaune, nuvažiauvau atsisveikinti su tėvais, tada iš Plungės važiauvau automobiliu, jis kelyje apsvirtė tris keturis kartus, galiausiai išlipome iš mašinos.“⁵¹⁴ Iširti trumpalaikių kelionių ir pasirinktų kelių atvejai leidžia tiksliai identifikuoti, kaip žmonės iš Lietuvos nusigaudavo iki pagrindinių tranzitinių miestų, iš kurių vėliau buvo keliaujama toliau.

Tolimieji keliai

Žydų emigracijos tyrinėtojas Arloey'us straipsnyje apie žydų emigraciją teigia, kad po Pirmojo pasaulinio karo bei po Ukrainos pilietinio karo 1915–1925 m. žydai turėjo ieškoti alternatyvių kelių emigruoti į JAV, Palestiną ir Pietų Afriką. Kirsdami Sibirą traukiniu pasiekdavo Kiniją, Japoniją, taip per Jokohamos uostą atplaukdavo į JAV.⁵¹⁵ Nagrinėjant šaltinius, Lietuvos žydų emigracijos atveju pagrindinės tranzitinės šalys emigruojant į tolimesnes šalis išliko tos pačios. Tik vienu atveju 1936 m. į PAS buvo pasirinkta emigruoti iš Rygos per Varšuvą ir Vieną, ten aplankė keletą muziejų, o toliau vyko į Genują (Italija), iš šio miesto – laivu į Keiptauną.⁵¹⁶

Dėl XX a. 3-iojo deš. pradžioje atsiradusių emigracijos suvaržymų imigracijos šalyse buvo sunkiau pasirinkti palikti šalį. Išvykimas ir jo suplanavimas buvo ilgas biurokratinis procesas.⁵¹⁷ Neabejotina, žymiai

⁵¹¹ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 68.

⁵¹² Wolwe'o Salminio sakytinė istorija, 1989, ZA UCT BC949_B_A451.

⁵¹³ Rachelės Glezer sakytinė istorija.

⁵¹⁴ Chaimo Kleino sakytinė istorija, 1981, ZA UCT BC949_A_A147.

⁵¹⁵ Louise'o Klatzko ir Wolwe'o Salminio sakytinės istorijos.

⁵¹⁶ Chanos Zbenowicz sakytinė istorija, 1981, A UCT BC949_A_A288.

⁵¹⁷ Gur Alroey, „Between the straits: Jewish immigration to the United States and Palestine, 1915-1925“, in: *Eastern European Jewish Affairs*, vol. 47, 2017, p. 28.

sudėtingiau buvo keliauti į tolimas šalis – JAV, PAS, Palestiną.⁵¹⁸ Kalbėdamas apie pagrindines lietuvių migrantų kryptis tarpukariu, Eidintas pažymi, kad daugiausia migracija vyko per Liepoją, Brėmeną, nuo 1923 m. nemažai asmenų emigravo per Klaipėdos uostą.⁵¹⁹ Tyrime suskaičiuota keletas sakinės istorijos atvejų, kai asmenys emigravo per Klaipėdą: 1 – į JAV⁵²⁰, 4 – į PAS⁵²¹. Dažniausiai asmenys nurodė, kad vyko per Latvijos ar Vokietijos uostus. Kadangi pagrindinės žydų migracijos kryptys kiek skyrėsi, Eidintas išskyrė, kad į Palestiną asmenys migruodavo per Konstancos (Rumunija) uostą⁵²², tą patį parodo ir šis tyrimas.

Išanalizavus užsienio pasų bylas, iš 29 atvejų pavyko nustatyti šešis, kai asmenys į Palestiną vyko trumpam laikotarpiui, todėl galima rekonstruoti kelionės į vieną pusę trukmę. 1939 m. Hindei Kaufmanaitėi užsienio pase išduota viza keliauti į Palestiną. Pagal antspaudą užsienio pase moteris 1939 m. kovo 28 d. išvyko iš Vievio geležinkelio stoties, tą pačią dieną ties Lentvariu kirto Lenkijos sieną, ten uždėtas muitinės antspaudas-viza, kad asmuo gali vykti į Rumuniją. Kovo 30 d. antspauduota, kad asmuo atvyko į Konstancos (Rumunija) uostą, iš ten per Juodąją ir Viduržemio jūras plaukė į Palestiną. Į Jafos uostą (Tel Avivas) atvyko balandžio 7 dieną. Moteris Palestinoje pabuvojo apie mėnesį, jos pase uždėtas antspaudas, kad atvykimas yra atšauktas, todėl ji 1939 m. grįžo į Lietuvą. Tikėtina, kad jai nebuvo suteikta galimybė imigruoti. Iš Jafos uosto į Konstancą ji išvyko balandžio 29 d., kelionė iki Konstancos miesto truko aštuonias dienas. Moteris Konstancos uoste buvo gegužės 7 d., o gegužės 9 d. atvyko į Lenkiją, tą pačią dieną jau buvo Vievio geležinkelio stotyje.⁵²³ Galima tiksliai pasakyti, kad kelionė iš Vievio į Jafą (arba atgal) truko devynias dienas. Ir kitais aptiktais trimis atvejais trumpam į Palestiną vykusieji keliavo per Konstancos uostą. Galima teigti, kad panašų kelionės maršrutą, persikeldami gyventi į Palestiną, rinkosi ir emigrantai iš Lietuvos. Alroey'us savo tyrimuose lygina XIX a. keliones į JAV ir Palestiną. Pasitelkęs korporatyvinį metodą jis lygina kainas, laivų ir traukinių kokybę, kelionės trukmę bei galimybes išvykti į nurodytas šalis. Jo tyrimo rezultatai rodo, kad XIX a. viduryje iš Rytų Europos nuvykti į Palestiną buvo žymiai paprasčiau vien dėl to, kad emigracija į šią teritoriją nebuvo varžoma ar ribojama carinės imperijos. Nuo to priklausė ir tai, kaip dažnai

⁵¹⁸ Aptariamose tirtuose šaltiniuose minimos šalys.

⁵¹⁹ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66.

⁵²⁰ Simonos Stolman sakytinė istorija.

⁵²¹ Louise'o Klatzko, Wolwe'o Salminio, Rachelės Glezer ir Chaimo Kleino sakytinės istorijos.

⁵²² Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66.

⁵²³ Hindės Kaufmanaitės užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 633.

vyko kelionės, be to, kelionė į Palestiną buvo žymiai pigesnė.⁵²⁴ XIX a. pabaigoje kelionė į JAV asmeniui kainavo 440 \$ (šiandien tai atitiktų 8 979 \$), kelionė į Palestiną 87 \$ (šiandien tai atitiktų 1 775 \$). Atsižvelgiant į šio tyrimo duomenis, taip pat galima konstatuoti, kad tarpukariu asmenys Palestiną pasiekdavo žymiai lengviau nei JAV, pirmiausia, kelionė buvo pigesnė ir trumpesnė. Tai liudija ir užsienio pasų bylos. Tarpukariu nukeliauti laivu iki Palestinos buvo greičiau ir pigiau. Sakytinės istorijos šaltiniai taip pat patvirtina, kad tie, kurie apsigyvendavo Palestinoje, atvykdavo aplankyti Lietuvos dažnai, nes kelionė nebuvo sudėtinga⁵²⁵

Nė vienas iš 11, užsienio pasų bylose kelionės kryptimi nurodęs PAS, negrįžo į Lietuvą, tačiau 4 užsienio pasai grąžinti į bylas – tai suteikia galimybę rekonstruoti tikslų kelionės maršrutą iki PAS. Byloje nr. 12⁵²⁶ yra Štrel-Rochos Bakienės užsienio pasas. Ko gero, pasas buvo grąžintas paštu, nes jokių žymių, kad ji būtų grįžusi į Lietuvą, nėra. 1931 m. Bakienei išduota viza keliauti į PAS per Didžiąją Britaniją. Galima identifikuoti tik nuvykimo į PAS pėdsakus. Iš Virbalio geležinkelio stoties ji išvyko 1931 m. kovo 4 d., tą pačią dieną buvo Karaliaučiuje. Informacijos, kada moteris buvo Didžiojoje Britanijoje, nėra. Balandžio 4 d. antspaudu užsienio pase užregistruota, kad asmuo atvyko į PAS Keiptauno imigracijos centrą, kelionė truko apie mėnesį. PAR mokslininkas Ivanas Kapelusas, tyrinėjantis Lietuvos žydų migraciją tarpukariu, teigia, kad Lietuvos žydai dažniausiai vykdavo per Liepojos uostą kirsdami Kylio kanalą, kad atplauktų iki rytinių Didžiosios Britanijos uostų, o iš ten keliaudavo į Keiptauną.⁵²⁷ 66 tirti sakytinės istorijos šaltiniai leidžia identifikuoti emigrantų į PAS pasirenkamus kelius. Labiausiai įprasta kelionė buvo per Liepoją į Londoną arba Sautamptoną, o iš ten laivu į Keiptauną. Tačiau, pavyzdžiui, Sakas Efronas Keiptauną 1924 m. pasiekė iš Kauno nuvykęs traukiniu į Antverpeną, o iš ten laivu į Durbaną, ten jį pasitiko giminaičiai.⁵²⁸ Reikia pridurti, kad kelionės į tolimas šalis kartais užsietėsavo kelias savaites belaukiant laivo, o kartais uostamiestis tapdavo ir galutine stotele.⁵²⁹ Pavyzdžiui, Etna Fagov sakytinėje istorijoje prisiminė: „Iš pradžių

⁵²⁴ Gur Alroey, *An Unpromising Land...*, p. 132.

⁵²⁵ Davido Abiro sakytinė istorija, 2013, USHMM, Assign Number: 2017.551.1, RG Number: RG-50.096.0001.

⁵²⁶ Štrel-Rochos Bakienės užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 12.

⁵²⁷ Ivan Kapelus, *From the Baltic to the Cape: The Journey of Three Families (Kapelus, Dorfman, Hotz and Abramson)*, Kadimah Print, South Africa, 2013.

⁵²⁸ Sako Efrono sakytinė istorija.

⁵²⁹ Ypač tokios XIX a. tarpinės emigracijos stotelės kaip Airijos uostas Korkas ar Didžiosios Britanijos Londonas tapdavo ir bendruomenių įsikūrimo vieta. Jei belaukdami laivo asmenys prasimanydavo darbo ar tose vietovėse pavykdavo sutikti giminaičių bei pažįstamų, tai ten ir pasilikdavo. Žr. plačiau Peter Daniel

mes nuvykome į Londoną, turėjome laivo bilietą, bet pavėlavome į laivą, todėl likome prieglaudoje, aš turėjau tris vaikus, o mes neturėjome pinigų, todėl mano vyras išėjo dirbti į rytinį turgų, susirado draugų <...>. Gyvenome ten [Londone] apie tris mėnesius ar panašiai, nes mūsų laivo bilietai nebuvo paruošti. Vyras norėjo ten [Londone] likti, bet mes neturėjome dokumentų.⁵³⁰ Tyrime esama daug atvejų, kai atvykusieji į Londoną ten praleisdavo keletą savaičių – arba tiesiog laukdami laivo, arba lankydami giminaičius.⁵³¹ Įprastai kelionė į PAS užsitęsavo apie 30 dienų, tačiau šaltiniai rodo, kad kelionė prieš pasiekiant tikslą buvo pajvairinama aplankant daugiau šalių ar lankant giminaičius. Taip pat kelionę prailgindavo ir žydiškos šventės – jų metu religingi asmenys nekeliaudavo. Tilly Whitman, emigravusi į PAS 1920 m., prisiminė: „Mes išvykome iš Skaudvilės, tai buvo visai prieš Roš Hašaną, taigi keletą dienų praleidome Karaliaučiuje <...>. Kadangi tuomet buvo šventė, mano mama nusprendė nekeliauti, sustojome penkioms dienoms. Po to, kai atvykome į Ostendą (Belgija), buvo Jom Kipuras, apsistojome gražiamie viešbutyje, <...> mama ėjo į sinagogą, galiausiai atvykome į Londoną.“⁵³² 1933 m. kelionė į PAS per Didžiąją Britaniją keturiems asmenims trečia klase kainavo 2 528 litus.⁵³³

Užsienio pasų bylos taip pat leidžia nustatyti emigrantų kelionės maršrutus į JAV. 1939 m. Bertai Elpertienei išduotas užsienio pasas keliauti į JAV. Viza jos užsienio pase išduota balandžio 20 d. Kaune, JAV konsulate. Moteris išvyko iš Virbalio stoties 1939 m. gegužės 9 d., tą pačią dieną traukiniu vyko į Karaliaučius, toliau antspaudas, manoma, gegužės 19 d., kai Elpertienė atvyko į Niujorką. Kelionė į vieną pusę užtruko 11 dienų, kaip ir buvo tuo metu įprasta. Iš Niujorko moteriai suteikta Švedijos konsulato JAV viza vykti į Lietuvą per Švediją. Moteris iš Niujorko išvyko rugsėjo 25 d., spalio 4 d. ji jau buvo Stokholme. Iš anspaudo Meitenės stotyje spalio 5 d. galima nustatyti, kad tą dieną ji jau buvo atvykusi į Latviją, labiausiai tikėtina, per Rygos uostą. Tą pačią dieną Elpertienė buvo Joniškio stotyje.⁵³⁴ Kelionė atgal užtruko šiek tiek ilgiau, pasirinktas kitas maršrutas. Žvelgiant iš šių dienų perspektyvos, sudėtinga suvokti, kodėl asmuo nepasiliko JAV. Moters užsienio pase nurodyta, kad viza nėra skirta imigracijai į JAV, jai suteikta tik

Garry, *They Thought it was New York. An Examination of the Historiography and representations of the Cork Jewish Community*, Trinity College Dublin, School of Lang, Lit. & Cultural Studies, Near & Middle Eastern Studies, 2023.

⁵³⁰ Etnos (Yetta) Fagov sakytinė istorija, 1980, KSC ZA UCT BC949_A_A58.

⁵³¹ Gabrielio Sackso sakytinė istorija, 1987, KSC ZA UCT BC949_A_A221.

⁵³² Tilly Whitman sakytinė istorija, 1985, KSC ZA UCT BC949_B_A477.

⁵³³ Kelionės sutartis, 1933, Lietuvos jūrų muziejus, LJM LIS 750/5.

⁵³⁴ Bertos Elpertienės užsienio paso byla, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 572.

trumpalaikė visa. Kadangi byloje nėra nurodytas kelionės tikslas, sunku nustatyti, kokie buvo kelionės motyvai. Labiausiai tikėtina, kad moteris lankė giminačius. Sakytinės istorijos šaltiniai taip pat leidžia nustatyti emigrantų kelionės maršrutą, tačiau ne dienų tikslumu, nes patys asmenys jau tiksliai neatsiminė tikslų datų. Pavyzdžiui, Sachas Miltonas atsiminė, kad 1921 m. iš Gelvonų atsikraustė į Kauną su šeima, ten beveik pusmetį laukė pasų ir kelionės vizų išvykti. Gavę visas 1921 m. lapkritį iš Kauno, padedant HIAS-ICA organizacijai, išvyko į Berlyną. Ten jie apsistojo. Miltonas dar pamena, kad Berlyne jo mama aplankė savo tetą. Kaip minėjo, jie Berlyne pabuvo bent porą savaitių, o tada išvyko į Geteborgą (Švedija), kur dvi savaites laukė galimybės išvykti į JAV, tada pamena, kad, kol atvyko į JAV, laive praleido apie porą savaitių.⁵³⁵ Simonas Mitelmanas su šeima į JAV vyko 1920 metais. Iš Telšių atvyko į Klaipėdą, iš ten vyko į Hamburgą, o iš ten Hamburgo–Amerikos linija plaukė į Ameriką, visa kelionė užtruko daugiau nei porą savaitių.⁵³⁶ Kelionė į JAV per Londoną trečia klase vienam asmeniui kainuodavo 850 litų.

Pietų Amerikos kelionė. Tyrime nepavyko rasti užsienio paso bylų, kur žydų tautybės asmens pasas būtų grąžintas į bylą. Tačiau Daliaus Avižinio asmeninėje kolekcijoje esama privačių dokumentų, kurie leidžia identifikuoti žydų emigracijai būdingą maršrutą. Amsterdame 1918 m. buvo įkurtas *Karališkasis Olandijos Lloydas, keleivių viešbutis* (nyd. *Koninklijke Hollandsche Lloyd*).⁵³⁷ Nuo 1921 iki 1936 m. jame dažniausiai laikinai apsistodavo neturtingi Rytų Europos žydai, migravę į PAS ar Pietų Ameriką.⁵³⁸ Stasys Pumputis, emigruodamas į Braziliją, 1929 m. buvo apsistojęs kaip tik šiame viešbutyje. Savo trumpoje žinutėje jis aprašė kelionę: „Sumaniau parašyti apie savo kelionę. Išvykau iš Kauno 1929 m. vasario 8 d., 9 d. buvome Berlyne. Vokietija labai puiki. Šitas namas [atviruko viršelyje – pastaba mano, D. Č.-G.] mūsų butas Olandijoje.“⁵³⁹ Iš trumpos Pumpučio žinutės galima suprasti, kad jis taip pat čia gyveno, o paskui išvyko į Braziliją. Dauguma kitų lietuvių ar žydų tautybės asmenų buvo čia apsistoję, o vėliau vyko į kitas šalis.

⁵³⁵ Miltono Sachso sakytinė istorija.

⁵³⁶ Transatlantinės kelionės sutartis, išduota Kaune, 1929, The Oster Visual Documentation Center, Beit Hatfutsot, Courtesy of Gabriela Wilenski, Israel), ID Number: 156160.

⁵³⁷ Šis viešbutis veikia iki šiol.

⁵³⁸ Gisela Williams, „Amsterdam's Lloyd Hotel“, in: *The New York Times*, 2005, prieiga per internetą: <https://www.nytimes.com/2005/02/20/travel/amsterdams-lloyd-hotel.html> (žiūrėta 2019-05-05).

⁵³⁹ Atvirukas iš Daliaus Avižinio asmeninio rinkinio.

Analizuojant užsienio pasus ir sakytinę istoriją paaiškėja pagrindiniai emigracijos keliai į PAS, JAV ir Palestiną. Užsienio pasai leidžia keliones identifikuoti dienų tikslumu, o sakytinė istorija padeda suvokti, dėl kokių priežasčių pasirenkamas vienas ar kitas kelias. Tai dažniausiai susiję su giminaičių ar pažįstamų lankymu vienoje ar kitoje Europos šalyje prieš vykstant už Atlanto.

3.3. Kelionės patirtys

Atliekant šį tyrimą buvo laikomasi išankstinės nuomonės, kad kelionės sąlygos emigruojant į kitą šalį tarpukariu buvo prastos. Tyrinėjant atminimus apie emigrantų skurdų bagažą, toks įspūdis taip pat susidaro. Tai iš dalies liudija moksliniai tyrimai⁵⁴⁰ ir nuo XX a. vidurio nusistovėjęs XIX a. naratyvas apie emigraciją, kaip apie priverstinį procesą. Kaip nustatyti asmenų patirtis keliaujant? Juk jų gali būti ir blogų, ir gerų. Remiantis emigracijos tyrimais, patirtis sudėtinga rekonstruoti dėl pirminių šaltinių trūkumo arba dėl to, kad asmenys jas aprašydavo ar papasakodavo duodami interviu jau po kurio laiko. Šiame tyrime nagrinėta 80 sakytinės istorijos šaltinių, kelionės patirtis vienaip ar kitaip reflektavo 73 žmonės – žymi dauguma. Tyrimas rodo, kad kelionės patirtys buvo labiau malonios nei nepatogios ar apibūtos kaip sudėtingos, tačiau, norint pristatyti kuo įvairesnį kelionės patirčių spektrą, šiame tyrime simboliškai jos suskirstytos į geras / optimistines ir blogas / pesimistines.

Vykdamą migracijos politiką Lietuvoje, emigrantų priežiūra tapo vienu iš tarpukario Lietuvos vyriausybės pagrindinių tikslų. Rūpindamosi keleiviais, pervežimo įstaigos taip pat turėjo „tikrinti, ar emigrantų gabenimas yra emigracijos įstaigos tinkamai sutvarkytas, ar vykdomi emigracijos įstatymo nuostatai, ar kelionėje emigrantai laiku aprūpinami valgiu.“⁵⁴¹ Pasak Kasperavičiūtės, atsiradus garlaiviams kelionė tapo greitesnė, tačiau laivų kompanijos nesistengė per daug gerinti keleivių sąlygų, ypač tų, kurie keliavo trečiaja ar netgi ketvirtąja klase.⁵⁴² Jei vyriausybė ėmėsi tokių emigrantų priežiūros priemonių, galima daryti prielaidą, kad kelionės sąlygos buvo išties prastos – tokį apibendrinimą daro Kasperavičiūtė. Trečios kartos litvakų emigrantų iš Lietuvos palikuonė Caely Jo viename interviu pasakojo apie savo senelių kelionę į PAS: „taigi mano proseneliai atvyko į PAS maždaug 1930-

⁵⁴⁰ Irwing Howe, *World of Our Fathers: The Journey of the East European Jews to America and the Life They Found and Made*, NYU Press, 2001.

⁵⁴¹ Vitalija Kasperavičiūtė, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940 m.*, p. 100.

⁵⁴² Ten pat.

ais. Mamos ir tėčio seneliai kalbėjo jidiš. Jų gyvenimai buvo sunkūs ir vargingi, kaip ir daugumos žydų. Kelionės laivu buvo labai varginančios, ilgos. Keleiviai užsikrėsdavo utelėmis, vyrai, moterys ir vaikai turėdavo nusiskusti plikai, jie buvo alkani.⁵⁴³ Labai neįsigilinus į šaltinius, išties susidaro įspūdis, kad kelionės sąlygos tiriamuoju laikotarpiu nebuvo itin patrauklios, bet dekonstravus šaltinius atsiskleidžia priešingas vaizdas.

Kaip jau nustatyta, tiek Lietuvos žydų, tiek žydų iš Rytų Europos migracijos mastai buvo dideli. Šalys ne visada galėdavo priimti tiek žmonių, kiek į jas pageidaudavo patekti. Brinkmannas savo tyrimuose apie tarpukario žydų emigraciją pasakoja, kad dažniausiai Rytų Europos žydai į JAV patekdavo per Eliso salą, kur buvo imigracijos į JAV punktas. Kartais žydų imigrantai ten įstrigdavo kelioms dienoms ar net mėnesiams. Tai liudija ir šiame tyrime nagrinėti šaltiniai: „Mes atvykome sausio 8-ą, vienoje vietoje buvo labai daug ledo, tuo metu labai daug laivų atplaukė [į Eliso salą], laukėme kone mėnesį.“⁵⁴⁴ Tokie vaizdiniai istoriografijoje, kurioje tirama imigracija į tam tikrą šalį, dažnai suprantami kaip bloga patirtis priimančioje šalyje. Sukuriamas vaizdinys, kad daugybė laivų laukia leidimo įplaukti į Eliso salą, tačiau neidentifikuojama, kad galimybę įplaukti lėmė ir oro sąlygos, tad visa kelionės patirtis apibūdinama kaip bloga.

Jau minėtame tyrime Brinkmannas nurodo, kad 1929 m. žydų imigrantai Eliso saloje šventė Pesachą,⁵⁴⁵ nes tomis dienos dėl gausos jie įstrigo Eliso salos imigracijos centre.⁵⁴⁶ Atvykimo vaizdinys, prasta atvykėlių finansinė padėtis bei toks didelis atvykėlių skaičius galėjo atrodyti kaip tam tikra pabėgėlių krizė. Žvelgiant į XIX a. migraciją į JAV, taip pat galima atsekti, iš kur toks vaizdinys atsiranda ir vėlesnės migracijos etape. Garsi žmogaus teisių aktyvistė ir poetė Emma Lazurus 1883 m. parašė sonetą *The New Colossus*⁵⁴⁷, kuris vėliau buvo iškaltas būtent Eliso saloje ant Laisvės

⁵⁴³ Agnieška Avin, „Litvakų portretai: menininkė iš Pietų Afrikos Respublikos Caely Jo“, *Mano teisės*, 2018, prieiga per internetą: <http://manoteises.lt/straipsnis/litvaku-portretai-menininke-is-pietu-afrikos-respublikos-caely-jo/> (žiūrėta 2019 05 05).

⁵⁴⁴ Bemano Hauptmano sakytinė istorija.

⁵⁴⁵ Pesachas švenčiamas pavasarį, pradedant nisano 15 diena (7 dienas Izraelyje, 8 – diasporose). Pirmiausia šventė susijusi su izraelitų išvedimu iš Egipto, kuris kiekvieną kartą švenčiamas kaip asmeniškas išėjimas iš Egipto ir išsilaisvinimas iš vergovės.

⁵⁴⁶ Tobias Brinkmann, *Permanent Transit, Jewish Migration during the Interwar Period*, p. 1.

⁵⁴⁷ Emma Lazurus, *The New Cloussus*, 1883, Niujorkas. Sonetas prašytas tam, kad būtų surinkti pinigai Laisvės statulos pjedestalui įrengti bei pastatyti.

statulos pjedestalo. Sonete užkoduota sudėtinga emigracijos patirtis, vėliau įsitvirtinusi žmonių sąmonėje:

*Not like the brazen giant of Greek fame,
With conquering limbs astride from land to land;
Here at our sea-washed, sunset gates shall stand
A mighty woman with a torch, whose flame
Is the imprisoned lightning, and her name
Mother of Exiles. From her beacon-hand
Glows world-wide welcome; her mild eyes command
The air-bridged harbor that twin cities frame.
“Keep, ancient lands, your storied pomp!” cries she
With silent lips. “Give me your tired, your poor,
Your huddled masses yearning to breathe free,
The wretched refuse of your teeming shore.
Send these, the homeless, tempest-tost to me,
I lift my lamp beside the golden door!*

Nuo soneto vidurio (šriftas paryškintas) autorė ir rašo apie mases, kurios kuria pabėgėlių iš Rytų Europos vaizdinį XIX a. ir galiausiai tapo Amerikos, kaip šalies, istorinio naratyvo dalimi iki šių dienų. Todėl net istoriniuose tyrimuose dažniausiai emigracijos patirtis aprašoma priklausomai nuo to, kaip pasirenka autorius. Pavyzdžiui, garsioje knygoje *World of Our Fathers: The Journey of the East European Jews to America and the Life They Found* autorius Irvingas Howe'as, naudodamas XIX a. vidurio žydų emigrantų iš Rytų Europos memuarus, aprašo emigracijos patirtį nurodydamas, kad memuarai dėl savo kartais dramatiško žanro iškreipia emigracijos patirtis ir daugeliu atvejų padaro ją labai dramatišką.⁵⁴⁸ Kalbant apie šio tyrimo šaltinius, svarbus faktas, kad interviu, atliktų XX a. pabaigoje, atvejais tiek emigrantų į JAV, tiek į PAS interviu ėmėjas klausė: ar kelionės sąlygos buvo blogos; kokios buvo sąlygos? Iš karto preziumuojama, kad kelionė buvo sudėtinga. Tai įrodo, kad ir XX a. pabaigoje vyravo suvokiamas apie sudėtingas kelionės sąlygas. Daugeliu atvejų tyrimo dalyviai paneigėdavo klausimą, atsakydami, kad kelionė buvo gana maloni ir netgi įdomi patirtis. Alroey'us, nagrinėdamas XIX a. vidurio emigraciją į JAV ir Palestiną, nurodo, kad tuomet keliautojų išbandymai nesibaigė jiems įlipus į laivą. Kelionės jūra sąlygos buvo sunkios, o kartais gana nežmoniškos.⁵⁴⁹ Lygindamas kelionės sąlygas į JAV ir Palestiną autorius nurodo, kad XIX a. pabaigoje keliaujant į

⁵⁴⁸ Irving Howe, *World of Our Fathers...*

⁵⁴⁹ Gur Alroey, *An Unpromising Land...*, p. 152.

Palestiną buvo tiekiamas košerinis maistas, nes keleiviai buvo žydų tautybės, todėl kelionė į Palestiną buvo suvokiama kaip patogesnė. Atlikus šį tyrimą nustatyta, kad tarpukario emigracijos sąlygos nebuvo tokios prastos, nei galima susidaryti įspūdį analizuojant istoriografiją bei teisinius dokumentus, susijusius su žmonių emigracija užsiimančiomis įmonėmis.

Išnagrinėjus sakytinės istorijos šaltinius į visas emigracijos šalis, 70 asmenų nurodė, kad kelionė buvo gera ir lengva, 3 – kad kelionės sąlygos buvo blogos, 5 apie kelionę ir jos sąlygas neatsiminė nieko. Sakytinėje istorijoje užfiksuotos patirtys leidžia laužyti nuo XIX a. nusistovėjusį sunkios, vargingos kelionės stereotipą. 95 proc. tirtų atvejų kelionė buvo maloni, o blogos patirtys beveik visais atvejais susijusios su kelionėje ištikusia jūros liga. Labai svarbu paminėti, kad 99 proc. asmenų keliavo antra arba trečia klase, tik vienas asmuo tyrime nurodė, kad keliavo pirma klase, o ten pateko per atsitiktinumą, nes vyravo ekonominė krizė ir nebuvo pakankamai keleivių.⁵⁵⁰ Kaip minėta, tyrime 70 atvejų nurodoma, kad asmenų kelionės patirtis buvo ne tik įdomi ir maloni, tačiau jie ir susirasdavo draugų. Louis Klatzko keliavo į PAS 1925 m., kelionę prisiminė taip: „Nusipirkau bilietą, tada vykau į Mėmelį, prie Vokietijos sienos, iš ten plaukiau į Londoną, ten buvo daug žydų draugijų, iš ten vykau į Keiptauną. Laive buvo 80 žydų: vaikinų ir merginų, visi buvo panašaus amžiaus, keli vyresni, kai kurios merginos vyko pas savo vyrus, kurie ir gyveno čia [PAS], tai buvo 1925-aisiais.“⁵⁵¹ Kaip įsimintiną kelionę prisimena ir Isaacas Gevintas, keliavęs į PAS 1927 m.: „Susirinkome apie trisdešimt vaikinų, jaunų vaikinų iš visos Lietuvos, tikrai smagi kelionė, niekada nesirgau, kai kurie vaikinai susirgo, man buvo gerai visą kelią, laive buvome tokie alkani, kad valgydavome dvigubai. Kas rytą valydavo dieną, būdavo švaru.“⁵⁵² Minna Fish, taip pat keliavusi į PAS, nurodė, kad kelionė buvo gera: „Buvo nuostabiausia kelionė [į Keiptauną] <...>, laive sutikau daug draugų.“⁵⁵³ Iš tyrimo šaltinių matyti, kad kelionės patirtis asmenys siejo su naujomis pažintimis ir bendrais interesais, t. y. naujo gyvenimo pradžia kitoje šalyje.

Paklausti, ar laive pakako maisto, dažniausiai asmenys nurodė, kad užteko, kad buvo tiekiamas košerinis maistas.⁵⁵⁴ Laikraštyje jidiš kalba „Der Emigrant“ 1922 m. jau buvo reklamuojama, kad Amerikos linijos laivuose į Palestiną, Pietų Ameriką ar JAV tiekiamas košerinis maistas, XIX a. vidurio

⁵⁵⁰ Josefo Gurwino sakytinė istorija.

⁵⁵¹ Louise'o Klatzko sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_B_A393.

⁵⁵² Isaaco Gevito sakytinė istorija, 1980, KSC, ZA UCT BC949_A_A72.

⁵⁵³ Minnos Fish sakytinė istorija.

⁵⁵⁴ Miltono Sachso sakytinė istorija.

emigrantų laivuose dar nebūdavo tokio malonumo.⁵⁵⁵ Williamas Kaplanas, keliavęs į JAV, prisiminė, kad laive valgė viską, ką davė.⁵⁵⁶ Nors dauguma tyrimo dalyvių nurodė, kad laive valgė košerinį maistą, Rachelė Glezer prisiminė kitaip: „Mes griežtai laikėmės košerio, mums duodavo silkės, bulvių, mums duodavo bananų, mes nežinodavome, kas tai yra, taip pat ir riešutų; davė ananasą, mes jo nevalgėme, nes nežinojau, kas tai“.⁵⁵⁷ Nors Glezer prisiminė, kad keliaujant teko badauti, pačią kelionės patirtį apibūdino kaip malonią. Vienas emigranto atvejis rodo, kad kartais kelionės patirtys buvo suvokiamos kaip jaunatviška avantiūra. Osheris Ruttenbergas, emigravęs į PAS 1921 m., prisiminė: „Man prireikė trijų mėnesių, kol atvykau, keliaudavau po suolu traukinyje, maisto eidavau pas gaisrininkus ir bandydavau gauti duonos gabalėlį, kol galiausiai pasiekiau PAS.“⁵⁵⁸ Tokia istorija, kaip Ruttenbergo tyrime, pasitaikė tik viena, daugiausia žmonės pasakojo apie suplanuotas bei saugias keliones.

Teigiamos kelionės patirtys dažniausiai priklausydavo nuo asmenų fizinės savijautos keliaujant. Etna Fagov savo kelionę laivu 1926 m. į PAS parsiminė kaip labai malonią: „Kelionė laivu buvo labai gera, nesirgau, man pasisekė.“⁵⁵⁹ Iš tyrimo galima matyti, kad su blogomis kelionės sąlygomis žmonėms asocijavosi jūrligė. Asmenis, kurie nurodė, kad kelionė buvo sudėtinga, dažniausiai laive pykino.⁵⁶⁰ Pavyzdžiui, Louisa Pulda prisiminė, kad kelionė į JAV buvo tragiška dėl jos mamą kamavusios infekcijos: „Mano mama susirgo, spėjau, laive ir užsikrėtė kojos pirštą, kurį buvo susižeidusi. Buvo labai labai blogai. Atvykome į Niujorką, Eliso salą, ir turėjome pereiti apžiūrą. Praktiškai visą kelią sirgau jūrlige. Tačiau mano sesuo be jokių problemų atlaikė audras.“⁵⁶¹ Irvinas Grynas prisimena, kad į JAV keliavo laivu, pilnu kanarėlių, be to, kelionėje susipažino su keliomis šeimomis: „Tai visi žmonės, kurie buvo. Ir visi laive sirgo. Na, keliauti pirmas tris dienas buvo malonu, malonu plaukti laivu. Ketvirtą dieną atsikėliau ir išėjau ant denio. Mačiau, kad valtis buvo piršto dydžio. Didelė banga. Aš išsigandau. Maniau, kad niekada nepasieksime JAV.“⁵⁶² Mošė Goldbergas, keliavęs į PAS, teigė plaukęs antra klase, nors turėjęs pinigų susimokėti, o laivas buvo pilnas

⁵⁵⁵ White Star line reklama apie košerinę virtuvę laive, *Der Emigrant*, 1922, nr. 11, p. 5.

⁵⁵⁶ Williamo Kaplano sakytinė istorija, 1992, The Statue of Liberty—Ellis Island Foundation, Sakytinės istorijos biblioteka, EI-68.

⁵⁵⁷ Rachelės Glezer sakytinė istorija.

⁵⁵⁸ Osherio Ruttenbergo sakytinė istorija.

⁵⁵⁹ Etnos (Yetta) Fagov sakytinė istorija.

⁵⁶⁰ *Idem*.

⁵⁶¹ Louisos Puldos sakytinė istorija.

⁵⁶² Irvino Gryno sakytinė istorija.

imigrantų – tai pakartojo keletą kartų ir teigė, kad sąlygos buvusios tikrai blogos, o kiti emigrantai buvę labai nemandagūs.⁵⁶³ Beje, tik keletas emigrantų kelionę prisiminė kaip blogą dėl buvusių sąlygų.

Atlikus tyrimą galima teigti, kad 1918–1940 m. kelionės sąlygos buvo žymiai geresnės nei XIX a. pabaigoje. Tai pirmiausia lėmė, kad 1920 m. Paryžiaus taikos konferencijoje buvo aktyviai keliami humanitariniai klausimai, susiję su kelionėmis per Atlantą. Svarbiausias šios tyrimo dalies aspektas tas, kad išanalizuoti duomenys leidžia lauzuoti nusistovėjusį (ypač JAV) naratyvą apie tragiškas kelionės sąlygas siekiant tikslo šalies. Kelionės per Atlantą ar net per Baltijos jūrą daugeliui buvo pirma kelionė, kuri siejosi su naujomis gyvenimo galimybėmis, patirtis vykstant į užsienį. Tiesa, žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, to meto kelionės neatrodo visiškai humaniškos. Tačiau, jei pažvelgtume to meto emigranto iš mažo ar vidutinio miesto akimis, dažnam tai buvo pirmoji išvyka laivu ir į užsienį.

3.4. Lietuvos valstybės ir Lietuvos žydų diasporos ryšiai 1918–1940 metais

„Mano draugas, apie kurį jums pasakojau, nusprendė vykti į Argentina, į Buenos Aires. Jis turėjo paruoštus dokumentus, bet, kai jis pasiruošė išvykti, jam atsiuntė kelionės dokumentus iš Pietų Afrikos. Taigi aš pasakiau, aš turiu vykti su juo, kad ir kur jis bevyktų, todėl jis mane pasiėmė kartu į Pietų Afriką.“⁵⁶⁴ Taip paprastai Benjaminas Rodas prisiminė savo ir savo draugo emigracijos iš Lietuvos 1927 m. istoriją. Šis pasakojimas iš dalies reprezentuoja ir daugelio Lietuvos žydų emigracijos patirtis. Emigracija ne visuomet buvo sudėtingas sprendimas – kartais netgi spontaniškas procesas. Kaip nustatyta poskyryje, analizuojančiame emigracijos iš Lietuvos priežastis pasakojimuose⁵⁶⁵, bendruomenės ar šeimos ryšiai buvo beveik esminis motyvas, lėmęs sprendimą, kur, kada ir kaip emigruoti. Nusistovėję emigracijos tinklai su bendruomenėmis užsienyje tik paspartino emigraciją už Lietuvos ribų. Tačiau kalbant apie tinklaveiką svarbu suvokti, koks buvo Lietuvos valstybės vaidmuo šiame procese ir ar būta emigruojančiųjų noro palaikyti ryšius su Lietuva.

Žydų emigracijos Rytų Europos kontekste procesas dažnai siejamas su grandinine migracija ir emigracijos tinklaveika tarp bendruomenių ir žydų savišalpos organizacijų HIAS-ICA ir JOINT, kurių padaliniai veikė ir

⁵⁶³ Mošės Goldbergo sakytinė istorija.

⁵⁶⁴ Benjaminas Rodas sakytinė istorija, 1985, ZA UCT BC949_A_A210.

⁵⁶⁵ Žr. p. 92–117.

tuometėje Lietuvoje.⁵⁶⁶ Šis ir ankstesni istoriniai tyrimai⁵⁶⁷ jau parodė, kad didžioji dalis žydų migracijos iš Rytų Europos tarpukariu yra grandininės migracijos ir migracijos tinklaveikos rezultatas. Tarpukariu vykusį lituanizaciją – privalomas lietuvių kalbos mokymasis, žydiškų mokyklų tinklo panaikinimas, Žydų reikalų ministerijos bei tautinės autonomijos panaikinimas – tarptautiniame kontekste suvokiami kaip itin neigiami procesai, tapę pagrindiniu motyvu emigruoti ir nepalaikyti ryšių su Lietuva.⁵⁶⁸ Šiame poskyryje siekiama ne tik atskleisti Lietuvos valstybės požiūrį ir ketinimus emigruojančios ir jau emigravusios žydų bendruomenės atžvilgiu, tačiau pasitelkiant asmeninę emigrantų perspektyvą nustatyti, ar būta ryšių tarp emigruojančiųjų ir valstybės. Analizuojant tarpukario Lietuvos diplomatinį institucijų užsienyje dokumentus (susirašinėjimus, *pro memoria*, teisės aktus, įsakymus), tarpukario periodiką, žydiškų organizacijų dokumentus, sakytinę istoriją, siekiama išsiaiškinti diplomatinį atstovybių požiūrį į Lietuvos žydus emigrantus santykių su Lietuva aspektu ir atvirkščiai.⁵⁶⁹ Nuodugnius tyrimus apie lietuvių išeiviją JAV ir jos santykius su Lietuvos valdžia yra ištyręs Juozas Skirius, mokslininkas teigia, kad 1926–1939 m. naujai išrinktai tautininkų valdžiai teko uždavinys neatutildyti bei atkurti santykius su JAV lietuviais, tam kad išeiviai prisidėtų prie ekonominės, socialinės šalies gerovės.⁵⁷⁰ Nuo mokslininko tyrimų apie išeiviją JAV

⁵⁶⁶ HIAS-ICA – žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija, įstatai 1925 01 17 įregistruoti Kauno miesto ir apskrities viršininko įstaigoje, rejestro nr. 506, veikė iki 1940 metų. JOINT (*American Joint Distribution Committee*) – 1914 m. JAV įsteigta žydų labdaros organizacija, globojanti ir Europos žydus, turėjusi savo padalinius Lietuvos miestuose.

⁵⁶⁷ Eli Lederhendler, „The interrupted chain: traditional receiver countries, migration regime, and the East European Jewish diaspora, 1918–39“.

⁵⁶⁸ Michel Phillips Casper, *Strangers and Sojourners: The Politics of Jewish Belonging in Lithuania, 1914-1940*, University of California, 2019.

⁵⁶⁹ Šiai tyrimo daliai pasirinkti įvairūs tarpukario Lietuvos diplomatinį institucijų dokumentai. Naudoti šaltiniai saugomi LCVA. Daugiausia naudoti LCVA fondo nr. 383 „Užsienio reikalų ministerija“ 7-o apyrašo dokumentai, LCVA fondo nr. 656 „Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone“ dokumentai, LCVA fondo nr. 648 „Lietuvos pasiuntinybė Londone“ ir kitos LCVA bylos, susijusios su diplomatine veikla pasirinktose šalyse. Tyrimui atrinkti dokumentai susiję su diplomatinėmis institucijomis JAV, Pietų Amerikoje, tuometinėje Pietų Afrikoje Sąjungoje veikla. Tyrimui pasitelktas ir Pasaulio lietuvių sąjungos žurnalas „Pasaulio lietuvis“, leistas 1937–1940 m. Kaune. Jame buvo pateikiamos visos pasaulio lietuvių naujienos, diplomatinį institucijų pareiškimai, iš kurių vienaip ar kitaip galima spręsti apie politiką, orientuotą į diasporoje gyvenusius Lietuvos piliečius. Dokumentai skirtingose tiriamose vietovėse tematiškai skirtingi.

⁵⁷⁰ Juozas Skirius, *Lietuvos valdžios ryšiai su JAV lietuviais 1926-1940 metais: suartėjimo kelių paieškos*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016, p. 14.

atsispiriama ir šioje disertacijoje, gilinantis į žydų išeivių ryšius su Lietuva 1918–1940 m.

„Lietuvių sodiečiui Ameriką atrado ne Kolumbas, o jojo kaimynas litvakas“. Taip 1935 m. straipsnyje „Lietuviai ir litvakai“⁵⁷¹ kalbama aprašant išeivių iš Lietuvos kongresą Kaune, kuriame, pasak straipsnio autoriaus, daug dėmesio Lietuvos piliečių žydų emigracijai neskirta. Būdami tos pačios šalies piliečiai, Lietuvos žydai sudarė atskiras bendruomenes su lietuviais. Suvokus išeivių iš Lietuvos bendruomenių svarbą, XX a. 3-iajame dešimtmetyje pradėtos steigti diplomatinės institucijos. Diplomatinė atstovybių veikla, orientuota į išeivijoje gyvenančius piliečius, teoriniu ir net praktiniu lygmenimis turėjo būti vienoda, tačiau tai reikia nustatyti, nes lietuvių ir Lietuvos žydų migracijos tyrimai, kaip jau minėta tyrimo istoriografijos dalyje, tematiškai atskiriami.⁵⁷²

Norint geriau suvokti diplomatinė institucijų požiūrio kryptis, šioje tyrimo dalyje taikoma XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje išplėtotą diasporos politikos teoriją. Valstybės diasporos politika – tai kryptinga įvairių valstybės valdymo sričių veikla, apimanti specifinius tikslinių diasporos grupių interesus, jų tenkinimą ir suderinimą su šalies prioritetais.⁵⁷³ Lietuvos diasporos politiką tyrinėjanti Kauno Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkė Vida Bagdonavičienė teigia, kad tokia politika Lietuvoje pradėta įgyvendinti po 1990 metų. Tačiau atgimusios Lietuvos valstybės diasporos politika, ryšių su užsienyje gyvenančiais tautiečiais visuma nebuvo naujas reiškinys, nes turėjo senas ir galias ištakas, kurios formavosi 1918–1940 metais. Diasporos politika, kaip ir kiti šalies raidos sektoriai, kūrėsi stichiškai, reaguojant į iškilusias situacijas, o ne kryptingai planuojant.⁵⁷⁴ Diasporos politika, kaip užsienio politikos atšaka, tarpukariu neegzistavo, nes ir pati lietuvių diasporos sąvoka atsirado žymiai vėliau.⁵⁷⁵ Adaptuojant šiandienės diasporos politikos teoriją tarpukario žydų emigracijos tyrimui atsiranda galimybė kelti klausimą – kokiais principais veikė tarpukario diplomatinės institucijos užsienyje Lietuvos žydų atžvilgiu? Iškėlus klausimą, ar tuometė diasporos politika palietė ir Lietuvos žydus, „Apžvalgoje“ rastas straipsnis, kuriame problema buvo identifikuojama ir amžininkų: „Vadinasi, tai yra

⁵⁷¹ „Lietuviai ir Litvakai“, *Apžvalga*, 1935 m. rugpjūčio 11 d., nr. 11, p. 3.

⁵⁷² Žr. p. 10–43.

⁵⁷³ Vida Bagdonavičienė, *Lietuvos diasporos politikos formavimas ir raida 1990–2009 metais*, Kaunas, 2012, p. 5.

⁵⁷⁴ Ten pat, p. 36.

⁵⁷⁵ Terminą pirmą kartą pavartojo JAV lietuvis Jonas Van Reenanas (Adomėnas) 1992 m. išleistoje knygoje *Lithuanian Diaspora: Königsberg to Chicago*, kurioje analizuojama lietuvių diasporos Amerikoje formavimosi pradžia.

lietuvių kongresas. Bet gi jaučiama, kad šiame kongrese trūksta ir kitų Lietuvos sūnų, kurie yra kilę iš Lietuvos, bet nėra Lietuvos tautybės, čia kalba eina apie žydus.⁵⁷⁶ Reikia turėti omenyje, kad šį laikraštį leidę asmenys buvo integravęsi į Lietuvos visuomenę, todėl žydų išeivių klausimas jiems taip pat buvo aktualus.

Globalizacija šiandienos pasaulyje dar labiau suaktyvino migracijos bei saviidentifikacijos procesus. Per pastaruosius dešimtmečius pasaulio valstybės, pasižyminčios dideliais emigracijos mastais ir didelėmis diasporomis, pradeda svarstyti, kokiais būdais galima sutelkti diasporoje gyvenančius šalių piliečius. Diasporos politika tapo neatsiejama šalių užsienio politikos dalimi. Viena iš priežasčių – tam, kad šalys gautų naudos iš diasporoje gyvenančių tautiečių. Tarpukariu Lietuvoje kūrėsi valstybė. Lietuvos ūkis buvo silpnas, pagalbos buvo tikimasi sulaukti iš užsienyje gyvenančių Lietuvos piliečių.⁵⁷⁷ Galima vesti paralelę tarp tarpukario ir dabarties, nors motyvai gauti naudos iš diasporoje gyvenančių žmonių skyrėsi, tačiau siekis ir tuo metu buvo panašus – sutelkus užsienio lietuvių bendruomenę stiprinti ekonominę padėtį Lietuvoje.

Jau minėta, kad diasporos politika kaip konkreti užsienio politikos atšaka nebuvo susiformavusi. Išeivijos tyrinėtojas Egidijus Aleksandravičius teigia, kad tarpukario Lietuvos Respublikos užsienio politika buvo ne tik glaudžiai susieta su išeivių egzistencijos faktu, bet daugeliu atvejų užsienio politikos kryptys prilygo lyg tąsai to darbo, kuris prasidėjo dar prieš valstybės atkūrimą. Vienoks krašto požiūris į išeiviją klostėsi tuomet, kai reikėjo kovoti už valstybės atkūrimą arba ginti ją nuo tarptautinių pavojų, kitokie išeivijos išbandymai ar viltys buvo sietini nepriklausomai valstybei formuluojant savo užsienio politikos uždavinius.⁵⁷⁸ Kalbant apie tinklaveiką tarp Lietuvos valstybės ir žydų emigracijos, išskirtinos kelios kritinės datos – įvykiai, kurie galėjo lemti skirtingą diplomatinių institucijų ir bendruomenės požiūrį vienas į kitą. Svarbus 1920 m. Žydų reikalų ministerijos įkūrimo veiksnys. Jos įkūrimas suteikė didesnes politinio veikimo galimybes (kalbant apie tarpukario Lietuvos žydų bendruomenę Lietuvoje ir užsienyje). Tačiau visai netrukus, po penkerių metų, Žydų reikalų ministerija panaikinta, tais pačiais metais įvestas autoritarinis valdymas, atskirtis tarp Lietuvos lietuvių, ypač tarp politinių sluoksnių, ir amerikiečių visuomenės organizacijų pradėjo rasti po

⁵⁷⁶ „Ar nereiktų ir litvakų kongreso?“, *Apžvalga*, 1935 m. rugpjūčio 18 d., nr. 10, p. 1.

⁵⁷⁷ Egidijus Aleksandravičius, „Šiuolaikiniai migracijos procesai“, in: *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, p. 13.

⁵⁷⁸ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*, p. 10.

1926 m. valstybės perversmo.⁵⁷⁹ Eidintas emigraciją po 1926 m. yra įvardijęs politine, tačiau reikia turėti omenyje, kad ji nebuvo didžiulio masto. Daugeliui sąmoningų lietuvių abipus Atlanto tada buvo sunku sulaikyti liūdnas nuotaikas dėl to, kad Lietuvos Respublika virto tokia, kokios daugelis nenorėjo.⁵⁸⁰ Skyriuje apie Lietuvos žydų emigracijos priežastis nėra nustatyta, kad Lietuvos žydai emigravo dėl pasikeitusios politinės santvarkos, tačiau bendruomenę labiau baugino pats faktas, kad Lietuva galbūt panašėja į Vokietiją.⁵⁸¹

Diasporos politikos dimensijų įvairovę galima suskirstyti į šias pagrindines kryptis: ekonominis šalies interesų atstovavimas, kultūrinių ryšių skatinimas, politinės įtakos organizavimas ginant savo diasporos narių socialines teises.⁵⁸² Atlikus šaltinių analizę, identifikuojamos šios trys diasporos mokslininkų išskirtos kryptys. Jas jungiant su migracijos tinklų ir struktūrinimo teorijų pagrindu (tinklaveika čia suvokiama kaip valstybės (makro) ir asmeninių migracijos patirčių (mikro) sąveika), galima nustatyti ryšį tarp valstybės ir emigruojančios žydų bendruomenės. Daugelyje tyrimų, kalbant apie valstybės politiką ir asmenines emigracijos patirtis, yra aiškus atskyrimas, tyrinėjamas arba makro- arba mikrolygmuo, sąveika šiame procese sunkiai suvokiama.⁵⁸³ O jei šias dvi grandis sujungtume? Tyrime sujungus šias teorines prieigas, žydų emigracija ir Lietuvos valstybės tinklaveika nagrinėjama per ekonominį bendradarbiavimą, kultūrinius ryšius bei politinių (idėjų) interesų atstovavimą. Juos siejant su valstybės politika bei emigruojančios (ar XIX a. emigravusios) žydų bendruomenės patirtimis galima nustatyti, ar būta tinklaveikos tarp valstybės ir žydų emigrantų. Atsižvelgiant į pagrindines žydų emigracijos kryptis, ekonominę, kultūrinę ir politinę tinklaveika analizuojama emigracijos į JAV, PAS, Pietų Ameriką ir tuometinę Palestiną atvejais.

3.4.1. Ekonominis bendradarbiavimas

Lietuvos išeivijos tyrimuose nemenkai aptarta, kad kuriant nepriklausomą Lietuvos tarpukario valstybę, ypatingos paramos sulaukta iš

⁵⁷⁹ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66.

⁵⁸⁰ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*, p. 371.

⁵⁸¹ Schako Kleino sakytinė istorija.

⁵⁸² Vida Bagdonavičienė, *Lietuvos diasporos politikos formavimas ir raida 1990–2009 metais*, p. 5.

⁵⁸³ Ewa Morawska, *A sociology of immigration: (re) making multifaceted America. Basingstoke*. Morawska, taikydama struktūrinimo teoriją, tyrinėja posovietinę lenkų emigraciją, jungdama valstybės ir asmeninį lygmenį atskleidžia žymiai platesnį nei tik ekonominį emigracijos pasirinkimo motyvų spektrą.

dar XIX a. JAV įsitvirtinusių lietuvių.⁵⁸⁴ Diasporos politikos tyrinėtojai teigia, jog kai kuriais atvejais valstybė gali institucionalizuoti diasporos įsitraukimo politiką tam, kad būtų skatinama gimtosios šalies ekonominė plėtra ir pritraukiama daugiau investicijų.⁵⁸⁵ Kalbant apie tarpukario Lietuvos išeiviją, tokiu tikslu buvo įsteigta nemažai įvairiausių išeivijos organizacijų Lietuvos piliečių išeivijos šalyse.

Tarpukario Lietuvoje buvo paplitusios tuometės Pietų Afrikos Sąjungos kolonizacijos idėjos. Aleksandravičius savo tyrimuose aprašo tarpukario PAS lietuvių bendruomenę, ją sudarė viso labo 400 etninių lietuvių. Ten didžiausią emigrantų iš Lietuvos dalį sudarė Lietuvos žydai. 1936 m. straipsnyje „Lietuvos praradimas – Pietų Afrikos nauda“, HIAS-ICA duomenimis, priskaičiuota, kad į PAS 1925–1935 m. atvyko 4 988 Lietuvos žydai.⁵⁸⁶ 1929 m. įkurtas Lietuvos konsulas PAS. Tai įrodymas, kad valstybė siekė užmegzti ryšius su ten gyvenusiomis Lietuvos piliečių bendruomenėmis. Nereikia atmesti ir utopinių Lietuvos kolonizacijos idėjų – siekio dalį gyventojų perkelti į Afriką. Tokios idėjos buvo gajos ir JAV bei Vakarų Europoje, kai dėl imigrantų pertekliaus XX a. 4-ajame dešimtmetyje buvo ieškoma alternatyvių teritorijų.⁵⁸⁷

1939 m. įkurta Pietų Afrikos lietuvių kultūros draugija. Nors pavadinimas leidžia manyti, kad tai kultūrinė draugija, tačiau jos pagrindinis uždavinys susijęs su visai kitokiu tikslu: „Palaikydama lietuvių, [draugija] prisideda prie komercinių ryšių sudarymo tarp Pietų Afrikos ir Lietuvos.“⁵⁸⁸ Draugija buvo inicijuota generolo Vladislavo Nagiaus-Nagevičiaus ir jo žmonos (jie atstovavo Draugijai užsienio lietuviams remti) bei Lietuvos piliečių, gyvenusių Pietų Afrikoje. Iš Nagiaus-Nagevičiaus kelionės atsiminimų ir oficialių duomenų matyti, kad daugumą draugijos narių sudarė Lietuvos žydai.⁵⁸⁹ Panašaus pobūdžio draugijų Pietų Afrikoje būta ir daugiau: Lietuvos žydų draugija, Pietų Afrikos lietuvių kultūros asociacija – abi įkurtos XX a. 3-iajame dešimtmetyje, abiejų daugumą sudarė ne lietuviai, o žydai.

Akivaizdu, kad 1939 m. įkurtos Pietų Afrikos lietuvių kultūros draugijos tikslai nepasiteisino dėl prasidėjusio Antrojo pasaulinio karo. Iš

⁵⁸⁴ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 53.

⁵⁸⁵ Fiona B. Adamson, „Migration Diplomacy in World Politics“, in: *International Studies Perspectives*, 2018, p. 1–16.

⁵⁸⁶ „Lithuanians's Loss Was South Africa's Gain“, *The Reform Advocate*, 20 November 1936, p. 15, Nacionalinė Izraelio biblioteka.

⁵⁸⁷ Tara Zahra, *The Great Departure...*, p. 120.

⁵⁸⁸ Gen. Vladislavas Nagius-Nagevičius, „Lietuviai P. Afrikoje. Pas lietuvius P. Afrikoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1939, nr. 14, p. 285.

⁵⁸⁹ 1939 m. leidinyje „Pasaulio lietuvis“ buvo publikuoti įvairiausi Vladislavo Nagiaus-Nagevičiaus atsiminimai apie 1938 m. kelionę į Pietų Afriką.

nagrinėjamų dokumentų galima matyti, kad Lietuvos konsulas Pietų Afrikoje Karolis Račkauskas-Vairas per ten buvusias išeivių iš Lietuvos organizacijas siekė ekonominio Pietų Afrikos ir Lietuvos bendradarbiavimo. 1933 m. konsulo Karolio Račkausko-Vairo pranešime užsienio reikalų ministrui Dovui Zauniui teigiama, kad „yra dvi išeivių iš Lietuvos organizacijos, viena yra lietuvių kilmės vardu „Pietų Afrikos Lietuvių draugija“, antra – Lietuvos žydų, vardu „Lithuanian Association of South Africa“. <...> dėl stokos inteligentiškų ir veiklesnių žmonių Johannesburgo lietuvių gyvenimas nėra labai pasižymėjęs. Beveik visi vietos lietuviai fabrikų darbininkai, keletas siuvėjų, aukso kasyklose jų beveik nėra. <...> labai neseniai mano pasiūlytu sumanymu užsimezgė Lietuvos žydų organizacija mano minėtu vardu. Čia jau sąlygos visai kitokios: inteligentiškų žmonių, suprantančių draugijinio gyvenimo reikšmę, nestinga, nestinga taip pat jau ir lėšų.“⁵⁹⁰ Galima matyti, kad atsiskleidžia du požiūriai į dvi skirtingas organizacijas. Į Pietų Afrikos lietuvių draugiją per daug dėmesio nekreipiama, nes organizacija nėra itin aktyvi, o aktyvi ji nėra dėl to, kad nėra joje išsilavinusių žmonių, kurie turėtų bent intelektualų kapitalą, kuris galėtų būti naudingas ir atneštų ekonominės naudos. Visai kitas požiūris išryškėja aprašant draugiją *Lithuanian Association of South Africa*, kurią sudaro litvakai. Iš konsulo perspektyvos matomas teigiamas organizacijos aktyvumas tiek intelektualine, tiek finansine prasme. Tame pačiame laiške konsulas išvardina organizacijos tikslus, vienas jų – „(c) remti prekybos santykius tarp Lietuvos ir Pietų Afrikos“.⁵⁹¹ Toliau laiške aprašomi ir liaupsinami organizacijos veiksmai, susiję su prekybos ryšių užmezgimu Lietuvoje su įmone „Grybas“ ir kitomis organizacijomis. Atsiskleidžia ypatingas palankumas Lietuvos žydų bendruomenei. Galima pastebėti, kad Lietuvos žydai diplomatinės institucijos, šiuo atveju – konsulo, suvokiami kaip lietuviai, kas būdinga Pietų Afrikoje gyvenusių išeivių iš Lietuvos atveju. Tai galima sieti su tuo, kad Pietų Afrikoje lietuvių tautybės asmenų gyveno nedaug. Tad Lietuvos diplomatinėms institucijoms buvo naudinga užmegzti ryšius su Pietų Afrikoje gyvenusiais ir geras socialines pozicijas užėmusiais žydais iš Lietuvos.

Jau minėtoje Nagiaus-Nagevičiaus kelionėje 1938 m. vietinis lietuvis apie Pietų Afrikos žydus pasakojo: „Pietų Afrikoje didžiausias šeimnininkas visur esąs žydas. Būrai [juodaodžiai asmenys, dirbę laukuose] nemėgsta žydų; lietuvių būrai vadina katalikų tikybos žydais.“⁵⁹² Tai, kad pagrindines

⁵⁹⁰ Konsulo Keiptaune pranešimas apie vizitą Johannesburge, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1274, l. 6.

⁵⁹¹ Ten pat, l. 7.

⁵⁹² Gen. Vladislovas Nagius-Nagevičius, „Lietuviai P. Afrikoje. Pas lietuvių P. Afrikoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1939, nr. 14, p. 285.

pozicijas Pietų Afrikoje užėmė Lietuvos žydai, liudija ir statistiniai duomenys. Visoje Pietų Afrikoje 1935 m. buvo priskaičiuota 86 tūkst. žydų, iš kurių iš Lietuvos buvo apie 67 000.⁵⁹³ Taip pat reikia turėti omenyje, kad žydai iš Lietuvos buvo vieni pirmųjų, kurie kėlėsi į PAS. Požiūris į išeivius iš Lietuvos – lietuvių ir Lietuvos žydus tarpukariu Pietų Afrikoje išreiškiamas per ekonominio naudingumo prizmę. Naudingumas pasireiškia vietinių lietuvių ir Lietuvos žydų organizacijų veiklumu Lietuvos atžvilgiu. Deja, konsulato Pietų Afrikoje veikla truko itin trumpai – vos keletą metų (1929–1932). Nepavykus pritraukti į Lietuvą „afrikietiško pinigų“ ir paaiškęs, kad konsulatas tenai nereikalingas ir nuostolingas, vyriausybė davė nurodymą jį uždaryti, grįžti į Kauną⁵⁹⁴. Konsulato uždarymas rodo, kad ten buvusi išeivių iš Lietuvos bendruomenė nepatenkino valstybės poreikių. Tai susiję ir su tuo, kad ten gyveno ne etniniai lietuviai, o Lietuvos žydai, kurie labiau buvo suinteresuoti savo bendruomenės reikalais.

Išnagrinėjus sakinės istorijos dokumentus, kuriuose atspindėta Lietuvos žydų emigracija į PAS, iš asmeninės emigrantų perspektyvos galima matyti, kad 2 iš 68 asmenų palaikė ekonominius ryšius su Lietuva, nes šeimos nariai turėjo verslus, susijusius su importu ar eksportu.⁵⁹⁵ Likusiuose 78 interviu asmenys jokių savo ekonominių ryšių su Lietuva nenurodė. Normalu, kad tai nebuvo daugumos reiškiny, nes tiriant sakinę istoriją matyti, jog absoliuti dauguma neplanavo grįžti į Lietuvą. Daugelis emigrantų į PAS tarpukariu buvo jauno amžiaus ir, kaip matyti iš sakinės istorijos dokumentų, save labiau siejo su šetlo aplinka nei su nepriklausoma Lietuvos valstybe. Be to, kelionė į PAS nebuvo tokia artima kaip į Vakarų Europos šalis. Iš užsienio pasų bylų galima nustatyti, kad prekybininkai ar pirkliai dažnai keliaudavo į Lenkiją, Vokietiją ar Angliją dėl verslo reikalų.⁵⁹⁶

Kur kas svarbesnės ekonominės pozicijas užėmė išeivių žydų iš Lietuvos JAV bendruomenė. Istoriografijoje įprasta manyti, kad dažniausiai žydai dėl savo kultūrinių skirtumų būrėsi į atskiras bendruomenes, tačiau negalima atmesti, kad abi pusės – tiek Lietuvos valdžia, tiek emigravę Lietuvos žydai – stengėsi išlaikyti ryšius. 1928 m. Lietuvos įgaliotasis

⁵⁹³ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*, p. 347–348.

⁵⁹⁴ Juozas Skirius, „Karolis Račkauskas-Vairas (1882–1970) – visuomenininkas, blaškomas politinių vėjų“, *Lietuvos aidas*, 2012, prieiga per internetą: <http://www.aidas.lt/lt/asmenybes/article/7196-02-08-karolis-rackauskas-vairas-1882-1970-visuomenininkas-blaskomas-politiniu-veju> (žiūrėta 2020 07 17).

⁵⁹⁵ Pvz., Sydney'aus Hamley'aus Schapiros ir Etnos Fagov sakinės istorijos.

⁵⁹⁶ Pvz., Ramelas Šaltuperis keliavo į Vokietiją su žmona darbo reikalais, iš užsienio pasų bylų matyti, kad šeima išvyko 1931 m. liepos 31 d., o rugpjūčio 26 d. grįžo atgal, LCVA, f. 377, ap. 12, b. 348.

ministras Kazys Bronius Balutis buvo pakviestas į konferenciją, skirtą Lietuvos žydų bendruomenės JAV veiklai, renginys vyko Niujorke. Kvietimo laiške nuodytas konferencijos tikslas – nuolat palaikyti ir išlaikyti ryšius su gimtąja Lietuva bei bendradarbiauti sprendžiant šalies ekonomikos bei švietimo problemas.⁵⁹⁷ Konferencijos metu buvo įsteigta Lietuvos žydų Amerikoje federacija (angl. *Federation of Lithuanian Jews in America*). 1930 m. šios federacijos pranešime Balučiui rašoma, kad ji Lietuvai pervedė 50 tūkst. dolerių. Tiek finansinė pagalba Lietuvai, tiek federacijos įkūrimas rodo, kad emigravusių žydų bendruomenei buvo svarbu palaikyti Lietuvoje likusius asmenis. Taip pat viename iš federacijos dokumentų nurodytas sąrašas žydų tautybės asmenų, kurie finansiškai prisidėjo perlaidomis į Lietuvą.⁵⁹⁸

Analizuojant JAV tarpukariu gyvenusią Lietuvos piliečių išeiviją susidaro įspūdis, kad iš jų nuolat tikėtasi daugiau. Vladas Mačys 1938 m. straipsnyje „Pasaulio lietuvių“ kritikavo, kad užsienio lietuviai per mažai rūpinasi importu iš Lietuvos. „Deja, iki šiol užsieny gyvenantieji lietuviai beveik nesidomėjo Lietuvos firmų atstovavimu, nesirūpino lietuviškų prekių importu, nors iš to galėtų turėti neblogą uždarbį.“⁵⁹⁹ Žinoma, autorius, kaip ir dera lietuviui, straipsnyje piktinasi, jog kitų šalių išeiviai rūpinasi importu iš savo gimtosios šalies. Taip pat mini, kad situacija su importu JAV nėra tokia bloga, tačiau į Pietų Ameriką iškeliauja labai mažai Lietuvoje pagamintų prekių. Istoriko Eidinto tyrinėjimai rodo, kad situacija nebuvo tokia bloga, net galima teigti, kad sekėsi itin gerai: Amerikos lietuvių prekybos akcinė bendrovė, kurios 75 proc. akcijų valdė išeiviai, įvežinėjo automobilius, traktorius, žemės ūkio mašinas.“ Per metus vidutiniškai iš JAV į Lietuvą atkeliavo po 3,4 mln. dolerių, kas sudarydavo apie 10 proc. šalies metinio biudžeto.⁶⁰⁰ Taip pat ir Lietuvos valdžia skatino importą į JAV iš Lietuvos įvairiausiomis organizacijomis.⁶⁰¹

Įvairiausių bendrovių kūrimąsi ir jų įvedimą į Lietuvą stengėsi koreguoti Lietuvių pramonės ir prekybos taryba, ji 1921 m. vienijo jau 18

⁵⁹⁷ Raštas Kaziui Broniui Balučiui, MS-2, Box 11, Folder 5. Federation of Lithuanian Jews of America, 1928-1954. American Jewish Archives, Cincinnati, Ohio, p. 1.

⁵⁹⁸ Ten pat, p. 3.

⁵⁹⁹ Vladas Mačys, „Kaip užsienio lietuviai gali prisidėti prie Lietuvos ūkiškos gerovės kūrimo“.

⁶⁰⁰ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai...*, p. 66.

⁶⁰¹ Juozas Skirius, *Lietuvos valdžios ryšiai su JAV lietuviais 1926-1940 metais: suartėjimo kelių paieškos*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016, p. 217-250.

prekybos ir pramonės įstaigų ir bendrovių JAV.⁶⁰² Tokie skaičiai rodo, kad JAV lietuvių veikla buvo išties aktyvi. Pavyzdžiui, laiške Užsienio reikalų ministerijai įgaliotasis pasiuntinys JAV Balutis pažymėjo, kad dalyvavo Lietuvos žydų Amerikoje federacijos konferencijoje. Vizito metu jis susitiko su Lietuvos žydų emigrantais, kurių dalis buvo pasiturintys ir turėję įtakingų pažinčių tarp JAV politikų. Vienas iš jų buvo Edwardas M. Čeisas, 1927 m. paaugęs 100 tūkst. JAV dolerių Lietuvos žydų jaunimo švietimui. Po konferencijos Čeisas žydų mokykloms Lietuvoje skyrė dar 25 tūkstančius. Balutis taip pat užsiminė, kad stengiasi palaikyti glaudesnius ryšius su Čeisu ir kitais žydų bendruomenės pasiturinčiais žmonėmis.⁶⁰³

Viename iš Užsienio reikalų ministerijos laiškų 1935 m. Lietuvos pasiuntiniui JAV Povilui Žadeikiui buvo piktinamasi, kodėl žydai į JAV importuoja prekes iš Lenkijos: „kodėl neimportuoti iš Lietuvos, kur prie žydų geriau atsinešama [*elgiamasi*] nepalyginamai geriau negu Lenkijoje“.⁶⁰⁴ Tarpukariu Lietuvos diplomatinėms institucijoms Lenkijos tema buvo jautri dėl Vilniaus krašto situacijos.⁶⁰⁵ Tačiau iš šaltinio citatos galima suprasti, jog norėta, kad Lietuvos žydai būtų lojalūs Lietuvai ir ekonominiu požiūriu. Peržiūrėjus šaltinius, užuominų, kad JAV lietuviai turi prisidėti prie ekonominės gerovės, yra labai daug, žydų atveju tai labiau sietina su ekonominiu lojalumu. Lietuvos valstybės interesą ekonominio bendradarbiavimo prasme atskleidžia ir užsienio lietuvių bendruomenės prašymai surinkti duomenis organizacijai *Statistical Survey of Lithuanians in US*. Viena iš tokių apklausų buvo vykdoma 1935 m., rinkti duomenys, kiek Lietuvos žydų gyveno Amerikoje, kokiais verslais jie vertėsi, kokie tai žmonės ir kur gyvena.⁶⁰⁶

Būta nemažai asmeninių iniciatyvų plėtoti ekonominius ryšius su emigrantais. Vienas įdomesnių pavyzdžių, kuomet konsulas Balutis, paprašytas Lietuvoje, Prienuose, alkoholio verslą – garsiąją „Goldberg“ alaus daryklą turinčio Benicijono Šakovo, 1931 m. kreipėsi į Lietuvos žydų Amerikoje federaciją dėl midaus importo. Klausė, ar tarp JAV žydų neatsirastų norinčių paskanauti ilgas tradicijas, menančias išminčiaus Gaono

⁶⁰² Ten pat, p. 62.

⁶⁰³ Raštas Kaziui Broniui Balučiui, 1928, Federation of Lithuanian Jews of America, 1928–1954. American Jewish Archives, Cincinnati, Ohio. MS-2, Box 11, Folder 5, p. 5.

⁶⁰⁴ Dokumentai apie pasiuntinybės JAV veiklą, 1935, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1646.

⁶⁰⁵ Vytautas Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, Vilnius: Versus aureus, t. 1, 2007, p. 47.

⁶⁰⁶ Statistical Survey of Lithuanians in US, 1935, Federation of Lithuanian Jews of America, 1928–1954. American Jewish Archives, Cincinnati, Ohio. MS-2, Box 11, Folder 5, p. 46–47.

laikus, Lietuvos žydų bendruomenėje turinčio košerinio midaus.⁶⁰⁷ Panašių eksporto pasiūlymų būta daugiau ir jie buvo įgyvendinti.⁶⁰⁸ Iš tokio pobūdžio dokumentų matoma, kad ryšių būta ne tik tarp emigravusių žydų ir Lietuvoje likusios bendruomenės, tačiau ir tarp valstybinių įstaigų, kurios tarpininkavo tokiuose reikaluose. Ekonominių ryšių plėtojimą liudija ir reklamos laikraščiuose, pavyzdžiui, laikraštyje „Apžvalga“ buvo reklamuojama Amerikos lietuvių akcinė bendrovė „Ford“ (jos padalinys), įsikūrusi Lietuvoje. Taip pat iš sakinės istorijos šaltinių matyti, kad išvykę į JAV Lietuvos žydai stengėsi palaikyti ekonominius ryšius keliaudami prekybiniais darbo reikalais.⁶⁰⁹

Pereinant prie Pietų Amerikos šalių, didelio diplomatinės atstovybių aktyvumo, susijusio su išeivių ekonominiu aktyvumu, nematyti. Konsulo San Paule metiniame pranešime 1933 m. apie lietuvių padėtį teigiama: „iš viso niekas badu nemirė ir nemiršta“.⁶¹⁰ Toliau aprašoma, kad yra užsikrėtusių džiova ar kitomis ligomis. Apibendrinama, kad, jei būtų galimybė, ne vienas lietuvis pasinaudotų galimybe grįžti į Lietuvą: „Norinčių čia įsigyti žemės ir verstis žemės ūkiu yra daug žmonių, tik jų tarpe yra daug skaisčių vilčių ateičiai, bet... pinigų jie neturi.“ Pranešime taip pat aptariama ekonominė padėtis. Konsulas teigia, kad medienos importo klausimu pasistūmėta, tačiau pamini, kad nuo 1929 m. jokių prekių pavyzdžių nesulaukė.⁶¹¹ Lyginant su Pietų Afrikos ar JAV išeivijos atveju, negalima nustatyti, kad ekonominės naudos būtų tikimasi iš pačių išeivių. Tai labiau sietina su ten gyvenusių asmenų socialine padėtimi. Ir istoriografijoje teigiama, kad Pietų Amerikoje lietuviai emigrantai svajojo apie kaimišką idilę. Nors daugumai idilės lūkesčių nebuvo laiko išpildyti, tačiau negalima nepastebėti vienokios ar kitokios sėkmės ir šiame emigrantų kelyje.⁶¹² Į Pietų Amerikos šalis migravo daugiausia ekonominiai migrantai su žemu išsilavinamu, dažniausias jų tikslas buvo užsidirbti pinigų. Galima pastebėti tendenciją, kad ekonominės naudos tikimasi iš aukštesnio socialinio sluoksnio bendruomenių, šiuo atveju – išeivių iš Lietuvos JAV. Pietų Amerikos išeivių atvejis rodo, kad ten dar nėra stiprios bendruomenės, kuri būtų pajėgi suteikti ekonominę naudą Lietuvai. Kadangi

⁶⁰⁷ Kreipimasis į Lietuvos žydų Amerikoje federaciją, Federation of Lithuanian Jews of America, 1928–1954. American Jewish Archives, Cincinnati, Ohio. MS-2, Box 11, Folder 5, p. 36.

⁶⁰⁸ Ten pat, p. 38.

⁶⁰⁹ Josefo Gurwino sakytinė istorija.

⁶¹⁰ Konsulo San Paule metinis pranešimas 1933 m., 1933, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1420, l. 13–31.

⁶¹¹ Ten pat.

⁶¹² Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*, p. 307.

bent XX a. 3–4 dešimtmečiais etninei lietuvių bendruomenei nebuvo keliami dideli ekonominiai lūkesčiai, jokių lūkesčių nėra keliami ir žydų bendruomenei.

Apie Lietuvos ir Palestinos ekonominius klausimus daug, palyginus su jau aptartomis šalimis, buvo rašoma „Apžvalgoje“. Tai sietina su tuo, kad nuo 1930 m. išaugo Lietuvos žydų imigracija į Palestiną ir kad sionistinės organizacijos siekė labiau šviesti visuomenę apie padėtį Palestinoje, padaryti ją patrauklią imigracijai. Vienas tokių straipsnių anonsavo: „Palestinos žydai Lietuvos išeiviai labai domisi savo sena tėvyne ir pasirengę noriai visaip prisidėti prie Lietuvos–Palestinos prekybinių santykių išplėtimo“.⁶¹³ 1935 m. Palestinoje gyveno apie 18 tūkst. iš Lietuvos išvykusių žydų (skaičiuojant nuo XIX a.).⁶¹⁴ Taigi logiška, kad visai gausi išeivių grupė iš Lietuvos norėjo užmegzti ekonominius santykius Pažadėtoje Žemėje. Minėtame straipsnyje taip pat pranešama, kad Palestinoje tiek daug Lietuvos žydų, kad beveik visose įmonėse galima susikalbėti lietuviškai.⁶¹⁵ Išties į Palestiną buvo eksportuojama nemažai lietuviškų produktų iš „Pienocentro“, „Maisto“, „Lietūkio“ įmonių.⁶¹⁶ Tai buvo palanku, nes muito mokesčiai žemės ūkio produktams, importuojamiems į Palestiną, buvo maži. Be to, iš užsienio paso bylų matyti, kad į Palestiną itin dažnai vyкта 2–3 mėnesiams, kaip nurodoma prašymuose užsienio pasą gauti, „verslo reikalais“⁶¹⁷. Taip pat dokumentuose asmens išsilavinimo (užsiėmimo) skiltyje nurodyta, kad asmenys buvo prekybininkai arba pirkliai. Prekybinius santykius tarp išeivių ir Lietuvos liudija ir 1935 m. Tel Avive įkurtas Lietuvos išeivių bankas, kurio tikslas – remti Lietuvos ir Palestinos prekybinius santykius.⁶¹⁸ Iš sakinės istorijos šaltinių, susijusių su emigracija į to meto Palestiną, taip pat matyti tendencija, kad daugelis asmenų vis keliavo ten prekybiniais reikalais.⁶¹⁹ Pavyzdžiui, broliai Peisai, imigravę į Palestiną iš Lietuvos 1934 m., po metų jau siūlėsi būti „Pienocentro“ atstovais Palestinoje. Rašte Užsienio reikalų ministerijai generalinis konsulas nurodė: „įvedant rinkon mūsų sviestą, konsulatas sulaukė labai aktyvios paramos iš Lietuvos žydų, kurie lyg organizuotu būdu

⁶¹³ „Lietuvos–Palestinos santykių plėtojimas“, *Apžvalga*, 1935 m. birželio 16 d., nr. 1.

⁶¹⁴ Ten pat.

⁶¹⁵ Ten pat.

⁶¹⁶ Generalinio konsulo Palestinoje raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1935, LCVA, f. 3283, ap. 7, b. 1659, l. 6.

⁶¹⁷ Ten pat.

⁶¹⁸ „Iš viso pasaulio“, *Apžvalga*, 1935 m. liepos 7 d., nr. 4, p. 7.

⁶¹⁹ Shemshihu Spivacko sakinė istorija, USHMM, Accession Number: 1995.A.1272.152 | RG Number: RG-50.120.0152.

kiekvienas pradėjo reikalauti iš savo krautuvaininko lietuviško sviesto“.⁶²⁰ Matyti, kad į Lietuvą vykdytas ir importas. Bendradarbiaujant su išeiviais importuoti citrusiniai vaisiai. Centriname sionistų archyve rastas dokumentas nurodo, kad per 1938 m. į Lietuvą įvežta 38 556 dėžės apelsinų, 4 361 dėžė greipfrutų, 10 dėžių klementinų, 2 491 dėžė citrinų ir 25 dėžės pamelių.⁶²¹ Nors dar 1935 m. konsulas Palestinoje skundėsi Užsienio reikalų ministerijai, kad citrusinių vaisių importas nebuvo pakankamai išnaudojamas⁶²², situacija ilgainiui gerėjo.

3.4.2. Kultūriniai ryšiai

Migracijos diplomatija, kuri dažnai remiasi sąsajomis tarp valstybės ir diasporos, gali būti naudojama kaip priemonė valstybėms siekti kitų tikslų, pavyzdžiui, sustiprinti savo ekonominius interesus naudojant minkštąją galią (angl. *soft power*), paprasčiau tariant, skleidžiant kultūrą.⁶²³ Bagdonavičienė savo tyrime apie diasporos politikos formavimąsi Lietuvoje kelia hipotezę, kad Lietuva diasporos politikos kūrimuisi po 1990 m. patirties sėmėsi iš „smetoninės“ Lietuvos. Diasporos politikos srityje tai reiškė tautinio tapatumo stiprinimą, globą ir paramos teikimą išvykusiems, dėmesį lituanistiniam švietimui, bendrų kultūros, sporto renginių organizavimą.⁶²⁴

Tyrinėjant tarpukario diplomatinę institucijų požiūrį į išeivijoje gyvenusius Lietuvos piliečius, galima patvirtinti minėtos mokslininkės iškeltą hipotezę. Tarpukario diplomatinę institucijų tikslas buvo kaip įmanoma labiau puoselėti tautinę tapatybę – steigiant mokyklas, organizuojant ekskursijas į Lietuvą, buriant įvairias užsienio lietuvių draugijas. Šiam klausimui labai svarbi buvo 1935 m. įkurta *Draugija užsienio lietuviams remti*. Jos tikslai atspindi, kokią svarbą turėjo lietuviškos kultūros puoselėjimas svetur: „a) [draugija] rūpinasi užsieniuose gyvenančių lietuvių tautinės kultūros ir švietimo reikalais; b) palaiko artimus ryšius su tautiškais užsieniuose esančiomis lietuvių organizacijomis; c) remia užsienio lietuvių

⁶²⁰ 1935 m. generalinio konsulo Palestinoje Geršono Valkausko raštas Užsienio reikalų ministerijai, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1659, l. 22.

⁶²¹ Pranešimas apie citrusinių vaisių importą į Lietuvą, Centrinis sionistų archyvas, S8\1283\1.

⁶²² Generalinio konsulo Palestinoje Geršono Valkausko 1935 m. raštas Užsienio reikalų ministerijai, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1659, l. 22.

⁶²³ Fiona B. Adamson, „Migration Diplomacy in World Politics“, p. 1–16.

⁶²⁴ Vida Bagdonavičienė, *Lietuvos diasporos politikos formavimas ir raida 1990–2009 metais*, p. 5.

spaudą ir leidžiamus lietuvių kultūrai kelti raštus.“⁶²⁵ Kultūros puoselėjimas, kaip matoma iš draugijos tikslų, labiau orientuotas į etninius lietuvius. 1937 m. įkurta *Pasaulio lietuvių sąjunga*, vienas iš jos veikimo plano punktų: „Pavaryti svetur gyvenančių tarpe didžią tautinę propagandą, prakalbomis, paskaitomis, vaidinimais, judamaisiais paveikslais, daina, muzika, sportu, ir t. t.“⁶²⁶ Nors organizacijos buvo savarankiškos, tačiau jų veiklos idėjas rėmė vyriausybė. Į diasporą galima žiūrėti kaip į ilgalaikės migracijos padarinį, kai emigrantai, atvykę į priimančiąją šalį, iš esmės išsaugo savo etninę-kultūrinę tapatybę ir sukuria idealizuotą tėvynės įvaizdį. Tuo pat metu tai dažniausiai siejama su diasporos organizacijų formavimu, jos priėmusioje šalyje prisideda ir prie kolektyvinio identiteto išsaugojimo, ir prie to, kad būtų lengviau sutelkti diasporos grupes politiniais tikslais.⁶²⁷

Ypatingas dėmesys buvo skiriamas Pietų Amerikoje gyvenančių išeivių tapatybei puoselėti – labiau, nei plėtoti ekonominius ryšius. Didžioji dalis ten gyvenusių Lietuvos išeivių buvo žemo išsilavinimo lygio, linkę greičiau asimiliuotis, todėl buvo labai svarbu palaikyti tautiškumą. 1935 m. laiške Lietuvos užsienio reikalų ministrui pasiuntinys Pietų Amerikoje Jonas Aukštuolis džiaugėsi: „lietuvių gražiam gyvenime priemiesty Villa Zelina baigiama statyti didelė katalikų bažnyčia, tai bus pirmoji lietuvių bažnyčia Pietų Amerikoje.“⁶²⁸ Taip pat su pasiuntinio Aukštuolio pagalba 1935 m. po daug ginčų Argentinoje buvo įkurti *Lietuvių namai*, kuriuose buvo skatinamas tautiškumas ir laukiamas kiekvienas lietuvis.⁶²⁹ Aleksandravičius lietuviškumo puoselėjimą argumentuoja dar ir tuo, kad reikėjo vieningos jėgos, nes Pietų Amerikoje komunistinės utopijos galia buvo didžiulė. Kairiesiems tradiciškai išeivijoje oponuodavo katalikiškų pažiūrų visuomenė, kuri derino lietuvių tautinės atskirybės ir krikščioniškojo universalizmo principus.⁶³⁰ Galima daryti prielaidą, kad lietuviškos kultūros puoselėjimas turėjo būti kaip telkiančioji jėga norint suvienyti skirtingų pažiūrų lietuvių išeivius.

Reikia pridurti, kad apie emigravusius Lietuvos žydus kultūrinių ryšių požiūriu dokumentuose, susijusiuose su Pietų Amerika, beveik

⁶²⁵ *Pasaulio lietuvis*, 1935, p. 360–362.

⁶²⁶ „Pasaulio lietuvių sąjungos veikimo planai“, *Pasaulio lietuvis*, 1937, nr. 1, p. 4.

⁶²⁷ Yunus Enire Ok, „Diaspora Diplomacy as a foreign policy strategy“, IFAIR, 2018, prieiga per internetą: <https://ifair.eu/2018/11/01/diaspora-diplomacy-as-a-foreign-policy-strategy/> (žiūrėta 2020 07 18).

⁶²⁸ 1935 m. laiškas Lietuvos užsienio reikalų ministrui, 1935, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1646.

⁶²⁹ Ten pat, l. 18–19.

⁶³⁰ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*, p. 318.

neužsimenama. Pokalbyje su ministru Jonu Aukštuoliu „Pasaulio lietuvyje“ teigiama: „Didžiausias [Lietuvių] sąjungos rūpestis yra žadinti tėvynės jausmus, skiepyti tėvynės meilę ir išauklėti jaunąją mūsų kartą gerais lietuviais <...>“. Toliau pranešime kalbama apie Brazilijoje steigiamas lietuviškas organizacijas, nemaža dalis jų katalikiškos. Tik straipsnio pabaigoje užsimena, kad „<...> ir ten gyvena Lietuvos žydai, mudu su žmona vaisingai pas save sutiko ir gausingai išlydėjo“.⁶³¹ 1935 m. „Apžvalgoje“ straipsnyje, kuriame aptariama išeivių iš Lietuvos padėtis, teigiama, kad Argentinos lietuvių organizuojamuose renginiuose lankosi ir iš Lietuvos emigravę žydai, kurie noriai aukoja lietuviškų organizacijų labdarai ir veiklai.⁶³² Nors daug informacijos apie Lietuvos žydų kultūrinę veiklą iš diplomatinėms įstaigoms negalima išsivelti, tačiau vien menkos ištraukos, mininčios žydų emigrantus, leidžia suvokti, kad Lietuvos žydų emigrantų bendruomenė kažkiek dalyvavo su Lietuva susijusiose veiklose, tačiau jų įsitraukimas nebuvo didelis. Tiek tarpukariu, tiek XIX a. žydų emigracija į Pietų Amerikos šalis nebuvo tokia skaitlinga kaip į JAV ar PAS. Nors bet kuriame pasaulio kampelyje būtų galima sutikti žydų emigrantų bendruomenę, mokslininkai sutaria, kad XX a. tai nebuvo pagrindinė žydų kryptis.⁶³³ Kalbant apie 1918–1939 m., iš statistinių dokumentų ir bylų užsienio pasams gauti matoma, kad tiek lietuvių, tiek žydų tautybės asmenys, keliaujantys į Pietų Amerikos šalis, yra žemesnio išsilavinimo, dažnai savo dokumentuose nurodė, kad yra beturčiai, bežemiai ar neturintys giminaičių asmenys.⁶³⁴ Taip pat daugeliu atvejų ten emigravę prašė valstybės paramos išvykti ar leisti nemokėti už užsienio paso išdavimą, nes dėl finansų nebuvimo neišgalėjo to padaryti.⁶³⁵ Tai lemia ir menkesnes galimybes rasti dokumentuose užfiksuotas konkrečias emigrantų patirtis.

Kita vertus, ryškus pavyzdys yra menininko Lasaro Segallo emigracija į Argentiną 1927 metais. Kelionės metu jis net tik savo kūriniuose užfiksuoja emigrantų išgyvenimus trečiojoje klasėje, tačiau ir susipažįsta su bendrakeleiviais iš Lietuvos.⁶³⁶ Būtent jo patartys aptartos Petrauskaitės

⁶³¹ „Apie Braziliją ir ten gyvenančius Lietuvius. Pasikalbėjimas su ministru J. P. Aukštuoliu“, *Pasaulio lietuvis*, 1938, nr. 18, p. 378–380.

⁶³² „Užsienio lietuvių veikėjai lietuvių žydų santykių klausimu“, *Apžvalga*, 1935 m. rugpjūčio 25 d., nr. 11, p. 1.

⁶³³ Tobias Brinkmann, *Permanent Transit, Jewish Migration during the Interwar Period*, p. 5.

⁶³⁴ Bylos užsienio pasams gauti, LCVA, f. 377, ap. 2.

⁶³⁵ Daug tokių pavyzdžių galima identifikuoti LCVA, f. 1230, ap. 1, įvairiose bylose.

⁶³⁶ Kuklaus formato Lasaro Segallo grafikos darbas *Trečioji klasė* (1928). Jo pagrindu dešimtmečiu vėliau nutapyta išpūdingo dydžio drobė *Emigrantų laivas*.

disertacijoje apie menininką Matą Menčinską. Autorė praskleidžia ir tinklaveikos tarp lietuvių ir žydų momentus (nors tai nėra disertacijos tikslas).

Nagrinėjant istoriografiją ir šaltinius galima identifikuoti, kad kultūriniai ryšiai tarp emigrantų žydų iš Lietuvos ir valstybės tarpukariu plačiai nebuvo puoselėjami, tačiau pavienių iniciatyvų būta. Visa tai lėmė ir tai, kad etninių lietuvių diaspora buvo susiskaldžiusi. Ryšių nebuvo ir dėl to, kad daugelis tarpukario emigrantų žydų į Pietų Ameriką buvo iš mažų štetlų, tad daugelis net nemokėjo lietuvių kalbos, todėl nebuvo ir poreikio, išskyrus pavienius asmenis. Galima numanyti, kad neį(si)traukimas susijęs su lietuviškos-katalikiškos kultūros skleidimu Pietų Amerikos lietuviškose bendruomenėse. Pastebėtina, kad šiandienėje Lietuvoje išeiviai Pietų Amerikoje suvokiami kaip Lietuvos pasididžiavimas. Turima galvoje Lasaro Segallo kūryba bei Klabino šeimos verslas.⁶³⁷

Apžvelgus šaltinius, galima teigti, kad diplomatinės institucijos dėjo itin dideles pastangas sustiprinti Pietų Amerikos lietuvių išeivių bendruomenes: „Lietuvos vyriausybė neužmiršta tautiečių užjūryje ir rūpinsis emigrantų juridine ir materialine būkle, bet ir toliau remis jų kultūrinį gyvenimą.“⁶³⁸ Taip buvo teigiama emigracijos biuro referento pranešime apie lietuvių emigraciją Pietų Amerikoje. Pranešime taip pat pateikiamos išvados, kad diplomatinėms atstovybėms ir Lietuvos vyriausybei Pietų Amerikos lietuvių kultūrinis gyvenimas itin svarbus. Jį reikia remti, kol pačios išeivių bendruomenės sustiprės ekonomiškai. „Reiktų kuo greičiausiai susirūpinti Urugvajaus lietuvių dvasiniais ir kultūriniais reikalais. <...> mokyklų steigimas ir jų išlaikymas lietuvių apgyvendintuose centruose turėtų būti visuomet remiamas, kol kolonijos pačios nesustiprės medžiaginiai ir kultūriniai, kaip atsitiko Š. Am. Jungtinėse Valstybėse.“⁶³⁹ Diplomatinė institucijų norą skleisti lietuviškąją kultūrą galima susieti su jau anksčiau padaryta išvada – jos siekė sustiprinti bendruomenę, kad ateityje ji būtų pajėgi ekonomiškai remti Lietuvą ir būtų savarankiška.

Kultūrinė JAV gyvenusių lietuvių tapatybė tarpukariu jau buvo susiformavusi. Lietuvių išeivių JAV kultūrinio gyvenimo individualumas

Iš Lauros Petrauskaitės disertacijos „Matas Menčinskas ir jo amžininkai: menininkų migracijos reikšmė XX a. pirmos pusės Lietuvos dailės modernizacija“, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018, p. 100.

⁶³⁷ Delfi.lt straipsnis apie Klabino šeimos sėkmę, „Neįtikėtina Želvos žydo istorija – nuo bėglio iki Brazilijos milijonieriaus“, prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/neitiketina-zelvos-zydo-istorija-nuo-beglio-iki-brazilijos-milijonieriaus-83073131> (žiūrėta 2024 05 08).

⁶³⁸ Pranešimas apie lietuvių emigraciją Pietų Amerikoje 1931, LCVA, f. 377, ap. 2, b. 129, l. 29–45.

⁶³⁹ Ten pat.

sietinas su dviem dalykais: pirma, kad į JAV emigruodavo aukštesnio išsilavinimo žmonės; antra, Lietuvos išeivija JAV susiformavo dar XIX a., o Pietų Amerikoje pradėjo formotis XX amžiuje. Tarpukariu JAV lietuviai susidūrė su kitomis problemomis: J. Sališkis 1939 m. straipsnyje agituojančiu pavadinimu „Lietuvi, nesitrauk iš kelio“ teigė: „reikia užkirsti lietuvių asimiliaciją, nes per daug įprato žmonės gyventi amerikietišką gyvenimą, tai gali išnykti tauta.“⁶⁴⁰ Galima numanyti, kad diplomatinės institucijos baiminosi dėl migracinio identiteto darybos ir jo konfigūracijų kaitos.⁶⁴¹ Būta ir kivirčų dėl JAV lietuvių bendruomenės nutautėjimo. Panevėžio apskrities sekretorius Stasys Jankauskas, lankydamasis 1928 m. JAV, apkaltino JAV lietuvius nutautėjimu, o garbės konsulas Čikagoje parengė atsakomąjį raštą, išdėstė apie JAV lietuvių bendruomenės stiprumą: „<...> negalima Amerikos lietuviams, ypač senesnei kartai, daryti skaudžių priekaištų dėl jų tautiniu atžvilgiu tariamo nesusipratimo. Jau vien žymus skaičius lietuviškų parapijų, draugijų, mokyklų, kultūrinių įstaigų ir gausi spauda parodo Amerikos lietuvių tautinį susipratimą.“⁶⁴² Tarpukariu JAV veikė daugybė JAV lietuvių kultūrinių organizacijų – pradedant katalikiškomis organizacijomis baigiant socialistinėmis. Aleksandravičius savo tyrimuose svarsto, kad tarpukarį turbūt galima vadinti JAV lietuvių išeivijos aukso amžiumi.⁶⁴³

Pozityviai į lietuvių išeivių bendruomenę buvo žvelgiama ir 1928 metais. Lietuvos konsulas Čikagoje Antanas Kalvaitis savo pranešime apie lietuvių padėtį rašė: „čikagiečiai lietuviai labai aktyvūs patriotai, kuriuos galima skaityti didesniais patriotais už Lietuvoj gyvenančius lietuvius.“ Konsulas pranešime išdėstė, kad kultūrinis lietuvių švietimas itin reikalingas ir net naudingas: „važinėjimas su gastrolėmis mūsų menininkų, kaip paskutiniu metu daro p. Sodeika, padarys daug gero tarp vietinių lietuvių ir ne vieną Amerikos lietuvių patrauks Lietuvos pusėn, nes čionykščiai lietuviai mielai lankosi į rengiamus koncertus, tautiškus žaislus.“⁶⁴⁴ Iš konsulo pranešimo išsakytos minties galima susidaryti įspūdį, kad kultūrinio gyvenimo puoselėjimas buvo svarbus norint išlaikyti lietuvišką dvasią. Toliau konsulas pranešime užsiminė apie planuojamas lietuvių ekskursijas į Lietuvą ir jų būtinumą JAV lietuviams: „šiais metais kaip teko girdėti daugelis lietuvių

⁶⁴⁰ J. Sališkis, „Lietuvi, nesitrauk iš kelio“, *Pasaulio lietuvis*, 1939, nr. 15, p. 289–290.

⁶⁴¹ Vytis Čiubrinkas, Jolanta Kuznecovienė, *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, Kaunas, 2008.

⁶⁴² Lietuvos konsulo Čikagoje A. Kalvaičio raportas apie lietuvių padėtį, LCVA, f. 383, ap. 2, b. 31, l. 299–302.

⁶⁴³ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas...*, p. 370.

⁶⁴⁴ Lietuvos konsulo Čikagoje A. Kalvaičio raportas apie lietuvių padėtį.

rengiasi važiuoti Lietuvon. Šia proga mums reiktų pasinaudoti rengiant jiems viešus koncertus, pasilinksminamus, ekskursijas, nes jie, parvažiavę iš Lietuvos pilni romantizmo į sumaterializuotą Ameriką, skelbia tautinę idėją tarp savųjų“⁶⁴⁵.

Išties į Lietuvą buvo suorganizuota nemažai ekskursijų, ne tik iš JAV, jose dalyvavo ir iš čia kilę žydai. Tai rodo apžvalginiai vykusių ekskursijų straipsniai laikraštyje „Pasaulio lietuvis“. Pavyzdžiui, 1937 m. iš JAV į Lietuvą buvo suorganizuotos dvi ekskursijos. Jų metu tautiečiai iš užsienio būdavo sutinkami net prezidento Antano Smetonos. Straipsniuose itin idealizuojama Lietuva, jos gamta, istorija ir kultūra.⁶⁴⁶ Lietuvos žydų Amerikoje federacijos dokumentuose taip pat buvo numatyta, kad reikia organizuoti kuo daugiau ekskursijų į Lietuvą, taip saugant Lietuvos žydų ryšį su gimta šalimi.⁶⁴⁷ Tai, kad išeivius per ekskursijas sutikdavo aukšto rango valstybės pareigūnas, pirmiausia rodo, jog išeivių tapatybės išsaugojimas – neabejotinai valstybės prioritetas. Antra, „Pasaulio lietuvyje“ idealizuojamos Lietuvos vaizdinį galima suvokti kaip kultūrinę propagandą, nes laikraštį skaitė išeivijoje gyvenę asmenys.

Lietuvos noras užmegzti kultūrinius ryšius su emigravusiais žydais buvo dviprasmiškas: iš dalies buvo kritikuojamas jų nenoras prisidėti prie lietuviškos kultūros puoselėjimo, kita vertus, buvo skatinamas bendradarbiavimas. 1921 m. Lietuvos pasiuntinys JAV pranešime užsienio reiklų ministrui dėstė: „Po visą Ameriką pradėjo tvertis žydų kuopos: kaip Kelmų, Šeduvos, Kauno ir t. t. Tačiau jie nedrįso pasivadinti kaipo Lietuvos valstybės žydai.“ Toliau diplomatas dėsto, kad yra visaip Lietuvos atžvilgiu nusiteikusių žydų, „yra nemažai simpatingų užsidegusių idealistų, kurie norėtų padėti Lietuvai kaipo valstybei“⁶⁴⁸, taip pat kad esama nemažai socialistinių pažiūrų žydų išeivių. Šaltiniuose matomas ypač palankus požiūris į tuos Lietuvos žydus, kurie nori puoselėti lietuviškas tradicijas. Straipsnyje „Su Lietuvos žydais Š. Amerikoje“ 1938 m. korespondentas Vincas Uždavinsys teigė: „Buvo didelė naujiena, kad Chikagos lietuvių piknikuose ėmė rodytis organizuoti žydai ir organizuoti prakalbas, įvyko pirmas šių

⁶⁴⁵ Susirašinėjimas dėl JAV ir Kanados lietuvių veiklos, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1517.

⁶⁴⁶ P. Ruseckas, „Užsienio lietuvių ekskursijos 1937“, *Pasaulio lietuvis*, 1937, nr. 1, p. 13–15.

⁶⁴⁷ Susirašinėjimas apie Metropolio viešbutį Kaune, Federation of Lithuanian Jews of America, 1928-1954. American Jewish Archives, Cincinnati, Ohio. MS-2, Box 11, Folder 5, Nr. 731.6.

⁶⁴⁸ Pranešimai apie žydų padėtį Lietuvoje ir Vilniaus krašte, LCVA, f. 656, ap. 5, b. 3, p. 89–90.

kuopų, po priedanga kaip Baltijos valstybių žydų suvažiavimas New Yorke.“⁶⁴⁹

Kaip minėta, 1928 m. buvo įkurta *Lietuvos žydų Amerikoje federacija*. Jos tikslas – atstovauti Lietuvos žydams ir visiems Lietuvos piliečiams.⁶⁵⁰ Federacijos dokumentuose nemažai jos prezidento susirašinėjimų su nepaprastuoju įgaliotuoju ministru Kaziu Balučiu bei jo susirašinėjimų su Užsienio reikalų ministerija apie šią federaciją. Iš susirašinėjimų su Užsienio reikalų ministerija tono galima spręsti, kad Lietuvos žydai JAV buvo vertinami teigiamai. Viename laiške Užsienio reikalų ministerijai Baltutis užsimeina: „iš privačių pasikalbėjimų aš išsinešu, kad tarp jų yra daugelis, taip sakant yra lietuviškesni už pačius lietuvius“.⁶⁵¹ 1928 m. lapkritį Balutis buvo pakviestas į Lietuvos žydų federacijos JAV įsteigimo vakarą, jo metu jis sakė kalbą, kurioje išdėstė organizacijos svarbą ir tai, kokie istoriškai glaudūs Lietuvos ir Lietuvos žydų santykiai.⁶⁵² Įdomu pastebėti, kad kalbant apie istorinius santykius buvo užsimenama apie LDK kunigaikščio Vytauto Didžiojo svarbą lietuvių ir žydų istoriniuose santykiuose. Susirašinėjimuose daug konkrečių nuorodų į kultūrinių emigravusios žydų bendruomenės ir Lietuvos ryšius. Žinoma, tokio tipo kalbos labiau kultūros diplomatijos retorika, bet iš tono galima suprasti apie valstybės ketinimus žydų išeivių atžvilgiu.

Kalbant apie Lietuvos diplomatinę institucijų kultūros politiką Pietų Afrikoje minėta, kad diplomatinę institucijų aktyvi veikla ten nutrūko dar XX a. 4-ojo deš. pradžioje dėl pačios etninių lietuvių bendruomenės neaktyvumo. Didesnių pastangų puoselėti lietuviškąją kultūrą nebuvo įdėta. Račkauskas-Vairas pranešime užsienio reikalų ministrui siūlė kandidatus, galinčius eiti konsulo pareigas PAS: „Lietuvos tautybės kandidatų Pietų Afrikoje nėra, visi mūsų išeiviai šitame krašte darbininkai, dirbantys dirbtuvėse, skalbyklose, tarnais, tad iš jų nėra jokio pasirinkimo.“⁶⁵³ Visi pasiūlyti kandidatai buvo žydai ir nebūtinai emigravę į PAS aptariamą laiką ar XIX a., o jau imigrantų žydų iš Lietuvos palikuonys. Kadangi tai buvo konfidencialus laiškas, iš turinio galima matyti, kad požiūris į ten gyvenančią bendruomenę buvo teigiamas. Tačiau idėjos nebuvo įgyvendintos dėl nepakankamų išteklių.

⁶⁴⁹ Vincas Uždavinsys, „Su Lietuvos žydais Š. Amerikoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1938, nr. 18, p. 387.

⁶⁵⁰ Lietuvos žydų federacijos JAV dokumentai, LCVA, f. 656, ap. 1, b. 593, l. 1.

⁶⁵¹ Karolio Račkausko-Vairo pranešimas užsienio reikalų ministrui, LCVA, f. 656, ap. 1, b. 593, l. 12.

⁶⁵² Ten pat, l. 13.

⁶⁵³ Ten pat.

Jau minėtasis karininkas Nagius-Nagevičius, dėstydamas kelionės į Pietų Afriką įspūdžius, rašė, kad lietuvių ten beveik nėra. Jis susitiko su keliomis dešimtimis Lietuvos žydų. Džiaugėsi, kad beveik visi kalbėjo lietuviškai.⁶⁵⁴ Tačiau net iš kelionės tikslo buvo matyti, kad ten buvo ieškoma lietuvių, o ne Lietuvos žydų. Tai, kad etninių lietuvių Pietų Afrikoje nebuvo, lėmė diplomatinė atstovybių pasyvumą ir ten gyvenusios gausios Lietuvos žydų bendruomenės atžvilgiu. Galima numanyti, kad galbūt pati bendruomenė buvo nesuinteresuota ir kultūriškai atsiskyrusi. 1938 m. „Apžvalgos“ numeryje išspausdinta skambi antraštė „Lietuvos žydai Pietų Afrikoj švenčia nepriklausomybės dvidešimt metų sukaktį“.⁶⁵⁵ Todėl matyti, kad ir jau nebeveikiant diplomatinei įstaigai žydai emigrantai iš Lietuvos rinkosi paminėti šią šventę. Kita vertus, reikia paminėti, kad pavyzdžiui Pasvalio žydų bendruomenės bendruomenė PAS savo organizacijoje labiau rūpinosi žydiškų tradicijų puoselėjimu nei lietuviškumo išsaugojimu.⁶⁵⁶

Labiausiai stengdamosi puoselėti kultūrą diplomatinės atstovybės telkėsi į Pietų Amerikoje gyvenančius etninius lietuvius. Per kultūros puoselėjimą buvo numatyta stiprinti bendruomenę, kad ji būtų naudinga ekonomiškai. Nuorodų į kultūrinių institucijų bendradarbiavimą su Pietų Amerikoje gyvenusiais Lietuvos žydais šaltiniuose aptikti nepavyko, tik užsimenama, kad jų ten buvo galima sutikti. Į kultūrinį etninių lietuvių ir Lietuvos žydų gyvenimą JAV diplomatinės institucijos labai nesikišo, nes jau vyko gana aktyvus bendruomenės gyvenimas, tad kultūros puoselėjimas buvo tiesiog palaikomas ir skatinamas. Lietuvos žydų organizacijos per diplomatinės institucijas rūpinosi Lietuvos žydų kultūriniu ir socialiniu gyvenimu Lietuvoje. Diplomatinė institucijų noras tarpininkauti rodė teigiamą požiūrį į išeivijoje gyvenusius žydus, tačiau visas dėmesys buvo skiriamas etniniams lietuviams.

Palestinos atveju apie kultūrinius ryšius su Lietuva informacijos mažiau nei apie ekonominius, tačiau akivaizdu, kad iniciatyvų tikrai būta. Pavyzdžiui, 1933 m. buvo organizuojamas iškilmingas Vasario 16-osios renginys *Lietuvos išeivių vakaras*⁶⁵⁷, kuriame iš Lietuvos emigravę žydai paminėjo 15-ąsias Lietuvos nepriklausomybės metines. Pranešime Užsienio reikalų ministerijai konsulas Nachmanas Rachmelovičius 1935 m. rašė: „Lietuvos išeivija Palestinoje vis didėja ir bus klaidinga manyti, kad išvykusius Palestinon žydus

⁶⁵⁴ *Pasaulio lietuvis*, 1939, nr. 8, p. 184.

⁶⁵⁵ „Lietuvos žydai Pietų Afrikoj švenčia nepriklausomybės dvidešimt metų sukaktį“, *Apžvalga*, 1938, nr. 12, kovo 20.

⁶⁵⁶ Bukletas Pasvalio sinagogai įamžinti.

⁶⁵⁷ Užsienio reikalų ministerijai skirtas raštas dėl Vasario 16-osios minėjimo, LCVA, f. 383. ap. 7, b. 1386, l. 7.

reiks iš atminties ištrinti Lietuvos atžvilgiu. Čia tenka pastebėti labai įdomus reiškinys: žmonės, kurie Lietuvoje nejautė jokių ryšių su tėvyne, apsigyvenę Palestinoj kaip tik pasijunta lietuviais esą.⁶⁵⁸ Kokiu mastu į Palestiną emigravusi žydų bendruomenė save kultūriniais ryšiais tapatino su Lietuva, nusakyti sudėtinga, nes iš sakinės istorijos matyti, kad žmonės prisiminimuose savęs neidentifikuoja kaip lietuvių Palestinoje, tačiau manyti, kad daugelis save pradėjo tapatinti su Lietuva tik imigravę XX. a. 4-ajame dešimtmetyje, prielaida logiška, nes dabartinė Izraelio Valstybė buvo tik idėjos stadijoje. Per metus į šalį imigruodavo itin didelis srautas žmonių ne tik iš Rytų Europos, bet ir Afrikos šalių. Oficialiais duomenimis, 367 845 žydai ir 33 304 nežydai legaliai imigravo į Palestiną nuo 1920 iki 1945 metų.⁶⁵⁹ Reikia pridurti tiek kultūriškai, tiek politiškai įtemptus santykius su arabais, todėl bendruomenės ieškojo savitumo, stabilios pozicijos bei patvirtinimo, kurį galėjo sieti su gimtąja šalimi.

1935 m. „Pienocentro“ ir „Maisto“ atstovas p. Kašeklis lankėsi Palestinoje. Būdamas lietuvių tautybės labai nustebė, kad net banke ar „Habimos“ teatre galėjo susikalbėti lietuviškai.⁶⁶⁰ „Apžvalgoje“ lietuvių kelionė aprašyta idealistiškai – tarsi visi ten gyvenę Lietuvos žydai būtų mokėję lietuviškai ir sieję save su Lietuva. Besikuriančiai valstybei buvo itin svarbus politinis palaikymas, o bendruomenės teigiamas interesas buvusios šalies atžvilgiu tik sustiprino politinius santykius. Kita vertus, pavyzdžiui, didžioji dalis tarpukario Tel Avivo popkultūros susiformavo būtent žydų iš Lenkijos pagrindu. Dėl didelės bendruomenės imigracijos ir saviidentifikacijos išlaikymo daugelis muzikos, kino ar teatro erdvių buvo vadinamos lenkiškais pavadinimais⁶⁶¹, taip išsaugant bendruomenės tapatybę ir puoselėjant kultūrą, kad taip drastiškai nepakistų visiškai kitokioje geografinėje erdvėje. Puikus pavyzdys – žymios rašytojos Lea'os Goldberg istorija: nuo 1920 m. mokėsi Kauno žydų gimnazijoje, 1928 m. baigusi Švabės hebrajų gimnaziją įstojo į Kauno universitetą, studijavo Vokietijoje, grįžusi į Lietuvą mokėsi hebrajų kalbos, o 1935 m. emigravo į Palestiną, kur tapo viena ryškiausių besikuriančios valstybės kultūros veikėjų. Savo

⁶⁵⁸ Ten pat, l. 22.

⁶⁵⁹ *A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, vol. 1, Palestine: Govt. printer. 1946, p. 185.

⁶⁶⁰ „Lietuvos–Palestinos santykių plėtojimas“, *Apžvalga*, 1935 m. birželio 16 d., nr. 1, p. 2.

⁶⁶¹ Silber Marcos, „Surmounting obstacles to migration and repatriation amid Polish and Israeli nation-building“, in: *Jewish Migration in Modern Times*, Routledge, 2020, p. 63–81.

kūryboje minėdavo Lietuvą: „<...> Dukart išaugau, leidau dvi šaknis, / Kaip mano pušys – į abi šalis.“⁶⁶² Nors gyvendama Lietuvoje Goldberg kūrė rusiškai, tačiau išvykusi nuolat prisiminė savo gimtąją šalį, nes ji ir dėl klimato buvo kitokia, todėl ir suvokiama idiliškai. Galima pridurti, kad kai kuriuose dokumentuose atvykus į Palestiną jos tautybė nurodoma „lietuvė“.⁶⁶³ Taip ji save identifikavo naujai besikuriančios šalies kultūroje.

Apie kultūrinius ryšius, susijusius su Lietuva ir žydų emigrantais, liudija ir Palestinoje veikusi organizacija „Lietuviai Palestinoje“ [angl. *Lithuanians in Palestine*]⁶⁶⁴. Organizacijos tikslai daugiausia buvo susiję su korespondencija su Lietuvoje veikusiomis sionistinėmis organizacijomis. Taip pat buvo Sionistų jaunimo sąjunga „Gordonija“, Žydų draugija „Palestinos įstaiga“ ir kt. Tačiau šios organizacijos labiau veikė tarpusavyje, neįtraukdamos Lietuvos diplomatinį įstaigų.

3.4.3. Politinis atstovavimas

Politiniai ryšiai tarp emigruojančių ar emigravusių žydų buvo itin svarbūs Lietuvos valstybės įkūrimo 1918 m., Palestinos, Vilniaus krašto ir situacijos Vokietijoje po 1933 m. klausimu. Šie keturi aspektai išryškėja nagrinėjant diplomatinis dokumentus. Sakytinės istorijos šaltiniai atskleidžia mažiau perspektyvų – tik lietuvių abejingumą 1933 m. Vokietijoje į valdžią atėjus nacionalsocialistams.

Jau minėtame laiške Užsienio reikalų ministerijai K. Balutis rašė: „Ši nauja organizacija [Lietuvos žydų federacija Amerikoje], mano manymu, galės daug naudinga padaryti <...> gi svarbiausia, man rods, galima bus per ją užkirsti kelias antilietuviškai propagandai, kuri dabar laikas nuo laiko pasirodo.“⁶⁶⁵ Viename iš dokumentų Užsienio reikalų ministerijai 1933 m. Balutis nurodė Lietuvos žydų, gyvenančių JAV, svarbą pripažįstant Lietuvą kaip nepriklausomą valstybę. Nes būtent dėl Baltuosiuose rūmuose dirbusio iš Lietuvos kilusio žydo užtarimo nepriklausomybės pripažinimo klausimas tarptautiniu mastu pasistūmėjo greičiau.⁶⁶⁶

JAV gyvenusių Lietuvos žydų savęs tapatinimas su Lietuva buvo itin svarbus Vilniaus klausimo atveju. Straipsnyje „Su Lietuvos žydais

⁶⁶² Ištrauka iš Lea'os Goldberg eilėraščio *Pušys*, į lietuvių k. vertė Lara Lempert.

⁶⁶³ Hebrajų universiteto archyve saugoma Lea'os Goldberg imigracijos kortelė.

⁶⁶⁴ Sionininkų jaunimo sąjungos „Gordonija“ centro komitetas, raštas, 1937, Kaunas, Centrinis sionistų archyvas Jeruzalėje, 230/131.

⁶⁶⁵ Lietuvos žydų federacijos JAV dokumentai, LCVA, f. 656, ap. 1, b. 593, l. 12.

⁶⁶⁶ Ten pat.

Š. Amerikoje“ buvo rašoma: „Reikšdami savo palankumą Lietuvai Amerikos žydai susiorganizavo į Lietuvos žydų draugiją Amerikoje. Teko dalyvauti jų dideliame susirinkime, kuriame buvo pareikšta labai daug gražių simpatijų Lietuvai. Ten pat kalbėjo atvykęs iš Vilniaus krašto žydas, kuris pareiškė, kad negalima esą lyginti gyvenimo okupuotoje Lietuvoje ir Lenkijoje, su tuo, kas yra Laisvoje Lietuvoje.“⁶⁶⁷ Nemažai tokio pobūdžio žinučių galima rasti LCVA byloje „Pranešimai apie žydų padėtį Lietuvoje ir Vilniaus krašte Žydų reikalų ministerijos spaudos biuleteniuose“⁶⁶⁸. Byloje yra nemažai susirašinėjimų tarp diplomatų Balučio, Aukštuolio ir Lietuvos žydų JAV apie žydų padėtį Vilniaus krašte. Galima daryti išvadą, kad per kultūrinį žydų tapatinimąsi su Lietuva diplomatinės institucijos siekė politinės naudos tarptautiniame kontekste Vilniaus klausimu. Pavyzdžiui, jau minėtame straipsnyje „Lietuvos žydai Pietų Afrikoj švenčia Lietuvos Nepriklausomybės 20 metų sukaktį“ didžiausias dėmesys skiriamas ne minėjimo išskilmėms, o iš Panevėžio bendruomenės lankyti atvykusio rabino Kahnemano kalbai, kuria vienaip ar kitaip menkinta Lenkija.⁶⁶⁹

Politologė Fiona B. Adamson teigia, kad diasporos jungia skirtingas šalis, diaspora gali būti jėga arba galia, reprezentuojanti tarptautinius politinius šalies interesus.⁶⁷⁰ Tokiu atveju neigiama Lietuvos žydų, gyvenusių JAV, pozicija dėl Vilniaus krašto okupacijos naudinga Lietuvos diplomatinėms institucijoms, kadangi Vilniaus krašto problema tokiu būdu galėjo nuskambėti tarptautinėje politikoje. Lietuvos žydų imigrantų bendruomenei svarbus buvo palaikymas emigracijos klausimu. Pavyzdžiui, 1935 m. *Hascharos* organizacija Lietuvoje ir Amerikos sionistų organizacija sprendė emigranto rabino Johano B. Wise'o, gyvenusio Niujorke, skundą. Pasak jo, žmonės, kurie mokosi gyvenimo kibuce, Lietuvoje yra maitinami kiauliena ir verčiami dirbti šabo metu.⁶⁷¹ Pasak rabino, tai patyrė jo dukterėčia, kurios jie niekaip negalėjo atsivežti į JAV. Skundas pasiekė ir Lietuvos valstybės įstaigas. Suinteresuotumas matomas ir iš sionistinių organizacijų: 1933 m. Lietuvos užsienio reikalų ministerija sulaukė bent trijų kreipimųsi iš organizacijų (su šimtais bendruomenės parašų), kad atkreiptų dėmesį į britų

⁶⁶⁷ Vincas Uždavinsys, „Su Lietuvos žydais Š. Amerikoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1938, nr. 18, p. 387.

⁶⁶⁸ Lietuvos žydų federacijos JAV dokumentai, LCVA, f. 656, ap. 5, b. 3, l. 1.12.

⁶⁶⁹ „Lietuvos žydai Pietų Afrikoj švenčia Lietuvos Nepriklausomybės 20 metų sukaktį“, *Apžvalga*, 1938.

⁶⁷⁰ Fiona B. Adamson, Gerasimos Tsourapas, „Migration Diplomacy in World Politics“, in: *International Studies Perspectives*, 2018, p. 1–16.

⁶⁷¹ Letter to Jewish Agency for Palestine, 1936, Centrinis sionistų archyvas, Izraelis, S8, 1283/1, (dokumentas nesunumeruotas).

vykdomą politiką imigracijos į Palestiną klausimu. Pareiškėjai buvo nepatenkinti, kad sumažintos imigrantų į Palestiną kvotos.⁶⁷² Lietuvos vyriausybė 1937 m. sulaukė laiškų ir iš Lietuvos žydų federacijos JAV, juose detalai nurodomas Palestinos teritorijos klausimas ir patariama, kokios pozicijos Lietuva dėl jo turėtų laikytis⁶⁷³. Sakytinės istorijos šaltiniuose, kalbant apie asmenis, emigravusius į JAV, PAS ar Palestiną, jaučiamas nusivylimas Lietuva, kad šalis tapo tokia, apie kokią niekas nesvajėjo. Sakas Efronas, emigravęs į PAS 1924 m., Lietuvą prieš išvykdamas atsiminė tokią: „Tada pamačiau Lietuvos kariuomenę, kuri eina tokiu keliu kaip naciai. Lietuvos kariuomenė – jie nekenė žydų. Ir jie niekino juos, pravardžiavo, būtent jie buvo tokie patys kaip naciai. Taigi vieną dieną tėvams pasakiau, kad išvykstu, paliksiu šalį.“⁶⁷⁴ Tokios mintys išsakomos beveik kiekvieno asmens, turėjusio neigiamos patirties su lietuviais, atsiminimuose. Reikia turėti omenyje, kad interviu daryti 1980–2010 m., t. y. po Holokausto, tad trauminė bendruomenės patirtis neišvengiamai suformavo ir tarpukario Lietuvos suvokimą. Neigiami santykiai su lietuviais tik patvirtino tarpukariu emigravusių žydų nuogąstavimus apie Lietuvą. Oficialiuose dokumentuose yra daug susirašinėjimų tarp Lietuvos diplomatinėjų įstaigų bei žydų išeivių organizacijų, kuriuose pasmerkami XX a. 4-o dešimtmečio antisemitiniai įvykiai Vokietijoje.⁶⁷⁵ Politinis palaikymas buvo svarbus abiem pusėms – Lietuvai, kaip valstybei, buvo aktualus emigrantų lojalumas, o Lietuvos žydų išeiviams – palaikymas Palestinos klausimu ir bendru požiūriu į radikalėjančią Europą.

Apibendrinat poskyrį skirtą Lietuvos valstybės ir Lietuvos žydų ryšiams galima matyti vieną ryškų momentą. Užsienyje Lietuvos diplomatinėjų atstovybių atžvilgiu žydai buvo suvokiami labiau lietuviais nei Lietuvoje. Tam darė įtaką ir pačių emigrantų žydų pozityvus nusiteikimas apie Lietuvą. Ryškiausias sąsajas tarp Lietuvos ir žydų emigrantų galima matyti per ekonominį bendradarbiavimą. Negalima nuneigti, kad 1918–1940 m. egzistavo ryšiai tarp Lietuvos valstybės ir žydų emigrantų iš Lietuvos, nors tai dažnai priklausė nuo pačių emigrantų iniciatyvos.

⁶⁷² Lietuvos žydų federacijos JAV dokumentai, LCVA, f. 656, ap. 1, b. 593, l. 1.

⁶⁷³ Ten pat.

⁶⁷⁴ Schako Efrono sakytinė istorija.

⁶⁷⁵ Lietuvos žydų federacijos JAV dokumentai, LCVA, f. 656, ap. 1, b. 593.

IŠVADOS

Lietuvos žydų (e)migracijos iš Lietuvos 1918–1940 m. tyrimų visumoje matyti ryški skirtis tarp atliktųjų Lietuvoje ir užsienio istoriografijos. Lietuvoje žydų emigracija persmelkta specifiško suvokimo, kad procesas susijęs su Lietuvos žydų emigracija į Palestiną (dėl sionistinių idėjų) ir Pietų Afrikos Sąjungą (ekonominiais sumetimais), o užsienio mokslininkų tyrimai žydų emigraciją labiau sieja su antisemitizmu ir priverstine emigracija iš Rytų Europos po to, kai XX a. 4-ajame dešimtmetyje Vokietijoje į valdžią iškilo nacionalsocialistai. Ši disertacija rekonstruoja žydų (e)migracijos iš tarpukario Lietuvos procesą ir siekia panaikinti lietuviškosios ir tarptautinės istoriografijos, tiriančios žydų emigraciją iš tarpukario Lietuvos, disonansą.

Skirtingas tyrimų prieigas jungia mikroistorijos perspektyva ir išeities tašku tapusi *emigracijos* iš gyvenamosios vietos, o ne *imigracijos* į kitą šalį patirtis. Emigracijos, kaip išeities taško, pasirinkimas leido pamatyti žydų emigraciją buvus kur kas dinamiškesnę, nei vyrauja ligšiolinėje istoriografijoje. Be to, žydų emigracijai, greta labiau specifinių PAS ir Palestinos kryptių, buvo būdingos tos pačios šalys kaip ir lietuviams – JAV, Urugvajus, Kanada, Argentina, Brazilija. Dažnu atveju žydų emigrantų srautas į šias šalis buvo didesnis nei lietuvių, tačiau tyrimuose, analizuojančiuose lietuvių emigraciją minimu laikotarpiu, neretai emigrantų statistika nurodoma neatsižvelgus į tai, kad dažnai pusę ar trečdalį emigrantų sudarydavo Lietuvos piliečiai žydai.

Emigracija, kaip išeities taškas, leido rekonstruoti emigrantų (ne)pasirinkimus išvykti, numatyti kelią ar šalį, taip pat išskirti emigracijos priežastis. Atlikus tyrimą paneigiama užsienio istoriografijoje vyraujanti nuostata, kad emigracija iš Lietuvos 1918–1940 m. buvo priverstinė. Nei ištirti sakytinės istorijos šaltiniai, nei teisiniai dokumentai neleidžia to indikuoti, todėl šis tyrimas tampa pavyzdžiu, rodančiu emigracijos iš konkrečių šalių, o ne iš visos Rytų Europos žydų imigracijos perspektyvos, tyrimų svarbą.

Išanalizavus tarpukario Lietuvos migracijos politiką ir užsienio pasų išdavimo ir saugojimo tvarką nustatyta, kad iki 1929 m. *Emigracijos įstatymo* nebuvo emigranto apibrėžties – iki tol emigrantai buvo vadinami išeiviais. Nors sąvoka „emigrantas“ ir iki 1929 m. vartota viešajame diskurse, tačiau teisiniame kontekste tai sukelia problemą: ką galima laikyti emigrantu? Iki 1924 m. emigrantai buvo skaičiuojami pagal išduotų užsienio pasų skaičių, o tai reiškia, kad kiekvienas, kuris gaudavo užsienio pasą, nepaisant išvykos trukmės, buvo suvokiamas kaip emigrantas. Tačiau, kaip rodo tyrimas, anaip tol ne visi asmenys pasirinkdavo emigraciją, net jei ir nurodydavo, kad

emigruoja. To meto teisinė spraga leidžia suvokti proceso dinamiką ir anksčiau atliktų tyrimų išvadų ribotumą. Pavyzdžiui, tyrime nustatyta, kad tiek lietuviams, tiek žydams buvo būdinga sezoninė, t. y. trumpalaikė, emigracija. Iki šiol buvo manyta, kad sezoninė emigracija buvo būdinga tik lietuviams. Žydai lygiai taip pat vyko uždarbiauti į Latviją ar Vokietiją dirbti žemės ūkyje, o po sezoninių darbų grįždavo į Lietuvą.

Statistiniai duomenys rodo, kad žydai, emigruojantys iš Lietuvos, dažniausiai rinkosi Pietų Afriką, Palestiną, JAV bei Urugvajų. Kaip minėta, lietuviškoje istoriografijoje dažniausiai minimos Pietų Afrika ir Palestina. Remiantis statistiniais duomenimis, 1918–1940 m. didesnę dalį žydų emigrantų sudarė moterys, tai siejama su grandinine migracija. Emigrantų amžius vidurkis siekė 35–45 metus. Atlikus tyrimą teigtina, kad socialinės žmonių struktūros požiūriu Lietuvos žydų emigracija niekuo nesiskyrė nuo bendrų Rytų Europos emigracijos tendencijų, tačiau statistiniai duomenys pateikia labai statišką informaciją. Įvertinus šią aplinkybę, buvo pasirinkta nagrinėti 1922–1940 m. sudarytas bylas užsienio pasui gauti ir taip į paviršių ištraukti statistiniuose duomenyse nematomus emigrantų profilius. Pasitelkus bylas užsienio pasui gauti pasiūlyta nauja, kokybine šaltinių kritika grįsta, metodologinė prieiga leidžia įžvelgti kokybinius duomenis apie emigravusius asmenis.

Tyrime išskirti keturi pagrindiniai kriterijai, leidę iškristalizuoti žydų tautybės (e)migrantų socialinį portretą, atsižvelgiant į keliaujančių asmenų kombinacijas: 1) kai keliavo pavieniai asmenys, 2) kai keliavo visa šeima, 3) kai keliavo vienas iš tėvų su vaikais, 4) kai keliavo vyras ir žmona. Kriterijai išskirti remiantis tuometėmis pasų išdavimo taisyklėmis. Kadangi šaltiniai vienas kitam ir juose pateikiama panaši informacija, toks grupavimas leido įžvelgti skirtumus, būdingus migracijos atvejams. Susisteminus žydams išduoduose užsienio pasuose esančią informaciją apie asmenį pavyko nustatyti, kad tuometė (e)migruojanti žydų grupė buvo įvairi. Daugiausia emigruota šeimomis arba pavieniui, gana dažna buvo našlaičių emigracija (ko statistiniai duomenys nustatyti neleidžia). Žydų kilmės asmenys beveik niekada nekeliaudavo vieni, juos lydėdavo giminaičiai arba žydų emigracijos organizacijų atstovai.

Nustatytus kelionės tikslus galima įvardinti kaip ilgalaikius ir trumpalaikius. Ilgalaikis kelionės tikslas dažniausiai dokumentuose nurodomas *emigruoti*, trumpalaikis – *svečiuotis pas gimines*. Nemažai atvejų, kai nurodę trumpalaikius tikslus žmonės į Lietuvą negrįždavo. Tyrime paaiškėjo, kad turintys užsienio pasą asmenys nebūtinai emigruodavo, o jų laikinoji migracija (išvykimas) apėmė trumpalaikes skirtingų tikslų keliones

(pavyzdžiui, darbo komandiruotės, kelionės pas giminaičius ir svečiavimasis ir pan.).

Migravusiųjų žydų socialinės charakteristikos parodo (e)migrantų įvairumą: nuo padienių darbininkų iki pramoninkų ar profesorių, tik jų kelionės tikslai skyrėsi. Vienus jų, šiandieniu supratimu, reikėtų laikyti laikiniais migrantais, kitus – tiesiog išvykusiais į darbo komandiruotę ar pasisvečiuoti pas giminaičius. Svečiuotis išvykstantieji dažniausiai visuomenėje užėmė geresnę socialinę padėtį. Kitą migrantų grupę galima vadinti tikraisiais emigrantais, keičiančiais savo nuolatinę gyvenamąją vietą ir turinčiais planų įsitvirtinti naujoje ekonominėje ir socialinėje aplinkoje. Dažniausiai vieno asmens emigracija buvo neatsiejama nuo visos šeimos išvykimo.

Atsispyrus nuo pagrindinių užsienio istoriografijoje pateiktų emigracijos priežasčių – antisemitizmo, ekonominės emigracijos ir sionizmo – tyrime identifikuotos kur kas platesnės emigracijos priežastys: socializacijos stoka, noras įgyti aukštąjį išsilavinimą. Dauguma sprendimų buvo labai individualūs. Viena dažnesnių emigracijos priežasčių – Pirmojo pasaulinio karo žydų iškeldinimo iš Kauno ir Kuršo gubernijų trauminės patirtys, kurios grįžus į Lietuvą po karo paskatino emigruoti. Emigracijos priežastis galima skirstyti ir pagal lytį: vyrų atveju – tai karinės tarnybos vengimas, moterų – meilė ir ketinimas kurti šeimą, šeimos susijungimas. „Meilės migracija“ – migracijos rūšis, mat moterims tai buvo labiau emigracijos strategija nei priežastis.

Emigracijos kelio (ne)pasirinkimui stipriausias veiksnys buvo šeima. Rekonstruojant žydų emigraciją pastebėta, kad žydai daugiausia rinkdavosi emigruoti pas savo jau konkrečioje šalyje įsitvirtinčius giminaičius – tai buvo dažniausia šalies pasirinkimo priežastis. Tyrimas taip pat leido rekonstruoti ir atvirkštinius atvejus, kai dėl esamo artimo ryšio su šeima bent kurį laiką buvo susilaikoma nuo emigracijos. Emigracijos tyrimuose stokojama dėmesio asmeniniams išgyvenimams. Atliktas tyrimas rodo ryškią tendenciją, kad žmonės emigraciją rinkdavosi dėl netekčių šeimoje – tai itin ryšku našlaičių emigracijos atveju – jie emigruodavo pas giminaičius.

Viena dažniausių moterų su vaikais emigracijos priežasčių – šeimos susijungimas. Kartais užtrukdavo net 10 metų, kol moterys su vaikais prisijungdavo prie savo emigravusių vyrų. Šeimų susijungimai neretai buvo trauminė patirtis tiems vaikams, kurie savo tėvą išvysdavo pirmą kartą, jo nepažindavo. Nepriklausomai nuo to, kokia buvo įvardinta emigracijos priežastis, nuo ryšių su šeima priklausė sprendimas (ne)pasirinkti emigraciją (-os).

Antisemitizmas, kaip viena iš emigracijos priežasčių, būdinga ir žydų emigracijai iš Lietuvos, tačiau žmonės emigravo ne tiek dėl antisemitizmo, kiek dėl karo baimės po 1933 m. nacionalsocialistams atėjus į valdžią bei visuomenės radikalėjimo. Sionizmas, kaip emigracijos priežastis, neblogai ištirtinėta, tačiau atliktas tyrimas rodo, kad į Palestiną emigravo asmenys, nebūtinai save sieję su idėine emigracija, daugeliui tai buvo tiesiog galimybė išvykti. Neretu atveju tuometinė Palestina buvo tik trapinė stotelė vykstant į PAS arba JAV.

Reikia pastebėti, kad XX a. pradžios Lietuvą jau buvo stipriai paveikusi modernizacija ir sekuliarizacija, o tai lėmė jaunosios kartos žydų norą išvykti iš konservatyvios aplinkos. Be to, emigracijos priežastimi dažnai tapdavo nelaimingi atsitikimai: sudegę namai, nepasisekę mokslai, neišsipildžiusi meilė. Tyrimas leidžia teigti, kad žydų emigracija iš Lietuvos iki pat 1940 m. buvo laisvo pobūdžio ir nevaržoma. Nepaisant prasidėjusio Antrojo pasaulinio karo ir aiškaus suvokimo, kas su žydų bendruomene vyksta Vakarų Europoje, emigracijos iš Lietuvos tendencijos išliko gana stabilios. Iš išduotų užsienio pasų galima matyti, kad ir 1939–1940 m. žmonės išvykdavo metams ir grįždavo į Lietuvą.

Mikroperspektyva privertė pažiūrėti į emigraciją kaip į vieną iš kasdienybės dalių. Tai buvo svarbi ir dramatiška, tačiau dažna patirtis žydų bendruomenėje. Rekonstravus žydų emigracijos procesą galima identifikuoti, kad žydams emigracija buvo bendruomenės veikimo kasdienybė. Nors iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad sprendimas emigruoti buvo priimamas gana paprastai ir lengvai, tačiau tyrimas rodo, kad nuo minčių apie emigraciją iki tikrosios emigracijos praeidavo bent dveji metai. Tiek užtrukdavo sukaupti reikalingų finansų, gauti kvietimą iš giminaičių atvykti ir užsienio pasą. Daugeliui tai buvo liūdna patirtis – tą rodo jautrūs atsisveikinimai su giminaičiais. Iš to, kad su išvykstančiais atsisveikinti ar juos išlydėti atvykdavo visa miestelio bendruomenė, matoma šio reiškinio svarba visai aplinkai.

Tyrimu nustatyta, kad emigracijos kelionės patirtys nebuvo nei blogos, nei sudėtingos. Daugeliui tai buvo labai įdomi ir nauja patirtis, nors keliauta ekonomine trečiąja klase. Iš prisiminimų matyti, kad sąlygos laivuose buvo gana geros arba nepatogumus užgoždavo įspūdžiai, užsimezgę pažintys ir naujo gyvenimo lūkesčiai. Tai leidžia paneigti nusistovėjusį vaizdinį (atsiradusį dėl prastų kelionės sąlygų XIX a.), paplitusį JAV ir PAR naratyvuose, kur imigrantai iš Lietuvos traktuojami kaip pabėgėliai.

Pasitelkus bylas užsienio pasui gauti galima rekonstruoti visą kelionės maršrutą nuo išvykimo stotelės Lietuvoje iki atvykimo ar sugrįžimo taško. Emigrantai dažniausiai rinkdavosi kelionę per Vokietijos arba Didžiosios

Britanijos uostus. Tolimos kelionės į JAV ar PAS dažnai užtrukdavo iki mėnesio ar dviejų. Pasitaikydavo nemažai atvejų, kuomet asmenys nukrypdydavo nuo konkretaus maršruto, nes norėdavo aplankyti užsienyje gyvenančius giminaičius. Taigi, maršruto pasirinkimas priklausydavo ir nuo to, ar tarpinėse stotelėse asmenys turėjo pažįstamų. Identifikuoti žydų migrantų judėjimo maršrutai leidžia paneigti mitą, kad žydų, kitaip nei lietuvių, emigracijai buvo būdinga negrįžti į Lietuvą. Tiek sakytinės istorijos įrašai, tiek bylos užsienio pasui gauti rodo, kad žydai taip pat reemigruodavo ar bent grįždavo pasisvečiuoti į Lietuvą dėl šeimos narių, verslo ar net atostogų. Periodiškai atvykdavo aplankyti giminaičių ar rinkdavosi organizuojamas ekskursijas po Lietuvą, iš ko galima daryti išvadą, kad emigrantų ryšys su šalimi ne visuomet buvo nutraukiamas.

Tyrime sujungus makro- ir mikrolygmenis, galima identifikuoti kultūrinius, ekonominius ir politinius ryšius tarp 1918–1940 m. jau emigravusios ar tarpukario metu emigruojančios žydų bendruomenės ir Lietuvos valstybės. Šie ryšiai labiau identifikuojami per makrolygmenį – valstybės interesus ir emigravusios žydų bendruomenės norą bendradarbiauti šalies labui ar atvirkščiai – šalies interesą atstovauti emigravusiai Lietuvos žydų bendruomenei dėl problemų, susijusių su antisemitizmu Vokietijoje, ar galimybės imigruoti į tuometinę Palestiną.

Šis tyrimas į istorinius Lietuvos emigracijos tyrimus integruoja ir žydų emigracijos tendencijas 1918–1940 m., kurios iki šiol buvo nusakomos tik bendrais bruožais, o be to, pasitelkta makro- ir mikroperspektyva, pasiūlo naują emigracijos proceso vertinimo optiką tiek iš asmens, tiek ir iš valstybės perspektyvos.

Šis tyrimas įneša indelį į Lietuvos žydų istorijos studijas, kuriose vis dar trūko žydų emigracijos dėmens socialiniuose ir kasdienybės istorijos tyrimuose, taip pat koreguoja visuomenėje įsitvirtinusį supratimą apie arba labai idealizuotą, arba apie labai tragišką emigracijos procesą. Žydų emigracijos iš Lietuvos 1918–1940 m. tyrimai tik paliudija apie globalios Lietuvos suvokimo tendencijas, jų istorinę raidą. Jos itin aktualios šiandien visuomenėje svarstant istorinės diasporos ryšius ir įtaką šiandienos Lietuvos visuomenei, kultūros bei tarptautinės politikos laukui.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Nepublikuoti archyviniai šaltiniai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas:

- f. 377 Vidaus reikalų ministerija;
- f. 383 Užsienio reikalų ministerija;
- f. 394 VRM Piliečių apsaugos departamentas;
- f. 1230 Žydų emigracijai Lietuvoje tvarkyti draugija HIAS-ICA;
- f. 648 Lietuvos pasiuntinybė Londone;
- f. 571 Draugija užsienio lietuviams remti (DULR);
- f. 656 Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone;
- f. 658 Lietuvos konsulas Niujorke;
- f. 664 Lietuvos konsulas San Paule;
- f. 665 Lietuvos generalinis konsulas Toronte.

Lietuvos literatūros ir meno archyvas:

- f. 869 Pietų Afrikos Respublikos žydų (litvakų) ir lietuvių kilmės asmenų dokumentų rinkinys (dar nesukataloguotas 2024 05 08).

Vilniaus universiteto biblioteka:

Elinas Chaimas, Moderninė žydų emigracija, 1939, Vytauto Didžiojo universitetas, in: Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, F85-VDU123.

Lietuvos jūrų muziejus:

- Kelionės sutartis nr. 544, 1933, LJM, LIS 750/5;
- Kelionės sutartis, 1933, LJM LIS 750/5.

Daliaus Avižinio asmeninio rinkinio dokumentai.

ANU žydų žmonių muziejus:

Transatlantinės kelionės sutartis, išduota Kaune, 1929, The Oster Visual Documentation Center, Beit Hatfutsot, Courtesy of Gabriela Wilenski, Israel), ID Number: 156160.

Centrinis sionistų archyvas (Izraelis):

Žydų agentūros Prekybos ir pramonės departamentas S8\1283\1.

Goldstein-Goren Diasporos tyrimų centro archyvas (Izraelis):

Lietuvos žydų asociacijos Izraelyje kolekcija nr. A3.

Amerikos žydų archyvas, Sinsinatis, Ohajas:

Amerikos lietuvių žydų federacija, Sinsinatis, Ohajas, MS-2.

- „Apie Braziliją ir ten gyvenančius Lietuvius. Pasikalbėjimas su ministru J. P. Aukštuoliu“, *Pasaulio lietuvis*, 1938, nr. 18, p. 378–380.
- „Ar nereiktų ir litvakų kongreso?“, *Apžvalga*, 1935 m. rugpjūčio 18 d., nr. 10, p. 1.
- „Emigratsye“, *Der Emigrant*, Kaunas, 1922, nr. 10, p. 6.
- „Iš viso pasaulio“, *Apžvalga*, 1935 m. liepos 7 d., nr. 4, p. 7.
- „Kodėl žydai persekiojami?“, *Apžvalga*, Kaunas, 1938 m. gruodžio 18 d., p. 3.
- „Lietuviai ir litvakai“, *Apžvalga*, 1935 m. rugpjūčio 11 d., nr. 11, p. 3.
- „Lietuvos žydai Pietų Afrikoj švenčia nepriklausomybės dvidešimt metų sukaktį“, *Apžvalga*, 1938, nr. 12, kovo 20 d.
- „Lietuvos–Palestinos santykių plėtojimas“, *Apžvalga*, 1935 m. birželio 16 d., nr. 1, p. 2.
- „Lithuania’s Loss Was South Africa’s Gain“, *The Reform Advocate*, 20 November 1936, p. 15, Izraelio nacionalinė biblioteka.
- „Pasaulio lietuvių sąjungos veikimo planai“, *Pasaulio lietuvis*, 1937, nr. 1, p. 4.
- „Pasaulis protestuoja prieš žydų persekiojimus“, *Apžvalga*, Kaunas, 1938 m. gruodžio 4 d., p. 6.
- „Užsienio lietuvių veikėjai lietuvių žydų santykių klausimu“, *Apžvalga*, 1935 m. rugpjūčio 25 d., nr. 11, p. 1.
- „Žydų emigracija iš Lietuvos 1935 m.“, *Apžvalga*, Kaunas, 1936 m. liepos 12 d., p. 6.
- „18,888 Jews Leave Lithuania In Decade“, *The Chronicler-Spokesman*, 1936 m. lapkričio 20 d.
- Gen. Vladislovas Nagius-Nagevičius, „Lietuviai P. Afrikoje. Pas lietuvius P. Afrikoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1939, nr. 14, p. 285.
- J. Sališkis, „Lietuvi, nesitrauk iš kelio“, *Pasaulio lietuvis*, 1939, nr. 15, p. 289–290.
- Lietuvos–Palestinos santykių plėtojimas“, *Apžvalga*, 1935 m. birželio 16 d., nr. 1.
- P. Ruseckas, „Užsienio lietuvių ekskursijos 1937“, *Pasaulio lietuvis*, 1937, nr. 1, p. 13–15.
- Vincas Uždavinsys, „Su Lietuvos žydais Š. Amerikoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1938, nr. 18, p. 387.
- Vladas Mačys, „Kaip užsienio lietuviai gali prisidėti prie Lietuvos ūkiškos gerovės kūrimo“, *Pasaulio lietuvis*, 1938, nr. 18, p. 371–374.

Įstatymai

- 1922 m. Išeivybės įstatymas, *Vyriausybės žinos*, Kaunas, 1922 m. rugpjūčio 5 d., nr. 99.
- Emigracijos įstatymas, *Vyriausybės žinios*, Kaunas, 1929 m. spalio 21 d., nr. 310
- Užsienio pasams duoti taisyklės, *Vyriausybės žinos*, Kaunas, 1922 m. rugpjūčio 5 d., nr. 99.
- Užsienio pasams duoti taisyklės, *Vyriausybės žinios*, 1937 m. rugsėjo 30 d., nr. 588, p. 1.

Sąkytinės istorijos transkripcijos

Kaplanų žydų studijų ir tyrimų centras (*Kaplan Centre for Jewish Studies*):

1. Aaron (Harry) Ellman, 1989, KSC, ZA UCT BC949_B_A330.
2. Abraham Shapiro, 1980, ZA UCT BC949_A_A239.
3. Avrom Rubinstein, 1980, ZA UCT BC949_A_A218.
4. Benjamin Rod, 1985, ZA UCT BC949_A_A210.
5. Bernard Wulf, 1980, ZA UCT BC949_A_A283.
6. Bertha Englander, 1980, ZA UCT BC949_B_A334.
7. Chaim Klein, 1981, ZA UCT BC949_A_A147.
8. Chana Zbenowicz, 1980, ZA UCT BC949_A_A288.
9. Eli Zundel Luntz, 1980, ZA UCT BC949_B_A417.
10. Elychu Weinstein, 1980, ZA UCT BC949_A_A274.
11. Enta (Yettos) Fago, 1984. KCI, ZA UCT BC949.
12. Gabriel Sacks, 1987, KSC ZA UCT BC949_A_A221.
13. Harry Glaun, 1980, ZA UCT BC949_A_A77.
14. Harry Singer, 1980, ZA UCT BC949_A_A249.
15. Hyman Leibowitz, 1980, ZA UCT BC949_B_A404.
16. Ida Perkin, 1980, KSC, ZA UCT BC949_B_A375.
17. Ida Shapiro, 1980, ZA UCT BC949_A_A240.
18. Yechiel Klewansky, 1980, ZA UCT BC949_B_A396.
19. Isaac Riback, 1980, ZA UCT BC949_B_A442.
20. Itchak Isaac Gevint, 1980, ZA UCT BC949_A_A72.
21. Joseph Myers Joffe, 1980, ZA UCT BC949_A_A137.
22. Joseph Wolff Rubik, 1980, ZA UCT BC949_A_A215.
23. Lily Korber, 1980, KSC, ZA UCT BC949_A_A152.
24. Lipman Schiff, 1982, ZA UCT BC949_B_A455.
25. Louis Klatzko, 1980, ZA UCT BC949_B_A393.
26. Luba Lang, 1980, ZA UCT BC949_A_A157.
27. Maisie Emdin, ZA UCT BC949_B_A333.
28. Martha Brasch, 1980, ZA UCT BC949_B_A311.
29. Matia Ozynski, 1980, ZA UCT BC949_B_A434.
30. Matilda Fagin, 1980, ZA UCT BC949_B_A337.
31. Maurice Jacobson, 1980, ZA UCT BC949_B_A375.

32. Max Cohen, 1980, ZA UCT BC949_B_A320.
33. Max Sacks, 1980, ZA UCT BC949_A_A222.
34. Minna Fish, 1980, ZA UCT BC949_A_A63.
35. MJ Zurnamer, 1980, ZA UCT BC949_A_A292.
36. Morris Balkind, 1980, ZA UCT BC949_B_A303.
37. Mošè Goldberg, 1983, ZA UCT BC949.
38. Osher Ruttenberg, 1980, ZA UCT BC949_A_A219.
39. Pesach (Percy) Ellman, 1980, ZA UCT BC949_B_A331.
40. Philip Mindel, 1980, ZA UCT BC949_A_A185.
41. Rachel Glezer, 1980, ZA UCT BC949_A_A76.
42. Rashel Sandler, 1980, ZA UCT BC949_B_A452.
43. Reuben Wasserman, 1980, ZA UCT BC949_A_A270.
44. Sadie Festentein, 1980, ZA UCT BC949_B_A342.
45. Sak Efron (M), 1980, ZA UCT BC949_A_A53.
46. Samuel Abramovitz, 1984, KCI, ZA UCT BC949_B_A300.
47. Sara Brower, 1980, ZA UCT BC949_B_A313.
48. Sara Rachel Savitz, 1983, ZA UCT BC949_A_A224.
49. Sarah Margolis, 1980, ZA UCT BC949_A_A174.
50. Sarah Shaban, 1980, ZA UCT BC949_B_A461.
51. Schak Klein, 1984, KCI, ZA UCT BC949.
52. Sydney Hamley Schapiro, 1980, ZA UCT BC949_A_A228.
53. Sydney Kregel, 1980, ZA UCT BC949_B_A399.
54. Simon Milner, 1980, ZA UCT BC949_A_A184.
55. Solomon Gerson, 1980, ZA UCT BC949_A_A70.
56. Sonia Joffe, 1980, ZA UCT BC949_B_A378.
57. Sonny Sacks, 1980, ZA UCT BC949_A_A22.
58. Tabacawaitz, 1982, ZA UCT BC949_B_A470.
59. Taube Kimmel, 1980, ZA UCT BC949_B_A389.
60. Taubel Kimel, 1980, KSC, ZA UCT BC949_B_A389.
61. Tilla Schultz, 1980, ZA UCT BC949_B_A457.
62. Tilly Whiteman, 1980, ZA UCT BC949_B_A477.
63. Wolwe Salminis, 1980, ZA UCT BC949_B_A451.
64. Zulman Levy, 1980, ZA UCT BC949_B_A410.

Laisvės statulos sakytinės istorijos biblioteka:

1. Tessie Teitz Bernstein, 1993, EI-318.
2. Philip Bornstein, 1994, KM-078.
3. Rene Nachim Gross, 1998, EI-1004.
4. Irvin Green, 1994, EI-478.
5. Beman Hauptman, 1991, JR., 6/1993.
6. William Kaplan, 1992, EI-68.
7. Abraham Mitelman, 1994, EI-458.
8. Louisos Pulda, 1996, EI-381.
9. Milton Sach, 1985, AKRF-64.

10. Simonos Stolman, 1993, EI-300.
11. Celia Miller, 1944 EI-465.

JAV memorialinis Holokausto muziejus:

1. Cherie Goren, USHMM, 1992, inv. nr. 1997.A.0441.274, RG nr. RG-50.462.0274.
2. Shemshihu Spivack, USHMM, Accession Number: 1995.A.1272.152 | RG nr. RG-50.120.0152.
3. *David Abir discusses his family's escape from Lithuania in 1933 and their subsequent immigration to Palestine*, USHMM, Gift of Peter Krensky.
4. Josef Gurwin, 2006, 2/4, USHMM, inv. nr.: 2006.219 | RG nr. RG-50.030.0508.

Atsiminimai

1. Ištrauka iš Tzvi Khasido atsiminimų apie Jonavą, iš *Atminties knygos*, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/jonava/jon104.html> (žiūrėta 2024 03 25).
2. *Naktis prieš kelionę* (eskizas), 1927, Dusetos, puslapis iš Sonios Orlin atminties knygos (jid. *Yizkor-bukh*). Gauta jos išvykimo į Pietų Afriką išvakarėse, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus167.html#Page170> (žiūrėta 2023 10 11).
3. Ištrauka iš Meiro Brogo atminties knygos, 1918–2002, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Pusalotas1/pus002.html#chapter17> (žiūrėta 2023 11 19).
4. Ištrauka iš Chaimo Levito atminties knygos *My Turn to Immigrate to Eretz Yisrael Arrived*, apie 1990, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus174.html> (žiūrėta 2023 12 18).
5. Ištrauka iš Mošės Itsiko (vėliau pakeistas vardas ir pavardė į Itzhak Orez (Aires)) atminties knygos, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus186.html> (žiūrėta 2023 11 27).
6. *Jaučiuosi namuose*, 1918–1922, Dusetos, iš Dovidio Leibos Silbersteino atminties knygos, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus261.html> (žiūrėta 2024 01 25).
7. Iš Ester Orlin atminties knygos, prieiga per internetą: <https://www.jewishgen.org/yizkor/dusetos/dus246.html> (žiūrėta 2023 11 28).

1. Avin Ana, „Litvakų portretai: menininkė iš Pietų Afrikos Respublikos Caely Jo“, 2018, [interaktyvus], *Mano teisės*, <http://manoteises.lt/straipsnis/litvaku-portretai-menininke-is-pietu-afrikos-respublikos-caely-jo/> (žiūrėta 2019 05 05).
2. Kasperavičiūtė Vitalija, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2006.

Literatūros sąrašas

1. Adamson Fiona B., Tsourapas Gerasimos, „Migration Diplomacy in World Politics“, in: *International Studies Perspectives*, 2018, p. 1–16.
2. Adler Taffy, „Lithuania’s Diaspora: The Johannesburg Jewish Workers’ Club, 1928–1948“, in: *Journal of Southern African Studies*, 1979, vol. 6.
3. Aleksandravičius Egidijus, „Šiuolaikiniai migracijos procesai“, in: *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, Kaunas, 2007, nr. 2 (4), p. 11–17.
4. Aleksandravičius Egidijus, *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija*, Vilnius: Versus aureus, 2013.
5. Alroey Gur, „Between the straits: Jewish immigration to the United States and Palestine, 1915–1925“, in: *Eastern European Jewish Affairs*, Routledge: Taylor & Francis, 2017, vol. 47, p. 150–168.
6. Alroey Gur, *An Unpromising Land: Jewish Migration to Palestine in the Early Twentieth Century*, The Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University, 2014.
7. Alroey Gur, *Bread to Eat, Clothes to Wear. Letters from Jewish Migrants in the Early Twentieth Century*, Detroit: Wayne State University Press, 2011.
8. Alroey Gur, *Information, Decision, and Migration: Jewish Emigration from Eastern Europe in the Early Twentieth Century*, London & New York: Routledge, 2011.
9. Amoils Hymie, „The Poswohl Synagogue – A Memorial to a Community that No Longer Exists“, 2015, [interaktyvus], *The Heritage Portal*, <https://www.theheritageportal.co.za/article/poswohl-synagogue-memorial-community-no-longer-exists> (2021 05 13).
10. Atamukas Solomonas, *Lietuvos žydų keliai: atmintis, tikėjimas, viltis*, Vilnius: Inter Se, 2018.

11. Atamukas Solomonas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*, Vilnius: Alma littera, 2007.
12. Avin Agnieška, „Litvakų portretai: menininkė iš Pietų Afrikos Respublikos Caely Jo“, 2018 [interaktyvus], *Mano teisės*, <http://manoteises.lt/straipsnis/litvaku-portretai-menininke-is-pietu-afrikos-respublikos-caely-jo/> (žiūrėta 2019 05 05).
13. Bagdonavičienė Vida, *Lietuvos diasporos politikos formavimas ir raida 1990–2009 metais*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2012.
14. Balkelis Tomas, „Lietuvių ir žydų migracija į Vakarus 1868–1914 m.: lyginamoji perspektyva“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys*, Lietuvos kultūros institutas, 2022, p. 156–179.
15. Balkelis Tomas, „Opening Gates to the West: Lithuanian and Jewish Migrations from the Lithuanian Provinces 1867–1914“, in: *Etniškumo studijos*, Etninių tyrimų institutas, 2010, nr. 1–2, p. 41–66.
16. Balkelis Tomas, „Population Displacement in Lithuania in the 20th Century: Experiences, Identities and Legacies“, in: *Journal of Baltic Studies*, 2018, vol. 49, no. 2, p. 265–267.
17. Balkus Mindaugas, „1920–1940 m. Kauno miesto gyventojų vidaus pasų kortelės kaip genealogijos ir lokalinės istorijos šaltinis“, in: *Bibliotheca Litwana*, 2019, vol. 6, p. 45–68.
18. Balkus Mindaugas, „Reemigrantų patirtys Lietuvos visuomenėje (XX a. 3-ojo dešimtmečio pirmoji pusė)“, in: *Oikos: Lietuvos migracijos ir diasporos studijos*, 2014, nr. 1, p. 39–51.
19. Banko Lauren, „The Creation of Palestinian Citizenship Under an International Mandate: 1918–1925“, 2012, [interaktyvus] *openDemocracy*, <https://www.opendemocracy.net/en/creation-of-palestinian-citizenship-under-international-mandate-1918-1925/> (žiūrėta 2023 05 30).
20. Beiling Veronica, *Recovering the Lives of South African Jewish Woman During the Migration Years, c1880–1939*, daktaro disertacija, University of Cape Town, 2013.
21. Belling Veronica, „When Rivke Left Home: Women's Journeys from Eastern Europe to South Africa“, in: *Jewish Culture and History*, 2009, vol. 11 (1–2), p. 70–84.
22. Bendikaitė Eglė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2006.
23. Bendikaitė Eglė, „The Transformation of the Lithuanian Zionist organisation's Policy and Practices for Sceding to the Land of Israel in the Challenging European Political context of 1918–1940“, in: *Conventions, quotas, refugees: European Jews in 1938–1945*, Versus, 2020.

24. Boyd Lois, Brackenridge R. Douglas, „Oral History: An Introduction“, in: *Journal of Presbyterian History* (1962–1985), Presbyterian Historical Society, 1978, vol. 56, no. 1, p. 3–9.
25. Bryman Alan, *Social Research Methods*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
26. Brinkmann Tobias, *Between Borders: The Great Jewish Migration from Eastern Europe*, New York: Oxford University Press, 2024.
27. Brinkmann Tobias, *Permanent Transit, Jewish Migration during the Interwar Period*, NYU Press, 2013.
28. Bukelevičiūtė Dalia, Butkus Zenonas, Černiauskas Norbertas, Grodis Andrius, Kasperavičius Algis Povilas, Polkaitė-Petkevičienė Giedrė, *Socialiniai pokyčiai Lietuvos valstybėje 1918–1940 metais*, kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
29. Buwalda Piet, *They Did Not Dwell Alone Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967–1990*, Woodrow Wilson Center Press, 1997.
30. Calvin Smith John, *The Emigrants' Hand-book: and New Guide for Travelers Through the United States of America, 1850*, Creative Media Partners, LLC, 2016.
31. Choldin Harvey M., „Kinship Networks in the Migration Process“, in: *The International Migration Review*, 1973, vol. 7, no. 2 (summer), p. 163–175.
32. Cohen Jocelyn, Soyer Daniel, ed. *My Future Is in America: Autobiographies of East European Jewish Immigrants*, New York: New York University Press, 2006, 2008.
33. Černiauskas Norbertas, „Kada Lietuvoje atsirado nedarbas?“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, p. 77–90.
34. Černiauskas Norbertas, *Nedarbas Lietuvoje 1918–1940 metais*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014.
35. Čiubrinskas Vytis, Kuznecovienė Jolanta, *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
36. Dekel-Chen, Jonathan, „East European Jewish Migration: Inside and Outside“, in: *East European Jewish Affairs*, Routledge: Taylor & Francis, 2014, vol. 44, p. 154–170.
37. Diner Hasia R., *Roads Taken: The Great Jewish Migrations to the New World and the Peddlers who Forged the Way*, Yale University Press, 2012.
38. Diner Hasia R., *The Lower East Side Memories: The Jewish Place in America*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
39. Eidintas Alfonsas, „Emigracijos biurų veikla Lietuvoje 1918–1940 metais“, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, XXV, Vilnius, 1986, p. 108–122.
40. Eidintas Alfonsas, „Lietuvos statistikos duomenys apie 1920–1940 m. emigraciją“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 54–64.

41. Eidintas Alfonsas, „The Emigration Policy of the Tautininkai Regime in Lithuania, 1926–1940“, in: *Journal of Baltic Studies*, 1985, vol. 16 (1), p. 64–72.
42. Eidintas Alfonsas, *Lietuva ir masinė išeivystė 1868–2020 metais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2021.
43. Eidintas Alfonsas, *Lietuvių kolumbai. Lietuvių emigracijos istorijos apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1993.
44. Elliott Anthony, Urry John, *Mobile lives: self, excess and nature*, Routledge: Taylor & Francis e-Library, 2010.
45. Forner Nancy, „Migration, Location and Memory: Jewish History through a Comparative Lens“, in: *Jewish Culture and History*, 2007, vol. 9, issue 2–3, p. 1–12.
46. Garry Peter Daniel, *They Thought it was New York. An Examination of the Historiography and representations of the Cork Jewish Community*, Trinity College Dublin, School of Lang, Lit. & Cultural Studies, Near & Middle Eastern Studies, 2023.
47. Giddens Anthony, *Sociologija*, Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2005.
48. Goldin Semion, Spiro Mia, and Ury Scott, guest ed. *Jewish Migration in Modern Times: The Case of Eastern Europe, Special issue of East European Jewish Affairs*, Routledge: Taylor & Francis, 2017, vol. 47 (2–3).
49. Goldin Semion, *The Russian Army and the Jewish Population, 1914–1917 Libel, Persecution, Reaction*, David Feldman, Birkbeck College – University of London, London, 2022.
50. Goldstein Eric L., „Beyond the “Shtetl“: Small-Town Family Networks and the Social History of Lithuanian Jews“, in: *Jewish Social Studies*, 2018, vol. 24 (1), p. 34–74.
51. Gradinskaitė Vilma, „XIX–XX a. litvakų dailininkų migracijos bangos, kryptys ir priežastys“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys: mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. M. Matulytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022, p. 346–372.
52. Hersch Liebmann, *Di Yudishe Emigratsye: Ir Grois, Aeygenarthnkevt, Sibot, Bedeyting un Reguling*, Lietuvos žydų federacijos JAV dokumentai, LCVA, f. 656, ap. 1, b. 593, l. 1.
53. Yaakov Nir, *Immigration to Palestine During the British Mandate (1922–1948)*, Cambridge Scholars Publishing, 2021.
54. Janušauskas Antanas, Nedzinskas Egidijus, Uleckas Arvydas, Povilas Vepšta, „Šiuolaikiniai migracijos procesai ir jų įtaka Lietuvos darbo rinkai“, *Vadyba*, 2009, 14 (2), p. 19–25.
55. Jokubauskas Vytautas, Vitkus Hektoras, „Žydai Lietuvos kariuomenės kariai 1918–1940 m. (statistinė analizė)“, in: *Lithuanian Historical Studies*, 2021-11, vol. 25, p. 99–133.

56. Joseph Samuel , „Jewish Immigration to the United States From 1881 to 1910“, in: *Studies in History, Economics and Public Law*, 1914, vol. 59, no. 4.
57. Juzefovičius Romualdas, „Tarptautinio susisieikimo geležinkeliais organizavimas Lietuvoje (1919–1940 m.)“, in: *Istorija*, 2008, prieiga per internetą: http://archyvas.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=106&Itemid=106 (žiūrėta 2019 09 04).
58. Kapelus Ivan, *From the Baltic to the Cape: The Journey of Three Families (Kapelus, Dorfman, Hotz and Abramson)*, Kadimah Print, South Africa, 2013.
59. Kapočius Laurynas, *Senoji išeivija ir Lietuva. Klasinė, ideologinė ir politinė diferenciacija santykiuose su Lietuva (1868–1940)*, Vilnius: Mintis, 1981.
60. Kasnauskienė Gindra, „Gyventojų migracijos teorijos“, in: *Lietuvos statistikos darbai*, Vilnius, 2005, p. 4–13.
61. Kasperavičiūtė Vitalija, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2006; Idem, *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2011.
62. Kasperionienė Rima, „Lietuvos žydų diasporos bruožai vėlyvojoje Grigorijaus Kanovičiaus prozoje“, in: *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2019, nr. 1 (27), p. 145–154.
63. King Rusel, *Theories and Typologies of Migration: An Overview and A Primer*, University of Sussex, 2012.
64. Kraniauskienė Sigita, Pocytė Silva, Leiserowitz Ruth, Šutinienė Irena, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.
65. Lapėnienė Vitalija, „Nepriklausomybės sąsiuviniai: Kelionė Lietuvos geležinkelių istorijos bėgiais“, I dalis, *Kultūra*, 2015, LRT, prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/89275/nepriklausomybes-sasiuviniai-kelione-lietuvos-gelezinkeliu-istorijos-begiais-i-dalis> (žiūrėta 2019 05 05).
66. Lavsky Hagit, „German Jewish Interwar Migration in a Comparative Perspective: Mandatory Palestine, the United States, and Great Britain“, in: *Ethnicity and Beyond: Theories and Dilemmas of Jewish Group Demarcation*, ed. E. Lederhendler, Oxford: Oxford University Press, 2011, p. 115–144.
67. Lederhendler Eli, „The interrupted chain: traditional receiver countries, migration regime, and the East European Jewish diaspora 1918–39“, in: *East European Jewish Affairs*, Routledge: Taylor & Francis, 2014, vol. 44 (2–3), p. 171–186.

68. Lederhendler Eli, *American Jewry: A New History*, Cambridge University Press, 2017.
69. Leiswerowitz Ruth, „Žydai tarpukario Klaipėdos krašte“, in: *Lietuvos žydai*, sud. J. Verbickienė, V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius: Baltos lankos, 2016.
70. Lestschinsky Jacob, „Jewish migration for the past hundred years“, in: *YIVO bleter, journal of the Yiddish scientific institute*, 1944, vol. 23, 1 (January–February).
71. Lucassen Leo and Foner Nancy, „Old and New Migrants in the Twentieth Century: A European Perspective“, in: *Journal of American Ethnic History*, vol. 21, no. 4 (Summer, 2002), p. 85–119.
72. Lüdtke Alf, *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton University Press, 1995.
73. Mačiulis Dangiras, Jekabsons Eriks, *Lietuviai Latvijos Respublikoje 1918-1940 m.*, Lietuvos istorijos institutas, 2018.
74. Marcos Silber, „Surmounting obstacles to migration and repatriation amid Polish and Israeli nation-building“, in: *Jewish Migration in Modern Times*, Routledge, 2020, p. 63–81.
75. Martell Luke, *The Sociology of Globalization*, Cambridge: Malden (Mass.) Polity Press, 2010.
76. Maslauskaitė Aušra, Stankūnienė Vladislava, *Šeima abipus sienų, Lietuvos transnacionalinės šeimos genezė, funkcijos, raidos perspektyvos*, Vilnius: Tarptautinė migracijos organizacija, Socialinių tyrimų institutas, 2007.
77. Massey Douglas, *Worlds in Motion*, Oxford: Clarendon Press, XIV, 2009.
78. Matulytė Margarita, „Reemigracija: tarpukario Lietuvos kaimo kasdienybės kultūros transformacijų tyrimai“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys*, Lietuvos kultūros tyrimų centras, 2022, p. 102–124.
79. McKeown Adam, „Global Migration, 1846–1940“, in: *Journal of World History*, 2004, vol. 15, no. 2, p. 155–189.
80. Michelsonas Stasys, *Lietuvių išeivija Amerikoje (1868–1961)*, South Boston, 1961.
81. Morawska Ewa, *A Sociology of Immigration: (Re)Making Multifaceted America*, Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2011.
82. Motieka Egidijus, *Lietuvos valstybės ilgalaikė strategija lietuvių emigracijos ir išeivijos atžvilgiu*, Vilnius: Strateginių studijų centras, 2006.
83. Ok Yunus Enire, „Diaspora Diplomacy as a Foreign Policy Strategy“, IFAIR, 2018, prieiga per internetą: <https://ifair.eu/2018/11/01/diaspora-diplomacy-as-a-foreign-policy-strategy/> (žiūrėta 2020 07 18).

84. Pakštas Kazys, *Baltijos respublikų politinė geografiija: politinės geografiijos problemos, nagrinėjamos atsižvelgiant į Baltijos tautų likimą*, Kaunas: Spindulys, 1929.
85. Patek Artur, *Jews on Route to Palestine 1934–1944. Sketches from the History of Aliyah Bet – Clandestine Jewish Immigration*, Jagiellonian University Press, 2013.
86. Petrauskaitė Laura, *Matas Menčinskas ir jo amžininkai: menininkų migracijos reikšmė XX a. pirmos pusės Lietuvos dailės modernizacijai*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018.
87. Phillips Casper Michel, *Strangers and Sojourners: The Politics of Jewish Belonging in Lithuania, 1914-1940*, University of California, 2019.
88. Polnsky Antony, Ezra Mendelsohn, Jerzy Tomaszewsky, „Introduction“, in: *Polin: Studies in Polish Jewry*, vol. 8: Jews in Independent Poland, 1918–1939, 2004, Liverpool University Press, Littman Library of Jewish Civilization, p. 15–22.
89. Ravenstein Ernest George, „The Laws of Migration“, in: *Journal of the Royal Statistical Society*, 1889, vol. 48, p. 241–301.
90. Ro'i Yaacov, *The Struggle for Soviet Jewish Emigration, 1948–1967*, Cambridge University Press, 2003.
91. Rudžinskienė Rasa, Laura Paulauskaitė, „Lietuvos gyventojų emigracijos priežastys ir padariniai šalies ekonomikai“, in: *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, t. 8, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014, p. 62–78.
92. Schrire Gwynn, „In the Belly of the Whale: The Journey to South Africa 1880-1910“, in: *Jewish Affairs (Organ of the South African Jewish Board of Deputies)*, 1994, p. 13–18.
93. Shabados Steve, „How did Immigrants Pack to Leave Home Forever?“, 2016, [interaktyvus], Steve Szabados Genealogy, <https://steveszabados.com/2016/11/04/how-did-immigrants-pack-to-leave-home-forever/> (žiūrėta 2023 11 04).
94. Shneer David & Shternshis Anna, „East European Jewish Affairs: New Borders and Boundaries“, in: *East European Jewish Affairs*, Routledge: Taylor & Francis, 2014, vol. 44 (2–3), p. 151–153.
95. Shroyer Maxim D., *Waiting For America: A Story of Emigration*, N.Y.: Syracuse University Press, 2012.
96. Simonson Karina, *Žydų fotografai Pietų Afrikos Respublikoje XX a. 4–8 deš.: Leonas Levsonas ir Eli Weinbergas*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018.
97. Sipavičienė Audra, Stankūnienė Vlada, „Lietuvos gyventojų (e)migracijos dvidešimtmetis: tarp laisvės rinktis ir išgyvenimo strategijos“, in: *Filosofija. Sociologija*, 2011, 22 (4), p. 323–333.

98. Sirutavičius Vladas, Staliūnas Darius, Šiaučiūnaitė-Verbickienė Jurgita, sud. *Lietuvos žydai: istorinė studija*, Vilnius: Baltos lankos, 2012.
99. Skirius Juozas, „Karolis Račkauskas-Vairas (1882–1970) – visuomenininkas, blaškomas politinių vėjų“, *Lietuvos aidas*, 2012, prieiga per internetą: <http://www.aidas.lt/lt/asmenybes/article/7196-02-08-karolis-rackauskas-vairas-1882-1970-visuomenininkas-blaskomas-politiniu-veju> (žiūrėta 2020 07 17).
100. Skirius Juozas, *U. S. Government Policy Toward Lithuania 1920–1922*, Čikaga, 2000.
101. Skirius Juozas *Lietuvos valdžios ryšiai su JAV lietuviais 1926–1940 metais: suartėjimo kelių paieškos*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016.
102. Soyer Daniel, ed., *The Jewish Metropolis: New York City from the 17th to the 21st Century*, Academic Studies Press, 2021.
103. Soyer Daniel, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Harvard University Press, 1997 / Detroit: Wayne State University Press, 2001.
104. Soyer Daniel, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Wayne State University Press, 2018.
105. Srebrink Henry F., „An Idiosyncratic Fellow-Traveller: Vilhjalmur Stefansson and the American Committee for the Settlement of Jews in Birobidzhan“, in: *East European Jewish Affairs*, Routledge: Tailor & Francis, 1998, vol. 28 (1), p. 37–53.
106. Staliūnas Darius, „How insulted religious feelings turned into pogroms: Lithuania in 1900“, in: *East European Jewish Affairs*, Routledge: Tailor & Francis, 2013, vol. 43 (2), p. 119–142.
107. Staliūnas Darius, *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, CEU press, 2015.
108. Stamfer Shaul „The Geographical Background of East European Jewish Migration to the United States Before World War I“, ed. I. A. Glazier and L. De Rosa, in: *Migration across Time and Nations: Population Mobility in Historical Contexts*, 1986, p. 220–230.
109. Stampfer Shaul, *Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2014.
110. Stravinskienė Vitalija, *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.
111. Sužiedėlis Saulius, „Jews and Lithuanians on the Eve of the Holocaust 1939–1940“, in: *Darbai ir dienos*, 2017, vol. 67 (67), p. 107–122.
112. Thompson Philip, *The Edwardians: The remaking of British Society*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1975.
113. Tolts Mark, „Population and Migration“, in: *The YIVO Encyclopaedia of Jews in Eastern Europe*, prieiga per internetą:

- https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Migration_since_World_War_I (žiūrėta 2024 02 19).
114. Truska Liudas, „Emigracija iš Lietuvos 1868–1914 metais“, in: *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, t. 1, 1961, p. 71–85.
 115. Twiss Quarless Van Ufford Jack and Joep Merx, „Ich Hab’ Noch einen koffer in Berlin, German-Jewish identity in Aregntina, 1933–1985“, in: *Jewish Social Studies*, vol. 1, no 1–2, 1988/92.
 116. Ulevičius Pranas, *Pietų Amerikos lietuviai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
 117. Ury Scott, „Jewish Migration in Modern Times: the Case of Eastern Europe“, in: *East European Jewish Affairs*, Routledge: Tailor & Francis, 2018, vol. 47 (2–3), p. 127–133.
 118. Vaitekūnas Stasys, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2009.
 119. Valavičienė Natalija, „Tarptautinė migracija struktūrinimo teorijos požiūriu“, in: *Socialinis darbas: mokslo darbai*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, t. 12 (2), p. 253–260.
 120. Valavičienė Natalija, *Lietuvos fizinių ir technologijos mokslų specialistų tarptautinė migracija*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015.
 121. Van Reenen Antanas, *Lithuanian Diaspora: Königsberg to Chicago*, Lanha: University Press of America, 1990.
 122. Vareikis Vygantas, „Žydų ir lietuvių konfliktai bei susidūrimai tarpukario Lietuvoje“, in: *Kai ksenofobija virsta prievarta*, sud. V. Sirutavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2008, p. 157–180.
 123. Vaskela Gediminas, „Žydai Lietuvos ūkio struktūroje“, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Baltos lankos, 2012, p. 331–346.
 124. Vaskela Gediminas, *Gyventojai, Lietuva skaitmenimis 1919–1940 m.*, 2003.
 125. Vaskela Gediminas, *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.
 126. Venclauskas Linas, „Kai atbėgėliai virto pabėgėliais. Pilietybės neturinčių žydų emigracija iš Lietuvos 1939–1940 m.“, in: *Istorija / History*, 2022, t. 126, nr. 2, p. 63–75.
 127. Venclauskas Linas, *Moderniojo lietuviško antisemitizmo genezė ir raida 1883–1940*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
 128. Williams Gisela, „Amsterdam's Lloyd Hotel“, *The New York Times*, 2005, prieiga per internetą: <https://www.nytimes.com/2005/02/20/travel/amsterdams-lloyd-hotel.html> (žiūrėta 2019 05 05).

129. Wischnitzer Mark, *To Dwell in Safety: The Story of Jewish Migration Since 1800*, Philadelphia: Jewish Publication Society of America, first edition, 1948.
130. Wolff Frank, „Global Walls and Global Movement: New Destinations in Jewish Migration, 1918–1939“, in: *East European Jewish Affairs*, Routledge: Tailor & Francis, 2014, vol. 44 (2–3), p. 187–204.
131. Zalkin Mordechai, „Žydų tautinė autonomija Lietuvoje“, in: *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Vebickienė, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 323–329.
132. Zaslavsky Victor, Brym Robert J., *Soviet-Jewish Emigration and Soviet Nationality Policy*, Palgrave Macmillan UK, 1983.
133. Žalys Vytautas, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, Vilnius: Versus aureus, t. 1, 2007.
134. Žilinskienė Laima, „Doing family memory in the case of emigration experience“, in: *Sociologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020, p. 155–180.
135. Эйдинтас Алфонсас, Литовская эмиграция в страны Северной и Южной Америки в 1868–1940, гг. Вильнюс: Мокслас, 1989.

SUMMARY

The topic of the dissertation “Jewish (e)migration from Lithuania 1918-1940: reconstruction of the process.” The dissertation aims to analyse and reconstruct the (e)migration process of the largest ethnic minority in Lithuania during 1918-1940 -- the Lithuanian Jews. (E)migration has been a central process in the everyday lives of most Eastern Europeans since the second half of the nineteenth century. Even though Lithuania became an established independent country in 1918, shortly after the end of World War I, emigration processes from Lithuania revived. Concerning Lithuania’s Jewish population, in 1923 (according to the Lithuanian census data), the Jewish community accounted for 150,000 (7%) of Lithuania's total population of 2 million people (excluding the Vilnius region). Concurrently, from 1928 to 1938 – Jews accounted for roughly 34% of all Lithuanian emigrants. These figures are considerable when considering the relatively small size of Lithuania’s Jewish community. The research focuses on reconstructing the process of Lithuanian Jewish emigration from macro and micro perspective.

The object of the **study** Lithuanian Jewish community members who made the decision to leave (short, long or permanent) Lithuania and experiences of (e)migration 1918-1940.

The dissertation aims to answer questions: what was Lithuanian emigration policy related to Jewish emigration? What was the social portrait of Jewish emigrants from Lithuania? What were the reasons to (not) emigrate? How First World War experiences of expulsion influenced later Jewish emigration from Lithuania? What was and how emigration preparation looked like? Finally, were there any connections related to Jewish emigration / diaspora and Lithuanian government? The main problem of the research is that in Lithuanian historiography, Jewish migration is understood as separate processes related to Zionist emigration to Mandatory Palestine and economic emigration to South Africa.

Excluded from these analyses are Jewish emigrations to other popular destinations during that period such as the United States of America, South America, Latvia etc. At first glance, the emigration of Lithuanian Jewish community was similar– it was related to the desire to have better economic conditions of daily life. Evaluating interwar Lithuania emigration, it cannot be assessed only as economic as defining the nature of migration. A poor economy does not encourage migration itself and cannot be absolute as the main factor in migration. A person may have economic motives, but this does

not mean that he will choose a migration strategy to implement the motive. In the international research Jewish emigration is included into general emigration research from Eastern Europe. Thus, this research concentrates on Lithuania as place of reaching decision of emigration in the context of Eastern Europe.

In this research, it is important to delve into the social, economic, and political environment in Lithuania, but no less important to understand what happened in people's lives. As aforementioned, the main objective of the research is to unveil migration process from below – the migrants' perspective by using letters, memoirs and oral history in Lithuanian, Hebrew, Yiddish and English language found in archives of Lithuania, Israel and U.S. To add more qualitative value to the research – one of the main sources for the research is Lithuanian foreign passport files issued in Lithuania during interwar period. Foreign passports as a historical source allow to identify and systematize different categories of migrants. Passports contain personal information such as first/last name, age, gender, nationality, religion, place of birth, place of residence, marital status, occupation, etc. And more importantly, they enable research into the destination, mode of travel, duration of travel. The foreign passport files allow to see emigration not only from micro perspective but also lets to understand macro level (combining the information with interwar emigration policy documents) – Lithuanian government perspective on emigration. The research is divided in three main thematic topics:

1. Jewish (e)migration in the context of Eastern Europe and Lithuania: theoretical approach.
2. Reconstruction of Lithuanian Jewish emigration: destinations and social portrait of emigrants. Making the decision: reasons of Jewish emigration from Lithuania 1918-1940.
3. Emigration as part of everyday life: preparation for the emigration, experience of the journey, emigrant's networks with Lithuania.

Conclusions

The different research approaches are connected by a micro-historical perspective and the experience of *emigration* from the place of residence, rather than immigration to another country. The choice of *emigration* as a starting point made it possible to see the Jewish emigration as being much more dynamic than the prevailing in historiography. In addition to the more specific directions of Union of South Africa and Mandatory Palestine, was

characterized by the same countries as for Lithuanian remigration – USA, Uruguay, Canada, Argentina, Brazil. In many cases, the flow of Jewish emigrants to these countries was greater than the flow of Lithuanians, but in studies analyzing Lithuanian emigration in the mentioned period, statistics of emigrants are often indicated without taking into account the fact that often half or a third of emigrants were Jewish.

Choosing *emigration* as a starting point, made it possible to reconstruct the stories of choices of emigrants to leave, predict the path or country, as well as distinguish the reasons for emigration. After conducting the research, the opinion prevailing in foreign historiography that emigration from Lithuania in 1918-1940 was forced – was denied. Neither the researched oral history sources nor the legal documents allow to indicate forced migration, so this study becomes an example showing the importance of researching emigration from specific countries, rather than from the perspective of Eastern European Jewish emigration as a whole.

After analyzing interwar Lithuanian emigration policy and the procedure for issuing foreign passports, it is noticed that until 1929 *Emigration Law* there was no clear definition who was “emigrant” till 1929 emigrants were called as *expatriates* (lith “išėiviai”). Until 1924 (e)migrants were counted by the number of foreign passports issued, meaning that anyone who received a foreign passport, regardless of the duration of the trip, was perceived as an emigrant. However, as the research shows, not all individuals chose to emigrate, even if they indicated that they were emigrating. The legal loophole at that time allows us to understand the dynamics of the process and the limitations of previously conducted research findings. For example, the study found that both Lithuanians and Jews were characterized by seasonal migration i.e. short-term emigration. Until this research, it was thought that seasonal emigration was characteristic only of Lithuanians. Jews also went to Latvia or Germany to work in agriculture to earn money, and after seasonal work they returned to Lithuania.

Statistical data show that Jews emigrating from Lithuania mostly chose South Africa, Palestine, the USA and Uruguay. As mentioned, South Africa and Palestine are usually mentioned in Lithuanian historiography. According to statistical data, in 1918-1940 the majority of Jewish emigrants were women, which is associated with chain migration. The average age of emigrants was 35-45 years. After conducting the research, it is stated that from the point of view of the social structure of people, the emigration of Lithuanian Jews did not differ in any way from the general emigration trends of Eastern Europe,

but the statistical data provide very static information. After assessing this circumstance, it was chosen to examine files for obtaining foreign (external) passport. With the help of those files a new, qualitative methodological approach is suggested for understanding qualitative data about the Jewish emigrants.

The study singled out four main criteria that allowed to crystallize the social portrait of Jewish (e)migrants, taking into account the combinations of traveling persons: 1) when individuals traveled, 2) when the whole family traveled, 3) when one parent traveled with children, 4) when husband and wife traveled. The criteria were selected based on the passport issuing rules at the time. As the sources are homogenous and provide similar information, such grouping allowed us to discern the differences inherent in migration cases. After systematizing the information about the person in foreign passports issued to Jews, it was possible to determine that the (e)migrating group of Jews at that time was diverse. Most emigrated in families or individually, the emigration of orphans was quite common (which statistical data does not allow to determine). People of Jewish origin almost never traveled alone, they were accompanied by relatives or representatives of Jewish emigration organizations. The identified travel goals can be classified as long-term and short-term. The long-term purpose of the trip is usually indicated in the documents to emigrate, while the short-term purpose is to visit relatives. There were many cases when people did not return to Lithuania after specifying short-term goals. The study revealed that persons with foreign passports did not necessarily emigrate, and their temporary migration (departure) included short-term trips for different purposes (for example, business trips, visits to relatives and visiting, etc.).

The social characteristics of the migrated Jews show the diversity of (e)migrants: from day laborers to businessman's or professors, only their travel destinations differed. According to today's understanding, some of them should be considered temporary migrants, while others simply went on a business trip or to visit relatives. Those who went to visit usually occupied a better social position in society. Another group of migrants can be called real emigrants who change their permanent place of residence and have plans to establish themselves in a new economic and social environment. Most often, the emigration of one person was inseparable from the departure of the whole family.

The main reasons for emigration presented in foreign historiography was used as a base – anti-Semitism, economic emigration and Zionism - using

micro perspective much broader reasons for emigration was identified: lack of socialization, desire to obtain higher education. Most of the decisions were very individual. One of the more common reasons for emigration is the traumatic experience of the evacuation of Jews from Kaunas Guberni during the First World War, which prompted them to emigrate after returning to Lithuania after the war. The reasons for emigration can also be divided by gender: in the case of men, it is to avoid military service, for women, it is love and the intention to create a family, family reunification. "Love migration" is a type of migration, for women it was more a emigration strategy than a reason for emigration.

Family was the strongest factor for the (non)choice of emigration. When reconstructing Jewish emigration, it was noticed that Jews mostly chose to emigrate to their relatives who had already settled in a specific country - this was the most common reason for choosing a country. The research also made it possible to reconstruct the reverse cases, when emigration was refrained from emigrating at least for a while due to existing close ties with the family. Emigration studies lack attention to personal experiences. The conducted research shows a clear tendency that people chose emigration due to losses in the family – this is particularly evident in the case of orphan emigration – they emigrated to relatives.

One of the most common reasons for emigration of women with children is family reunification. Sometimes it took up to 10 years for women and children to join their emigrant husbands. Family reunions were often a traumatic experience for those children who saw their father for the first time, did not know him. Regardless of the stated reason for emigration, the decision (not) to choose emigration(s) depended on family ties.

Anti-Semitism, as one of the reasons for emigration, is also characteristic of Jewish emigration from Lithuania, but people emigrated not so much because of anti-Semitism, but because of the fear of war after 1933 when the National Socialists came to power and the radicalization of Lithuanian society. Zionism as a reason for emigration is well researched, but the research shows that people emigrated to Palestine who did not necessarily associate themselves with ideological emigration, for many it was simply an opportunity to leave. In many cases, Palestine at that time was only a short stop on the way to the Union of South Africa or USA.

At the beginning of the 20th century, Lithuania was already strongly affected by modernization and secularization, which led to the desire of the younger generation of Jews to leave the conservative environment. In addition, emigration was often caused by accidents: burnt houses, unsuccessful studies, unfulfilled love. The research allows us to state that

Jewish emigration from Lithuania until 1940 was free and unrestrained. Despite the start of the Second World War and a clear understanding of what was happening to the Jewish community in Western Europe, emigration trends from Lithuania remained relatively stable. It can be seen from the issued foreign passports that in 1939-1940 people left for a year and returned to Lithuania.

The micro-perspective encouraged us to look at emigration as one of the parts of everyday life. It was an important and dramatic, but common experience in the Jewish community. Although at first glance it may seem that the decision to emigrate was made quite simply and easily, the study shows that at least two years passed from thoughts about emigration to actual emigration. It took longtime to accumulate the necessary finances, to receive an invitation from relatives to come and a foreign passport. It was a sad experience for many, as evidenced by the emotional farewells to relatives.

The research found that the experiences of the emigration journey were neither bad nor difficult. For many, it was a very interesting and new experience, even though they traveled in economy third class. From the memories, it can be seen that the conditions on the ships were quite good, or the inconveniences were overshadowed by impressions, acquaintances made and expectations of a new life. This makes it possible to refute the established image (which arose due to poor travel conditions in the 19th century), spread in the narratives of the USA and the Republic of Poland, where immigrants from Lithuania are treated as refugees.

With the help of foreign passport files, you can reconstruct the entire travel route from the departure stop in Lithuania to the point of arrival or return. Emigrants usually chose to travel through German or British ports. Long-distance trips to the US or Union of South Africa often took up to a month or two. There were quite a few cases where people deviated from a specific route because they wanted to visit relatives living abroad. Thus, the choice of the route also depended on whether the persons had acquaintances at the intermediate stops. The identified routes of the movement of Jewish migrants make it possible to refute the myth that the emigration of Jews, unlike Lithuanians, was characterized by not returning to Lithuania. Both oral history records and cases for foreign passports show that Jews also re-emigrated or at least returned to visit Lithuania for family members, business or even vacations. They periodically came to visit relatives or took organized excursions around Lithuania, from which it can be concluded that emigrants' connection with the country was not always severed.

By combining the macro- and micro-levels in the study, it is possible to identify the cultural, economic and political connections between 1918-1940.

Jewish communities that have already emigrated or emigrated during the interwar period and the state of Lithuania. These connections are more identifiable through the macro level - the interests of the state and the desire of the emigrated Jewish community to cooperate for the benefit of the country, or vice versa – the country's interest in representing the emigrated Lithuanian Jewish community due to problems related to anti-Semitism in Germany, or the possibility of immigrating to Palestine at the time.

This study integrates the trends of Jewish emigration between 1918 and 1940 into the historical studies of emigration in Lithuania, which until now have only been described in general terms, and in addition, with the help of a macro- and micro-perspective, it offers a new lens for evaluating the emigration process both from an individual and from the perspective of the state.

This study contributes to the studies of the history of Lithuanian Jews, which still lacked attention to Jewish emigration in social and everyday history studies, and also corrects the understanding established in society about either a very idealized or a very dramatic process of emigration. Jewish emigration from Lithuania in 1918–1940 research only testifies to the tendencies of the global perception of Lithuania, their historical development. They are extremely relevant today in society considering the historical diaspora connections and influence on today's Lithuanian society, culture and international politics.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

Dovilė Čypaitė-Gilė, „Išvykstu, nes ten gyvena mano sužadėtinis. Žydų emigracijos iš tarpukario Lietuvos priežastys“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys*: sud. Margarita Matulytė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022, p. 246–256.

Dovilė Čypaitė-Gilė, „Kaip tirti tarpukario Lietuvos užsienio paso bylas? Metodologinė prieiga pasitelkiant Lietuvos žydų migracijos atvejį“, in: *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2023, Nr. 2 (36), p. 31–46.

Dovilė Čypaitė-Gilė, „I go where they go: Emigration and Jewish Connections with Lithuania 1918–1940“, in: *The Journal of Eurasian Studies Special issue: Baltic region as a place of contacts*, Sage, 2024, (in print).

CURRICULUM VITAE

EDUCATION

2019 – 2023 Vilnius University, Faculty of History PhD student of History

2017 – 2019 master's degree, History, Vilnius University, Lithuania.

2013– 2017 bachelor's degree, Cultural History and Anthropology, Vilnius University, Lithuania.

CONFERENCES

2022 August Conference. 8th World Congress of Jewish Studies (Hebrew university, Jerusalem, Israel). Presentation topic – “What Jewish Migration Stories are Told by the Lithuanian Foreign Passport from the Interwar Period”.

2021 July 6. Conference. World in Crisis: Reflections and Responses from Antiquity to the Present” (Southampton university). Presentation topic: “Foreign Passport as a Way to Investigate Social Portrait of Emigrant: Case of Interwar Lithuania Jewish community”.

2021 – conference “Migration: Concepts and Experiences” (Lithuanian Cultural Research Institute) presentation topic: “I am leaving because my fiancée lives there. Reasons for Jewish emigration from interwar Lithuania”.

2021 – Doctoral research presented at the international Poster session of What's New, What's Next? Organized by “POLIN Museum of the History of Polish Jews” (Poland).

ACADEMIC INTERNSHIPS

2023 (month and a half) Erasmus+ Traineeship at Tel Aviv university Institute for the History of Polish Jewry. The aim of transship research in the archives of Israel, consultations with emigration studies professionals.

2023 April-May – granted for a scholarship in YIVO by Rumsiskes Market-Museum Corporation (US) and Yeshiva University (US) for research project “Emigration as everyday life in Lithuanian market-towns During 1918–1940”.

2023 April 1-8 academic skills workshop at Granada university (Spain),
grated by Arqus university alliance.

2022 June-August – research internship at Leonid Nevzlin Research Center
for Russian and East European Jewry.

WORK

2024 – Lector at Vilnius University faculty of History

2023 – now museologist-researcher at Vilna Gaon Museum of Jewish History

Languages:

Lithuanian – mother tongue; English – C1; Russian – B1-B2; Polish, Yiddish
– basic.

UŽRAŠAMS

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt
Tiražas 12 egz.